

Степан Волощук

*П'є веселка з річки воду –
Божий признак на погоду
А як сонечко засяє –
Бог в небо душі забирає.*

Т. Г. Шевченко

Звiдки п'є веселка воду

Життєпис друзiв – росiянина, генерала Головного
розвiдуправлiння РСЧА, та українського вчителя

Роман-сповiдь

Рiвне
видавець
ОЗЕНЬ
2014

УДК 82.161.2
ББК 84 (4Укр)6
В-686

Волощук С. О.

В-686 **Звідки п'є веселка воду.** Життєпис друзів – росіянина, генерала
Головного розвідуправління РСЧА, та українського вчителя.
Роман-сповідь / С. О. Волощук. – Рівне : О. Зень, 2014. – 240 с.

ISBN 978-617-601-076-0

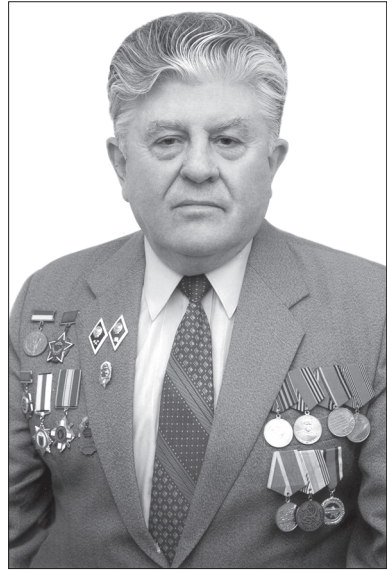
У книзі розповідається про непростий життєвий шлях двох чоловіків – українця Ігора Кущолова та росіянина Анатолія Гриви. Що спільного між українцем – науковцем, педагогом, директором загальноосвітньої школи невеликого волинського села та росіянином – генералом ГРУ, Героєм Радянського Союзу, який десятиліттями проводив розвідувальну роботу на теренах Польщі, Швейцарії, Німеччини, Франції, Югославії, Єгипту, Індії та кількох інших країн? Спільного багато, але найголовніше, вони обидвоє можуть носити горде найменування ЛЮДИНА, тобто особистість, яка пройшла достойно через багаточисельні випробовування життя, кохання, відданості справі та своїй Батьківщині.

УДК 82.161.2
ББК 84 (4Укр)6

ISBN 978-617-601-076-0

© Степан Волощук, 2014

*Воїнам-інтернаціоналістам
присвячую*

Від автора

У час, який Бог відпустив на досягнення життєвого фінішу, я хочу віртуально повернутись у місця бойових дій березня-липня 1969 року. Адже пожежа війни на Близькому Сході і, конкретно, в Сирії, була роздмухана недолугою політикою державних очільників. Розгорялась вона палаючим вогнем, і вогонь цей посилювався з кожним днем.

А ще пам'ятаю: влітку 1975 року, в потязі Владивосток-Москва в одному купе зі мною їхав генерал у відставці. І він, колишній розвідник, розповів мені дуже багато цікавого зі свого неординарного життя. Ми потоваришували, і він попросив мене, за сприятливих обставин, щось із почутого записати.

Те, що я опишу про нього у цій книзі, дає зробити висновок, що він по праву заслужив звання воїн-інтернаціоналіст.

Дуже прикро усвідомлювати мені зараз масштаби людських жертв сучасної громадянської війни в Сирії. Бо замість суспільного спокою цілої нації, замість мирної розбудови своєї державності, нарощування економічного потенціалу та культурно-історичної спадщини, яка своїм корінням сягає тисячоліть, у цій країні точиться запекла братовбивча війна.

Сучасники Ісуса Христа, святі ноги Якого ступали по благодатній землі Іудеї, згадуються в Новому Завіті. А майбутній ПершOVERХОВНИЙ Апостол Павло (Савел) з гонителя віри став ортодоксальним її ревнителем. Зародження цього прозріння відбулося на шляху його прощі до Дамаску (якому понад 7 тис. років) – столиці Сирії (Дії св. Апостолів, гл. 9).

Не буду заглиблюватися в історію, але нагадаю, що саме Сирія та її тогочасний грізний вавилонський правитель Навуходоносор за біблейськими твердженнями були причетними до завоювання та знищення Єрусалиму, а також до переселення (з волі Божої, за непокірність) іудеїв на 75 років у вавилонську неволю (Кн. пр. Єремії, гл. 52).

І ось 43 роки тому мені, радянському бойовому офіцеру, прийшлося долучитись до захисту суверенітету цієї держави від зазіхань зовнішніх ворогів, які рвалися через ліванську територію – долину Бекаа – на її державні простори.

Від тієї пори пройшло чимало часу і багатьох бойових епізодів пам'ять не зберегла, а будь-які записи робити тоді не дозволяла таємниця державної ваги.

А ще мене спонукала взятись за перо пам'ять про бойових побратимів, які пройшли зі мною десятки разів своєрідною «дорогою смерті». Це був шлях між містами Хомс і Ель-Арида і тягнувся він упродовж кордону з Ліваном приблизно на 60 км.

На цьому страшному відтинку шляху часто нас обстрілювали ізраїльські спецназівці. На цій дорозі ворог застосував і випробував сумнозвісну «мишоловку». На обмеженому просторі руху автоколони підбивались перша й остання автоцистерни, а потім спокійно громилась середина автоколони. І вирватись із цієї проклятої «мишоловки» вдавалося не всім.

Між іншим, за розповідями «афганців» цей «винахід» завдавав чимало клопоту радянським військовим колонам на гірських дорогах Афганістану в збройному протистоянні з моджахедами в 1979-1989 роках.

Світла пам'ять моїм дорогим побратимам – Геннадію Полюховичу (військовий псевдонім «Пояр») та Василю Музиці (військовий псевдонім «Мурза»). Перший – родом із Білорусії, а другий – зі Смоленщини. Прізвищ ще двох радянських «поводирів» (військових радників), які загинули у тій війні, моя пам'ять, на жаль, не зберегла.

Але всі вони варті нашої пошани та пам'яті, хоч і загинули вони за чужу свободу...

Степан Волощук

*Впереді – лишь даль без края,
Серо-знойные пески,
Боль души по милом краю,
Сердце полное тоски...*

Ростислав Шикун, «афганец»

Частина I

9 березня 1969 року мене викликали у військовий комісаріат. О 9-ій ранку я вже був в обласному центрі. Дочекавшись начальника третього відділу, я доповів про своє прибуття. Привітавшись, він відразу ж, не роздягаючись, вийшов зі мною на подвір'я військкомату і звернувся до якогось полковника щоб узяти службову машину. Сівши в авто, ми поїхали до обласного управління КДБ.

Представник цієї «контори» взяв мої документи, щось написав, а згодом записку, мій паспорт та військовий квиток вложив у конверт, засургучив його і разом із квитком на потяг передав мені, повідомивши, що на залізничному вокзалі в Києві мене чекатиме їхній представник. Ще в потязі я почав розмірковувати, для чого це я знадобився «Конторі Глибокого Буріння» – так називали в народі цю організацію?.. І для чого такий поспіх?.. Навіть дружина не знає, де я дівся.

Дійсно, в Києві, біля мого вагону був представник, який забрав мене і легковушкою ми поїхали на спортивно-технічну базу ДТСААФ «Чайка». Це далеченько за містом, у бік, напевно, Харкова. Там уже були хлопці із Білорусі і ми двоє з України – перші, з якими я познайомився. Приїхавши, я відразу ж зайшов у кабінет, де працював лікар, з вигляду військовий, та під халатом не було видно форми. Зміряв тиск, перевірів молоточком нервову систему, потім послухав дихання і щось записав, перед тим запитав, чи не турбує якийсь біль. Згодом нас переодягнули в цивільне.

Після обіду в їдальні «Чайки», нас відвели в готель, у кімнату на чотириох. Наступного дня автобусом усіх повезли в Бориспільський аеропорт, а там через дві години посадили в літак, де вже було 50-60 осіб, в основному чоловіків. Одягнуті ми були по-різному, переважно в цивільні костюми, хоч було ще холоднувато. З верхнього одягу в мене була синтетична куртка, дехто був у куртках, хтось – у макінтошах чи плащах.

Рівно в полудень літак ІЛ-18 злетів, стюардеса була наче цивільна, але «дух» у салоні авіалайнера відчувався військовий. Усі в цивільному, декілька жіночих постатей і все. Ще в Києві, на «Чайці», коли нас переодягали, ми все думали-гадали, як розв'язати це питання: куди нас везуть?.. З України нас двоє, а з Білорусі – троє. Переодягають з нашого цивільного в таке ж цивільне, але інше... Для чого? – «Може на фронт?». Ми тоді так жартували, бо білоруси щось ще вдома довідались, як «одним вухом» почули, що їх везуть «на позицію». А вони ж усі бойові офіцери, пройшли локальні війни (ЛВ), члени компартії, усі – не нижче «старлея», лише я – лейтенант. Ще на «Чайці» сябри пророкували, що їдемо до арабів.

У той час ніякого форс-мажору не було: ну ввели ізраїльтяни свої війська в Ліван. Так вони туди вводять «обмежений контингент» уже надцятий раз підряд. Військова заваруха в Лівані тягнеться не один рік. Хтось із сябрів розрядив наші гадання:

«Якщо будуть п'ялити в камуфляж військовий, значить на передову. А раз цивільну роботу на цивільну, значить – в Африку алмази добувати». – Так жартували ми вчора в готелі «Чайки» весь вечір. Проте сьогодні, сівши купно в салоні літака сябри і ми, два українця, знову пошепки жартуємо на цю тему. І тут пасажир, який сидів у салоні попереду нас, обертається і каже нам: «Что, братья славяне, едем учить арабов пески перелопачивать, чтоб не проросли?». «Все може бути, якщо тільки пісок «перелопачивать», то півбіди. Гірше, якщо степових тушканчиків відстрілювати...» – відповіли ми. Генка-білорус запитав:

– А вообще-то, ребята, вам что-то известно, куда везут нашу команду «Ух!»?

– Нас погрузили в Москве и сказали, что везут на «сафари» в Африку слонам переучёт делать. А вообще-то сядем и сей же час просветимся.

У цей час до нашого гурту підійшла модельна стюардеса, як Гена сказав (він сидів поруч зі мною) мабуть не нижче майора, запропонувала воду і ми відразу засипали її запитаннями: «Куда, зачем и долго ль лететь?». Вона, посміхнувшись, відповіла:

– Что я вам, ребята, скажу – так это куда летит самолет. В Дамаск, а зачем, вы люди, видно, военные, а военные таких вопросов не задают. Такие вопросы обуславливаются войсковыми приказами. А их, как вам известно, не обсуждают и до определенного времени не комментируют. Есть еще вопросы?

Подала стюардеса водичку, сусід, що сидів попереду від нас, пожартував щодо коньячка. На це стюардеса відповіла:

– Туда, куда вас везут, вряд ли коньячком будут потчевать.

– А, так вы знаете, куда нас тарабанят, – мовив невгамовний сусід.

– Много будете знать – плохо будете спать! Нате, водички и вздремните еще часика два с копейками, – коротко завершила стюардеса.

Дійсно, через приблизно дві години літак пішов на посадку. В ілюмінатори було видно аеровокзал, аеродромну суматоху, але трап подали із затримкою. Майже годину ми чекали поки нас висадять. Хлопці притихли, ніхто вже не каламбуриє. Спочатку хтось ще жартував, мовляв: «Скотовоза шукають і вуздечки для слонів!», але сміх пролунав якось кисло і всі замовкли, думаючи кожний свою думу.

Зійшовши з літака, нас розподілили у два автобуси. Через те, певно, нас довго й не випускали, бо не було автотранспорту. В автобусі, куди ми із сьбрами сіли, була приємної статури дівчина. Приємно посміхаючись, вона сказала: «Добро пожаловать в советское посольство!». Привезли нас дійсно в радянське посольство, на території якого був готель. Проїхавши через ворота на територію посольського містечка, автобус зупинився біля самого входу до готелю. Коли ми зайшли «ланцюжком» у хол готелю, підійшов середнього віку чоловік, одягнутий у цивільне, але, як і в стюардеси, в його статурі вгадувалась військова виправка. Привітавшись, він сказав:

– Добро пожаловать в столицу Сирии – Дамаск! Программу турпохода получите завтра. – На слові «турпохода» лукаво посміхнувся й додав. – Вопросов задавать, думаю, пока не следует. Завтра, на свежую голову, ведь утро вечера мудренее. И все прояснится.

За цим прислів'ям чоловік, який нас зустрів у посольстві, когось покликав і перед нами з'явилась жіночка приємної зовнішності. Вона відрохувала по кілька чоловік із шеренги, в якій ми стояли, і передавала їх ще кільком жінкам, а ті розводили новоприбулих по кімнатах готелю. Ми потрапили вдвох із Геною-сябром. Готель був дуже чистий, комфортабельний, але без зайвої розкоші.

Привітвши в кімнату та залишивши нам ключ, жіночка сказала, що вечеря за півгодини в ресторані на першому поверсі. Від того місця, де нас розподіляли по кімнатах, праворуч.

Через деякий час ми зайшли у ресторан, який мало чим відрізнявся від радянських. Миловидна офіціанточка з чарівною посмішкою принесла меню. Усі страви були звичними, тож хтось із прибулих пожартував: «А як у вас стопарика замовити?». Вона знову посміхнулась і відповіла: «Зараз підійде мужчина з графинчиком і тільки по 100 г нал'є. У місті ж спиртного немає навіть за величезні гроші. Бо в Сирії сухий закон, а Коран – священна книга мусульман – забороняє алкоголь і наркотики».

Огледівши ресторанну залу, ми зметикували, що нас біля п'ятидесяти чоловік. Сидимо тихо, бо тієї горілки, яку нам налили, було замало, щоб «розв'язати язик». А свої «тормозки» ще в Києві нашій групі брати заборонили, обіцяли, що забезпечать нас усім необхідним.

Вечеря була ситна та смачна, один із сябрів виявився непитущим, тож його порцію (а він її таки замовив) розлили на чотирьох, отже нам кожному припало по 125 г пшеничної. Ще трохи позгадували домашні умови, бо всього два дні перед тим ми за родинним столом вітали наших любих жінок і мали змогу випити не цей мізер. Але потрібно звикати. Знову гадали, чого нас сюди закинули. Те, що привезли не в турпохід, нам було ясно без тлумача, але чи справді прибули під «свинцевий душ», ще не впевнились. Якщо міркувати ґрунтовно, то не витрачалась би держава просто, щоб привезти взвод гавриків на прогулянку. Довго ще ми з Генкою говорили, судачили і я й уявити собі не міг, що для Геннадія ця «подорож» буде останньою в житті. Він, бідолаха, скаржився, що вдома непочатий край роботи, не добудував господарку, а тут байдики битиме.

Але ця трагедія відбудеться не скоро, а тоді було нічого гадати. Майбутнє стане ясніше для нас вже завтра, а нині треба спати. Так мимоволі, закінчивши розмову, ми відключились і поринули в сон.

Вранці, поснідавши, ми зібрались у конференц-залі, як було сказано в програмках, які видали нам на руки. Там нас чекав представник військового аташе посольства та ще двоє невідомих. Коли ми всі розсілись, наш посольський представник привітався і відрекомендував двох присутніх. Це були: представник збройних сил Сирії, араб, і наш перекладач. Представник посольства СРСР у вступному слові сказав, що, мовляв, сирійська влада звернулася, щоб ви допомогли захиститися від ізраїльської агресії. І наша миролюбива держава виконує свій інтернаціональний обов'язок захищати незалежність держав, які розвиваються й ні на кого не збираються нападати. Так і хотілося підказати оратору, щоб араби захищалися своїми силами та з допомогою радянської техніки і зброї. І тут промовець – представник військового аташе посольства СРСР – наче здогадався про наш висновок і заявив, що, оскільки радянської техніки сирійські військові не знають, то наше завдання полягає в тому, щоб вишколити їхніх військовиків. Деякі фахівці приїхали раніше – танкісти, артилеристи, авіатори. І тепер прийшла черга до нас – автомобілістів. Наша група, це бойові офіцери, які вже мають досвід локальних військових дій.

– Воевать вам может не придется, но здесь возникают перестрелки, а если перестрелки, то может быть придется защищаться. Вы будете сопровождать автоколонны, как технические специалисты, а в период, когда

колонны будут на стационаре, то ваша задача – обучать водителей и других специалистов знаниям материальной части. – Додав на закінчення представник військового аташе посольства.

Потім, через перекладача, слово взяв їхній військовик. Він роз'яснив, що оскільки для Сирії вигідно, щоб ворог не запідозрив втручання Радянського Союзу в поглиблення військового конфлікту, то наше спільне завдання полягає в підборі військових фахівців, найбільше схожих зовні на сирійських вояків. Офіцер далі мовив:

– Я переконався, що всі ви за зовнішнім виглядом нічим не відрізняєтесь від наших. Усім вам буде присвоєне військово псевдо. Супроводжувати ви будете автомобільні батальйони, що доставляють фронтовим частинам паливно-мастильні матеріали (ПММ) і питну воду. Паливно-мастильні матеріали в основному доставляють від морських портів: Баніяс, Тартус та Латакія. Це порти Середземного моря. А воду – переважно від портів озера Ель-Асад. Ви будете керувати автомобільними батальйонами разом із нашими комбатами. Без вашого погодження автобат не вийде в рейс. Підрозділам присвоєно відповідні літери. Автобат має в складі від 150 автоцистерн. – Так коротко і конкретно пояснив наші обов'язки сирієць.

Радянський представник додав, що декілька днів нам прийдеться затриматись у посольстві та познайомитись із військовими радниками, які введуть нас у курс справ більш детально. Крім того, він додав:

– Оскільки ви приїхали під виглядом туристів, то день-два вам відпущено на знайомство з історичними місцями Дамаску.

До обіду з нами познайомився наш головний радник генерал-майор М. Він відверто нам сказав:

– Ребята, вы все боевые офицеры, проверенные в разных боевых точках, и прекрасно знаете, что сюда вас призвали не матчать преподавать, а сопровождать боевые транспорты. А противник не дурак, знает, что несвоевременно доставленный войскам груз равен проигрышу тактической задачи боя. На автоколонны прямого нападения израильских танковых частей нет, но свирепствуют их спецназовцы. Короче, мы вас, «поводырей» (так вас кто-то с юморной подачи назвал), еще будем собирать и «обкатывать» морально и психологически. Через несколько дней мы вас обмундируем, вооружим и «благословим» на ратные дела. Здесь вам будет трудновато, пока адаптируетесь, а потом, надеюсь, вам не привыкать втягиваться в боевые походы. Единственная убедительная просьба: не лезьте на рожон, не бравировать, у вас дома молодые жены, дети, родители. Так что, как говорят у нас: «Береженного Бог бережет». Вот по такому принципу поступайте. У каждого из вас имеется уже боевой опыт, так

что применяйте его здесь, делитесь им с нашими сирийскими друзьями.

Після обіду нас дійсно двома мікроавтобусами повезли по місту. Усі ми вже бачили європейські міста: хтось – у 1956-му в Угорщині, хтось – у 1968-му в Чехословаччині, а тоді кожний із нас побачив по-своєму дуже гарне місто. Але іслам відчувався скрізь, наприклад, зовнішньо придивившись до людей у цьому місті помічаєш, що менталітет цього народу надто відрізняється від європейського. Навіть метушня на вулицях, на перший погляд, європейська, але якась більш зосереджена, не така розкута. Тут на кожному кроці маленькі крамнички, майстерні, кав'ярні тощо. Але тут немає європейської розкутої свободи. У нас, наприклад, в будь-якому куточку міста можна за бажання перехилити гальбу пива, бокал винця або чарку горілки. А тут, в Дамаску, та й узагалі на Близькому Сході цього не знайдеш. Якщо ж мислити з точки зору дисципліни та поведінки людей, то тут ці критерії суспільного життя на порядок вище. Ми, звичайно, дивувались і вели розмови між собою: – як це так, щоб жити в постійному тверезому стані? Жіноцтво на Близькому Сході якесь пригнічене. Ось в Європі дівчат іноді в такому стані й у такому одязі побачиш на вулиці, що обурюєшся, а тут, в арабському світі, подібного немає. Я не наполягаю, щоб європейські жінки переходили на темні (майже виключно) фарби жіночого одягу, але багато в дечому нормам священного Корану хочеться позаздрити, хоч би й всезагальному тверезому оточенню. Бо якщо цивілізована Європа буквально стогне від алкоголю, наркоти, сороміцької розпусти й усляких інших «вольностей», то тут із цим злом борються як поляки мовлять «огнем і мечем».

Дуже багато дивовижних історичних місць ми побачили, за якими, відчувається, проводиться ідеальний догляд, також і християнські святині в ідеальному стані. Я не буду описувати детально все побачене, це прерогатива туристичних фірм. Скажу тільки, що враження незабутні і надзвичайно приємні від усього побаченого. Наступного після екскурсії дня, зранку цілу лекцію нам прочитав військовий політпрацівник, який популярно виклав нам військово-політичне становище в обидвох воюючих державах, територіально-географічне розташування Сирії на Близькому Сході та соціально-економічний розвиток цієї держави.

Скажу відверто, забігаючи вперед, що бажано було б тоді щось занотувати, але нас попередили, щоб ми нічого не записували, бо однаково ці записи нам не знадобляться. Прошло майже 45 років, як я взявся за цю оповідь, і, безумовно, було б добре мати якийсь літописний матеріал під рукою. Ще на початку 1970-их років я по пам'яті дещо записав. Щось сам пригадав. Про Сергія з Чернігівщини я не згадував, бо він перевозив лише

воду, і ми, як розійшлися в різні напрямки, то зустрічались усього декілька разів, а потім уже – при поверненні в Союз. Він мені тоді відразу дещо підказав, але потім бойовий побратим трагічно загинув на мотоциклі. Ось так, пройшов Сергій «гарячі точки», не раз і не два оминали кулі, залишився живим, а в мирний час загинув на рідній землі. Не стало мені помічника, а його спогади стали б у добрій нагоді в цій книзі...

Тож використовую ті дані, що ще тоді записав уже вдома по пам'яті та користуючись даними довідників:

...Сирійська Арабська республіка, САР. Територія 185 тис. кв. км. Населення (тоді було) 11,3 млн. чол. Арабів – 90 % (сирійці). Проживають також: курди, вірмени, черкеси, євреї. Державна мова – арабська.

Релігійний склад: мусульмани (суніти, шиїти, алфавіти, друзи) – 85 %. Християн – близько 15 %.

До Першої світової війни САР входила до складу Турецької (Османської) імперії. Незалежність здобула в 1946 році. 1963 року до влади прийшла Партія арабського соціалістичного відродження (ПАСВ), яку 1968 року очолив Хафез Асад. Того ж року був створений Національний прогресивний фронт (НПФ). До нього ввійшли ПАСВ, комуністична та ще декілька партій. Тоді ж Сирія почала проводити лінію на зміцнення дружби з СРСР. Головний лозунг САР: «Єдність, свобода, соціалізм». Компартія САР створена й функціонує з 1924 року.

В економіці САР проводить курс на державну власність, частка якої становить близько 80 %. З метою економічного розвитку в державу запрошується іноземний капітал. Найрозвинутіші галузі промисловості – текстильна, харчова, нафтодобувна, нафтопереробна та хімічна.

У сільському господарстві зайнято 60 % населення. Під час аграрної реформи у великих землевласників конфісковано 1,5 млн. га землі. Створено 4000 кооперативів, які дають 40 % сільськогосподарських продуктів. Основні сільськогосподарські культури: бавовна, пшениця, ячмінь, тютюн. Розвивається також тваринництво.

СРСР допомагав САР створювати ключові галузі її економіки. Євфратський гідроенергетичний комплекс, збудований за допомогою СРСР, дає 40 % всієї електроенергії, продукуючої в Сирії. Грошова одиниця – сирійський фунт. Його курс у той час 100 с. ф. = 5,56 рад. руб. [Довідник «Страны мира», 1989 г.].

* * *

Пробувши в нашій дипмісії три дні та прослухавши півтора десятки різноманітних лекцій, інформацій, настанов та застережень, ми врешті-

решт дізналися, що завтра нас відправлять до м. Дума, яке знаходиться за 30 км на північний захід від Дамаска. Там дислокується управління тилу сирійської армії, де нас обмундирують та розподілять по військовим частинам, у яких нам згодом прийдеться проходити службу.

Вранці, після сніданку, нас вишикували в тому ж холі, де зустрічали три дні перед тим. Військовий аташе радянського посольства сказав декілька добрих напутніх слів, ще раз виступив політпрацівник. Уся ця показуха була нам потрібна, як зайцю стоп-сигнал. За три дні нас «напакували» всім і стільки застережень уже було, що можна було з тих слів оборонну лінію збудувати довжиною в десятки кілометрів...

Але й те, що нас запевнили у безпечності нашої місії, це позитив. Бо нічого не було сказано про те чого нас сюди прислали на погибель, що ми тут загубили і хто нас запитав хочемо ми цей інтернаціональний обов'язок виконувати добровільно чи ні? І чи дійсно ми приїхали класти свої голови за свободу сирійського народу, чи може захищати їхню компартію в першу чергу.

Учора, наприклад, після занять у конференц-залі хтось написав на дошці крейдою: «Не нужен мне берег турецкий, чужая земля не нужна!». Та черговий «кудкудака», який прийшов читати нам патріотично-психологічну ахінею, витер дошку і почав переконувати нас, що ми не збираємося завойовувати ніякого берега, а захищаємо мирне населення дружньої Сирії від посягань ізраїльського агресора. І я подумав те, що, мабуть, у цей час подумали всі, бо кожному із нас, тут присутніх, уже довелося захищати комуністичну ідеологію. Той же Імре Надь дуже просив нас, щоб у 1956 році ми, необстріляні солдатики, які служили в Прикарпатському військовому окрузі, перетнули кордон на своїх мотоциклах. То те мирне населення в околицях невеликого угорського міста Матесалька так нас зустріло «привітно», що з нашої мотороти, яка розвідувала шлях, залишилось півтора взводу. А це було в 1956-му, всього лиш через одинадцять років по Другій світовій війні. Після тієї страшної війни, в якій за визволення Угорщини поклали голови сотні тисяч радянських бійців (тільки визволення Будапешта в півмільйона обійшлося), а Балатонське угруповання вермахту перемололо чимало наших танкістів, не кажучи вже про втрати «матушки»-піхоти, яка пів-Європи встелила визволителями...

Ось так, сподіваюсь, кожен із нас думав свою гірку думу, поки біля дошки «кудкудахтав» той партбюрократ «руководящей и направляющей», який чомусь тут пригрівся в теплому дипкорпусі, а не там, на фронтових позиціях. Зараз, коли я пишу цю своєрідну сповідь, мені стає важко на душі, як подумаю про ті 34 держави, де наш солдат підставляв свою голо-

ву під кулі тільки за те, щоб наша сумнозвісна партійна ідеологія закріплялась, жила й перемагала в усьому світі.

Нині ми – воїни-«інтерни» (так зараз легше вимовляти) – спілкуємося між собою, особливо в знаменні святкові дні (15 лютого, 9 травня). І я чую ту страшну інформацію від «афганців», яким на порядок більше прийшлося ковтнути військової гіркої долі. Між іншим, якби нас там чекав знедолений народ, то не поклали б наші визволителі 15 тисяч своїх життів (а скільки ж ще поранених повернулись у рідні домівки з тієї війни?!). Щось не чути було тоді, щоб хоч один член Політбюро КПРС або простий міністр зробив свого сина цим визволителем і послав туди – «демону на роги». А коли наші, кому пощастило, повернулись з тієї «афганської» м'ясорубки скаліченими тілесно й душевно, то ті хитромудрі ідеологи, що переховали свої чада за спинами цих нещасних воїнів, замість того, щоб цих воїнів якось зігріти хоч би добрим словом, нагло пащекували: «А ми вас туди не посилали!». Хто ж тоді послав із України на ту майже десятирічну війну понад 160000 воїнів, з яких 3360 загинуло та пропало безвісти. Понад 8000 українців поранено, 3500 стали інвалідами. Уже після війни від ран, одержаних на тій війні, померло більше, ніж загинуло під час бойових дій. Удвічі збільшилась кількість інвалідів-«афганців».

До речі, з Рівненщини в Афганістані воювало	– 6400 осіб
Загибло (пропало безвісти)	– 104 особи
Брало участь в інших локальних конфліктах	– 1640 осіб.

(Дані взяті з книги «На полотні моєї долі» Ростислава Шакули).

А як зараз влада вже вільної України шанує своїх воїнів-інтернаціоналістів? А ніяк, навіть ті мізерні пільги, які їм належать згідно закону, українська бюрократія зменшує майже щороку.

Тоді, в далекому 1969 році, коли нас вишикували перед відправленням у війська, я не знав ще всіх бід, які чекають наше і наступне покоління (адже «афганці» – це вже наші діти). Ми тоді й гадки не мали, що нашим дітям прийдеться ще гірше, ніж нам у той час...

Закінчивши з цим напутнім побажанням, нас, нарешті, розсадили в два мікроавтобуси, якими возили на екскурсію і повезли за місто. Через хвилину 40 ми заїхали на територію військового містечка на околиці міста Дума. Відразу з дороги нас завели в баню.

Варто відзначити, що і в тій бані військової частини, і згодом, коли прийшлося відвідати цивільні бані, нас приємно подивувало, що цей звичайний процес очищення тіла можна перетворити в приємний ритуал. А як же інакше можна назвати цей комплекс послуг. На відміну від наших «православних» бань, де відвідувачу бані надають послуги за принципом:

«бери сам шайку і «дуй», куди взяв квиток, – у парну, душ або загальну залу».

У бані ж ісламської держави, яку нам належало захищати, відвідувач нічого в руки не бере – ні шайки, ні мила, ні віника, ні простині, ні рушника. Там усе виконують особи з обслуговуючого персоналу бані. Вони поспідовно тебе намилують, розтирають спеціальними мочалками, яку ти вибереш, від жорсткої, аж шкіра тріщить, до м'якенької, як пуховий шарф. Це поки що в загальній залі, а якщо в парній – там тнуть, б'ють віниками. Я, щоправда, там не був, бо пари сильної не переносу. Тнуть мочалками, катають по тілу дряпучі валики, щось на кшталт валика-масажера. Після розтирання мочалками та валиками – ідеш під душ, там також приємним віничком плескають, змивають мило. І уже потім заходиш у кабінку, де тебе підсушать, підстрижуть нігті на ногах та руках, при бажанні підстрижуть волосся. «Грішне тіло», при цьому, на сушці, обмотає довгим м'яким рушником. Потім знімають (розмотують) цього довжелезного м'якого рушника й лягаєш на масаж. Опісля масажу замотують у махрову суху просиню. За бажання свою брудну білизну можеш здати тут же, в передбаннику, перед тим, як роздягнувся, і допоки ти миєшся годину-півтори, то твоя білизна буде випрана, висушена й випрасувана. І тобі після цього банного комплексного миття, а вірніше «вір-миття і вір-масажу» приємно переодягнутись у свіжесеньку білизну.

І вся ця благодать коштувала тоді для цивільних відвідувачів 200 сирійських фунтів або за курсом валют – 11 радянських карбованців. Тоді, як у нас, в СРСР, вартість найдорожчої помивки не перевищувала 3 карбованців. Щоправда, і сервіс у Радянському Союзі та Сирії неможливо порівнювати.

Коли ми уже помились, якийсь дотепник розповів анекдот (нам уже сказали ціну цієї послуги, бо біля нас був перекладач):

«Батюшка зайшов у ресторан пообідати. Заказав 150 гр. коньяку, ікорку тощо. Відобідав, сидить чекає рахунок. Приходить офіціантка й запитує: «Ну як, батюшка, у нас обід, як коньячок?».

Батюшка відповідає: «Божественний смак, божественний напій!».

– Тоді з вас 50 карбованців (це в цінах 1969 року).

– А ціна у вас – безбожна! – відповів на це священик.

До речі, якщо порівняти тогочасні й сучасні ціни, то тоді були дуже, по Карцеву, ну дуже смішні ціни!

Тут же нас умундирували у військовий камуфляж. Все, майже, як у нас, але в радянській армії тоді було проста х/б (бавовняно-паперова) форма. Щоправда, погони без зірок, чисте камуфляжне «поле» і все. На голову

капелюх-панама. Форма нам сподобалась, набагато практичніша за стандартну радянську, що якась ніби тіснувата. Після того, як нас перевдягнули, під'їхали два радянські Урали-375 з тентами, ми розмістились у цих машинах і поїхали далі, а куди, ми тоді не знали.

Потім, коли автомобілі зупинились і ми спішилися, то побачили військово-містечко з автомобільним парком. Відкрито було вишикувано декілька сотень автоцистерн, в основному на шасі Урал-375 і МАЗ-500.

Наступного дня ми довідались, що це автоналивний полк, який дислокується в місті Кутейфа. Після обіду нас завели до речового складу, де кожний собі підібрав бронезилета. Були ці «броніки» (як їх називали наші дотепники) полегшені, середні і важкі. Ніхто з нашої прибулої групи цих «прибамбасів» не носив і які з них кращі, ніхто не знав. Підказали, через тлумача сирійські офіцери, що краще вибрати середній «бронік», бо він хоч і не витримує «калаша», але, зважаючи на жару, що почнеться через декілька тижнів, буде найкращий.

Я собі підібрав середній бронезилет та бронешлем (каску) 59 розміру, а з особистої зброї видали на вибір радянські пістолети ТТ та ПМ. З ТТ мені вже довелося познайомитися. Він хоч і важчий за ПМ, але убивча сила в ТТ-шки сильніша. Частина пістолетів була американські – 20-зарядний «Скорпіон» 28-го калібру. Дехто з наших «кльонув» на цю новинку, але згодом обмінював її на радянську зброю.

Виявилось, що в бою найкращий не пістолет, а автомат АК («калаш», як звали вояки). Особливо, коли вийшла модифікація з підствольним гранатометом. Це вже була серйозна і грізна стрілецька зброя. Взагалі «калаш» дуже добре себе зарекомендував у всіх військових конфліктах. Навіть деяка частина ізраїльських спецназівців (наші дотепники прозвали їх «коциками», мабуть за те, що вони відчутно нас «коцали») надавала перевагу нашим «калашам».

Закінчивши з «упаковкою», як військовиків, нас вишикували і через короткий час ми уже знайомилися з нашими командирами-сирійцями.

Дехто з нас потрапив до автоналивного батальйону, а половина нашої групи – на доставку питної води. Це був щасливий квиток, як потім ми переконалися. Адже вода – вантаж менш вразливий, та й виявилось, що доправлялась вона іншими шляхами, більш віддаленими від фронту, від передової. Але в армії і, особливо, під час бойових дій переваг не вибирають. Мене доля закинула в батальйон, що доставляв паливно-мастильні матеріали із морських портів Середземного моря Баніяс, Тартус (там була військова база СРСР, а нині – база ВМФ Російської Федерації) і Латакія.

Після повної екіпіровки кожного із нас прибуло військово командуван-

ня автоналивних колон, які нам належало супроводжувати. Я потрапив до підполковника Абдули. Переді мною стояв середнього віку та середньої статури, з усміхненим обличчям офіцер в камуфляжі. Ми привіталися, він міцно потис мені руку та запросив до свого кабінету. З'явився перекладач, як потім з'ясувалося, колишній студент факультету східних мов Московського педагогічного інституту, який володів російською мовою вільно з невеликим арабським акцентом та перебував на службі в армії САР.

Десять години три пішло на наше знайомство. З'ясувалось, що комбат батальйону «Z» (такою літерою ідентифікували наш батальйон) Абдула також бойовий офіцер. Він брав участь у війні з ізраїльтянами.

Час показав, що комбат був сміливим, з військовою винахідливістю офіцером, ми з ним спрацювали і весь період моєї служби розуміли один одного, як у народі кажуть «з півслова». Він завжди ретельно готував кожний рейс автоколони і уважно дослухався моїх порад і зауважень, а тому нам Бог давав обійтись усього двома жертвами – двоє солдатиків загинули, підірвавшись на розтяжці гранат.

Але це я прискорюю події, це буде пізніше, а в перші дні комбат знайомив мене з обов'язками «поводиря». А вони полягали в такому: досягти якнайвищого коефіцієнта технічної готовності (КТГ). Я був фактично другим радянським заступником командира батальйону з технічної частини. У батальйоні був свій зампотех, але він недостатньо знав наші радянські автомобілі, якими була оснащена сирійська армія. Окрім цього мені, як бойовому офіцеру, бажано надавати комбату виключно рекомендації – не накази, а підказки, як краще вчинити в тій чи іншій ситуації. Мій підпис був на кожній маршрутній карті, кожного рейсу, який планував їхній військовий штаб батальйону.

Після бесіди з керівниками батальйону мене повели знайомитись з особовим складом батальйону. Батальйон мав 195 наливних одиниць. На кожну автоцистерну було два водії, які були в своїх правах рівні між собою. Правда, вони були структуровані на роти і взводи, але керівників і підлеглих в екіпажах автомобілів не було. На перший погляд це дрібниці, але на практиці – це досить важливий чинник. В радянській армії існував такий порядок: якщо двох солдат послали на будь-яке завдання, то один із них призначався старшим. Формалізм, скажете, ні, зовсім ні, бо накази старшого, навіть якщо він рядовий (але призначений старшим) виконуються без заперечень, а крім того є з кого запитати, конкретно, за виконання завдання.

Познайомившись з особовим складом, я висловив комбату деякі зауваження. Мені сподобалось, що на кожну автомашину два водія, але од-

ного з них потрібно призначити старшим і мені не зовсім сподобався кількісний склад майбутньої автоколони. Я вже мав досвід, як великою масою машин складно керувати в умовах бойових дій. Сподобалось мені також, що цистерни вкриті куленепробивними пологами та виготовлені з броньованого матеріалу.

Комбат уважно вислухав мене і відразу наказав своїм ротним призначити старших машин, йому ця ідея сподобалась, адже обидва водії їдуть у кожний рейс і важливо, щоб у кабіні із двох один був старшим і, відповідно, брав на себе відповідальність. Відносно «масивності» автоколони він погоджувався, що такою машиною керувати гірше, але все це потрібно перевірити в рейсі, а потім узгодити з командуванням полку.

Потім я одержав карту з маршрутом руху нашої автоколони. Комбат акцентував мою увагу на найнебезпечніших ділянках маршруту, де автоколона може потрапити під обстріл. Поінформував він мене також, що обстрілюють, в основному, летючі загони ізраїльських спецназівців. Заморочка з ними в тому, що вони надзвичайно маневрені й обстрілюють, в основному, з легкої стрілецької зброї. Танки, що дислокуються в ліванській долині Бекаа, обстрілюють, як правило, тільки танкові позиції, які протистоять фронтом в продовженні цієї ж долини на території Сирії, що має назву Антіліван з однойменною річкою. Іноді їхні танки обстрілюють міста, розташовані поряд із сирійсько-ліванським кордоном. Ще деякий час ми узгоджували питання, що стосувалися покращення та пришвидшення доставки паливно-мастильних матеріалів до місць розвантаження.

Поселили мене тут же, в розташуванні автобатальйону, там була невеличка готельна частина кімнат для офіцерів. Батальйон на цьому місці дислокувався недавно і казарми для солдат строкової служби ще будувалися. У цей бойовий підрозділ були призвані переважно резервісти й їх розселили в наметах.

Наступного дня, зранку, поснідавши у військовій їдальні, яка харчувала також і солдат, ми з комбатом взяли за підготовку батальйону до рейсу. Насамперед командири рот ретельно перевірили комплектність автомобілів та наявність засобів шанцевого інструменту, інструменту для обслуговування, запасних частин тощо. Коли ротні доповіли комбату, то він усе ж вирішив переконатись особисто і попроскував до автопарку. Я долучився до нього і переконався, що комбат має господарчу та керівну заправку.

Після обіду ми вишикували автомашини батальйону в автоколону і комбат побачив, що вона тільки на стоянці розтягувалась майже на кілометр. Провели тренування в русі автоколони на 20 кілометрів, випробували

сигнальників, унормували бажану швидкість руху та інтервал між машинами. Наприкінці комбат похвалив мене за таку прискіпливу підготовку. Майбутні події, які розгортатимуться в походах автоколон, покажуть ефективність таких попередніх тренувань.

* * *

Перший рейс автобатальйону «Z» відбувся 17 березня 1969 року, згідно вчорашнього тренування. Автоцистерни витягнулись у колону швидше, ніж за військовими нормами сирійської армії. Через 2 години руху ми зробили невеликий (20 хв.) привал, водії перевірили автомашини візуально та на дотик (чи не гріються бува гальмівні диски, мости тощо), а в місті Хомс, в яке ми в'їхали біля 12⁰¹ години дня, ми дали годину батальйону перепочити та долити питної води в солдатські фляги.

Подальша дорога військової колони була небезпечною, адже шлях від Хомса до Ель-Ариди прострілювався. І хоч ми добре знали й усвідомлювали, що порожні автоцистерни були безпечними й не становили безпосередньої загрози при бойовому зіткненні з ізраїльським спецназом, але хвилювання охопило всіх командирів і солдат. Попереду автоколони пішов БТР, який нас супроводжував до порта Тартус і на зворотньому шляху до Хомса. Ще рухаючись від м. Кутейфи, я звернув увагу на довкілля обабіч дороги, якою ми рухалися. Бідні піщані землі тягнулись як праворуч, так і ліворуч, земля ж оброблювалася лише біля населених пунктів. Була рання весна, у нас в Союзі земля тільки звільнялася від снігу, а тут уже спека понад 25°. А що ж буде ближче до літа, запитую перекладача? – 40-45°. Нагріємось добре, – відповів той.

Рухаючись дорогою Хомс – Ель-Арида я побачив, що впродовж автодороги влаштовані лінії окопів. Військові блок-пости тут розміщені через кожні 5 км. А до Хомса їх було всього три.

На першому блок-посту нас зупинили, перевірили документи автоколони і зброю, бо ми в'їхали до зони, що прострілювалася ворогом, а тому зброя наша повинна бути готова до бою.

Ще при виїзді колони в рейс ми з комбатом домовились їхати третіми в кабінах автоцистерн, хоча він спочатку хотів їхати на командирському УАЗику і мене з перекладачем запрошував, але я сам не сів і його відрадив це робити. Комбат завжди дослухався моїх порад і цей випадок був не винятковим. Особливо після того, як у такій машині загинув комбат батальйону, який був поряд із нами. І він у третьому рейсі потрапив під обстріл, у результаті чого загинув сам і два офіцери разом із ним, а з його УАЗика лишилася купа металобрухту.

Отже, комбат їхав у 3-ій машині, я – в 13-ій, а в передостанній – командир першої автороти. На першому ж блок-посту нас поінформували, що незабаром в'їдемо «дідькові на роги», тож нерви наші почали потихеньку натягуватись. Хоч «калаші» лежали на колінах та були зведені до бою, але коли стали спускатись у невеличкий видолинок з мостом через річку, а ліворуч зеленів невеличкий лісок, на цей гарний краєвид усі, хто був у колоні, потерпаючи поглядали з обґрунтованим побоюванням. А тут ще сигнальники передали по колоні, що одна із автомашин перед мостиком заглохла. Колона вимушено зупинилась і якраз втягнулась майже повністю в паралельно розташовану посадку. Рація була лише в комбата, у ротного, який їхав у хвості колони, і в БТРі.

Перед виїздом у бойовий рейс ми декілька днів відпрацьовували різні ситуації. Наприклад, як повинні діяти водії й усі, хто перебував у машинах, при обстрілі або під час зупинки колони. Так ось, наказ був таким: якщо колона зупинилась – без команди із машин виходити заборонено!

Але я всеж був змушений вийти, щоб з'ясувати, чого зупинилась машина. Беру «калаш» і виходжу на правий, по ходу колони, бік. Туди, де місцевість відкрита і від лісочка (який ліворуч по напрямку руху автоколони) мене захищають автомобілі. Автомат – у повній готовності, коли чую, ззаду хтось доганяє, озираюсь – комбат, без перекладача. Біжимо до місця, де зупинилась машина, окрім нас, спішених, більше нікого немає. Хвалю подумки сирійське воїнство: молодці, службу зрозуміли. Адже перестріляти людей, які висипали на дорогу, легше, ніж тих, які знаходяться в кабінах.

Добігаємо до аварійної машини і довідуємось зі слів водія, що, мабуть, щось трапилось із запаленням. Показую жестами комбату, що потрібно брати аварійну машину на буксир і негайно рушати колоні до наступного блок-посту. Комбат кивком голови погоджується зі мною, ми біжимо назад в голову колони і починаємо рух. Температура повітря не дуже висока, але і з мене, і з комбата піт потічками стікає. Не звик я в цьому «броніку» паритися, але й без нього не обійтись.

Доїхавши до наступного блок-посту, колона зупинилась, і я хотів уже підняти капот, щоб подивитись, що там за несправність, як комбат з перекладачем дає команду залишити машину на блок-посту і рухатись далі. Через кілометрів 15 (так нам сказали) – сирійсько-ліванський кордон і там починається «дорога смерті».

Магістраль, якою ми рухаємось (я дивлюсь на свою карту), виходить прямо впритул до цього кордону і виводить нас у місто Ель-Арида. Незважаючи на те, що зараз ми втягнулись в найнебезпечнішу ділянку до-

роги, я чомусь почав заспокоюватись, хоч тривога поки що не зникла. Мені доводилось у житті потрапляти під обстріл, я чув на власні вуха по-свист куль і вибухи гранат, але іноді (як говорив мій батько-фронтвик) у перестрілках відчуваєш себе спокійніше, ніж у повній тиші на передовій позиції. Ось і зараз, із-за кожного кущика чекаєш – сипане по тобі «свинцевий дощ». Недарма ще Наполеон говорив: «Я відчуваюсь значно краще, коли втягуюсь у справжній бій». І це справедливо: коли стріляють, звичайно, нічого хорошого немає, але там уже ти пристосовуєшся до бою, вступаєш у бій, а ось коли тиша і твої нерви натягнуті наче струни, то це гірше, бо не знаєш, з якого боку тебе «частуватимуть» і яка сила буде цього «частування».

Між іншим, з Божою допомогою, людина звикає до всього. Навіть ті молоді хлопці, які пороху зовсім не нюхали, через 2-3 тижні звикають до справжнього бою. І це явище небезпечно, адже молоді полохливі хлопці звіряють і зброя в їхніх руках стає іноді некерованою щодо ситуації. Звичайно, адаптація до бойових дій – це позитивний чинник, коли людина звикає – перестає в бою «носом землю рити», але така звичка не повинна перетворитися в ухарство, у втрату почуття самозбереження. Я, до певної міри, розумію, що страхом потрібно вміти керувати. Нікому не повірю, що є якась супер-людина, у якої відсутні емоції. Страх, я впевнений, діє на будь-кого, але інша справа, що один його переборює, а інший так і залишається «вічним» боягузом.

Бувалі фронтвики, якщо вони люди серйозні та відповідальні та, якщо ти з ними пліч-о-пліч на бойовій позиції, підкажуть, що, якщо куля свистить, то вона летить мимо тебе, а якщо снаряд шумить, то також не твій. Це наука добра, але, як кажуть: «Береженого і Бог оберігає». Потрібно все-таки не лізти «на рожон», не вилазити на повний зріст, щоб дослухатись, чи свистить та куля, чи ні, чи шумить той снаряд, чи ні. Якби ту кулю можна було б побачити, як вона летить, то ще можна було б якось ухилитися від неї, а так якраз і погано, що ти її не бачиш і не чуєш «яка твоя».

Допоки я «переживував» подумки ці військові постулати, колона наша наблизилася до прикордонного міста Ель-Арида. Перетнувши це місто, ми поступово повернули праворуч і виїхали на дорогу, ліворуч від якої перед нами відкрився чудовий краєвид Середземного моря. Подібну красу неможливо описати. Праворуч тягнулися клаптики полів, на які ми вже не звертали уваги, тоді як від моря не можна було відвести погляду. Море, в якому б стані не було, воно завжди грізне і таємниче...

Хоч колона наша прискорила свій рух, адже до Ель-Ариди наш рух пригальмував БТР, який рухався нешвидко, «прошупуючи» і дорогу, і по-

садку. Зі сторони кордону дорога, щоправда, не була суцільною і тягнулася не до самого міста. Але туди, звідки існувала реальна загроза, була звернена особлива увага. Зараз БТР зупинився в Ель-Ариді і буде чекати нас для супроводу в зворотному напрямку. Напруження останніх годин зникло, звільнившись від бойової охорони, ми пришвидшили рух і одночасно милувалися морськими просторами, по яких вдалині проходили кораблі. Настрій у мене і у солдатів, що сиділи біля мене, на порядок покращився. Водії між собою щось по-своєму стиха розмовляли, іноді звертаючись поглядами до мене, щиро посміхались. Я, в свою чергу, хоч і не розумів «ні бельмеса», але також у відповідь усміхався. Тоді я зрозумів, що тільки мовою нас Бог вирізнив, вірою і національними звичаями, а в іншому людському спілкуванні ми мало чим відрізняємося...

Наша автоколона проминула з десятків дрібних поселень, назви яких я і тоді не запам'ятовував, а зараз тим більше за такий час пам'ять не зберегла. Зауважив лише, що десь о 14-ій годині (різниця з київським часом складає одну годину) на горизонті з'явилося портове місто Тартус з величезними кранами, які витягнулись у небо своїми стрілами.

В'їхавши в місто, ми досягли терміналу для завантаження колони. Поряд із терміналом дислокувалася військова частина, що мала свою їдальню, й наші солдати пообідали. А ми з комбатом поїхали на територію військової бази ВМФ Радянського Союзу. Там ми зустрілись з черговим управління майором (прізвище не збереглося у пам'яті), який, перевіривши наші документи та переконавшись, що я з СРСР, повів нас до заступника командувача бази генерал-майора Ш. Той зустрів нас весело й запропонував зайти в їхню кав'ярню та пообідати. Місцевий перекладач розтлумачив запрошення комбату і ми пішли в кав'ярню. Замовивши графинчик коньяку, господар запропонував також і комбату, але той відмовився, адже їм не дозволяє мусульманська віра. Я, «перехиливши стопарик» і закусивши, від наступної «дози» став відмовлятися, але сирійський комбат взяв графин, налив мені і, посміхаючись, показав жестом, що потрібно випити. Мені не лишилось нічого іншого, як випити і цей. Я знав, що сьогодні ми повертатися не будемо, з огляду на наближення ночі, а тому можна розслабитись... Посидівши ще деякий час та пообідавши, ми попрощалися й поїхали до місця завантаження колони. Робота була на третину виконана. Ми сіли із комбатом в холодочку, а на ночівлю нас запросило командування військової частини, що була поруч із терміналом.

Уранці колона наша вирушила в зворотний шлях, а в Ель-Ариді нас чекав БТР. І тут комбат запропонував пересісти й нам в БТР, але я рішуче відмовився. Мені здалося, що комбат просто випробував мене, чи я, бува,

не з «лякливих». Бо в цій ситуації вірогідність нападу на колону зростає, адже машини, заправлені щент бензином, стали надто вразливою мішенню і комбат міг подумати, що я «кльону» на цю небезпечність. Сам же він, щоб доказати мені благі наміри, хотів, нібито, сідати, але дослухався мого висновку. По-перше, не гоже командир залишати підлеглих в небезпеці, а самому ховатись за броню. По-друге, в БТРі може бути більш небезпечно, ніж поза ним. Потім він оцінив позитивно моє застереження.

Отже, ми залишились на своїх місцях: я в 13-ій машині (бо таке мені щасливе число «13»), а комбат – у третій, як і був. Помолившись про себе по-своєму, а комбат, мабуть, по-своєму, ми розмістились у машинах і автоколони рушила в «дорогу смерті». Рухалися ми знову «крадькома», особливо пильнуючи вже правий борт. До речі, я уже сидів крайнім з небезпечного боку. Зброя знову готова до бою, солдати, що поряд зі мною, затихли, уже не перемовляються. Колона майже проминула, як нам здалося, найнебезпечнішу ділянку дороги. БТР якраз з'їхав на місточок, де вчора аварійно зупинилась автомашини, і раптом страшний вибух – бронетранспортер (задню частину) аж підкинуло. Це потім мені розповів перекладач, а йому переказали очевидці з першої за БТРом машини. Усе відбулося так неочікувано (бо, здавалось, безпека минула) і швидко, що ми, на якусь мить, затримались і солдати не встигли вибігти з машин.

Я сиджу, ноги «ватні», по тілу «дрижки», але усвідомлюю: завмерла тиша, значить когось підірвали, але нас не обстрілюють. Ще кілька хвилин... я вивалююся з кабіни і бачу, що комбат біжить в нашу сторону і жестикулює – машин не покидати!.. Добігши до мене, він розвернувся і ми побігли в голову колони до БТРа. З нього також висипав екіпаж і роздивлюється пошкодження. Командир броньованої машини щось пояснює перекладачу. Виявилось, екіпажу БТРа пощастило, що удар прийшовся в задню частину військової машини. І хоч задній міст повністю відірвало, однак Божий перст відвів смерть від людей, міст через річечку пошкодило, але не рознесло зовсім. З блок-посту, який був розташований попереду нашого руху, та від блок-посту, де була наша несправна машина, яку ми тягнули на буксирі, з'явився ще один БТР і машина-евакуатор зі шпалами. «Поранений» БТР зі спущеними колесами завантажили на спеціальну платформу, з якої вивантажили шпали, щоб зробити тимчасовий місточок. Через години півтори ми продовжили свій шлях. І тільки біля невеличкого озера, яке з'явилось у нас ліворуч «по борту», колони зупинилась на привал та на обід із сухпайка.

«Дорога смерті» закінчилась і ми могли, нарешті, перевести з полегшенням подих і зменшити напруження. Я подумки подякував Богу та своєму

Янголу-Охоронцю за те, що ми відбулися легким переляком. Як говориться, «бойове хрещення» наше відбулося в «ощадливому режимі»...

Хомс залишився позаду, а попереду показалося місто Шиншар, колона поступово наближалась до міста розвантаження у вертолітний полк. Вирніше, польову дислокацію цього полку неподалік міста Ель-Будрейдж. Залишивши колону розвантажуватись, ми з комбатом сіли в першу, вільну від авіакеросину, машину й відбули в Кутейфу.

На території дислокування нашого батальйону ми з комбатом і тлумачем зайшли до нього в кабінет та провели невеликий «розбір польотів». Ми обопільно погодились, що початок спільної роботи був безперечно вдалим, з невеликими заминками, які потрібно вирішити. Я задав комбату питання, яке давно турбувало мене:

– Чому нас не супроводжують гвинтокрили?

– А тому, що ізраїльські танкові частини, що вишикувалися фронтом проти нас, попередили, що підніматимуть у відповідь і свої бойові «вертушки». Така ситуація нас не влаштовує, бо це збільшення військової напруги в даному районі. Окрім того, противник заперечує, що вони нападають на наші колони. Вони стверджують, що це діють ліванські партизани, до яких їм діла нема, вони, мовляв, їм не підпорядковуються. Ми знаємо, що це блеф, але допоки терпимо. Та й наші власні спецназівці не сплять, а просочуються на їхню територію і там проводять такі ж диверсії.

Я сказав комбату, що мені сподобалась система оборони, капітально збудована вздовж дороги пересування автоколон. А це дійсно так. З боку противника вибудовані повнопрофільні окопні траншеї, обкладені легкими блоками із туфу, матеріал цей пористий і осколки з нього не пошкоджуватимуть захисників, якщо туди попадатимуть снаряди або гранати. Крім цього, щоб солдати не вискакували із кабін прямо під ворожі кулі, коли колона знаходиться правим бортом від нападників, то солдати в даному випадку вистрибують на лівий борт – у зону, закриту машиною від противника. З другої – лівої сторони – влаштовані такі ж траншеї, зв'язані між собою спеціальними проходами в траншею, розташовану зі сторони нападу ворога. Таким чином, солдати за лічені хвилини займають оборону і відкривають вогонь по нападниках. Кожний воїн у траншеї підніметься на влаштований там приступ і підготується до ведення вогню.

Комбат розповів, що це не перші провокації, щоб перевірити на міцність сирійську армію, а тому збройні сили САР ретельно готують другу прикордонну лінію оборони, що одночасно слугує лінією оборони шляху постачання та сполучення між містами та провінціями. Варто відзначити, що стан цих шляхів добрий і вони достатньо широкі. Такими позитивними

враженнями я поділився з комбатом, а він, у свою чергу, схвалив мої дії в цьому рейсі та подякував за допомогу в керівництві автоколоною.

Наступного дня іншу автоколону, яку ми зустріли між містами Хомс та Шиншар і встигли навіть, зупинившись, поспілкуватися з командуванням цього з'єднання, обстріляли ще до того злополучного місточка. Підпалили дві автоцистерни, вірніше паливні баки машин, а від них загорілися цистерни. Двох солдат убили, вісьмох – поранили. Йшла неоголошена війна.

Ця новина нас насторожила, збентежила й дала зрозуміти, що все тільки починається. Комбат Абдула і я, його радянський військовий «поводир» – військово псевдо «Візир», стали думати, як і що потрібно зробити, щоб досягти найменших втрат і найкращої надійності рейсів автоколон. Адже маршрутну карту руху колони підписуємо ми удвох з ним, а, отже, й відповідаємо за її стан він – безпосередньо, а я – побічно.

Нам належало три дні відпочинку після розвантаження. Звичайно, відпочинком цей час назвати доволі складно, бо ми використовували його для інструктажу (а по-простому для вишколу) нашого особового складу. Я порадив комбату брати зразок з радянської армії, де кожний командир діє по-суворовськи: «Більше праці на навчаннях – менше крові в бою!..». І ми дійсно відпрацьовували до сьомого поту, особливо дії особового складу автоколони по команді «до бою!». У результаті, бійці за командою «зайняти оборону!» виконували переміщення з кабіни до оборонної траншеї за 20-25 секунд. Усе було відпрацьовано до автоматизму. За власною ініціативою я проводив для особового складу автобату щоденно двогодинні інструктажі з вивчення матеріальної частини автомобіля, особливо визначення та усунення збоїв у роботі машин. До речі, вантажівка, що зупинилась у минулому рейсі, вийшла з ладу через несправність комутатора системи запалення. Ми відразу ж поповнили, скільки вистачило, ЗІПи цим пристроєм.

Перекладач працював разом із нами на повну потужність, до хрипоти. Він, до речі, виявився грамотним і толковим, із порозумінням ставився до вишкільних занять із бійцями. Врахувавши всі недоліки першого рейсу, ми доклали максимум зусиль, щоб усунути їх якомога швидше.

Якось я задав комбату запитання: «Чому так слабко охороняється сирійсько-ліванський кордон? Де поділися сирійські прикордонники, ми їх зовсім не бачили на кордоні, поруч із «дорогою смерті?»»

Він якусь мить збирався з думками та якось невесело відповів:

– Наша армія ще тільки реформується, до речі, з радянською допомогою. І ми поступово враховуємо ваші зауваження та закріплюємо їх на практиці. Зараз у нас добре укріплений кордон з Іраком, бо Саддам Ху-

сейн веде себе непередбачено, а в цій частині кордону ми стали укріплятися лише тоді, коли ізраїльський агресор почав реально погрожувати нам. Прикордонна служба у нас слабка й малочисленна. Наприклад, на ділянці «дороги смерті», а це більше 60 км всього три прикордонні застави, з недостатньою кількістю бійців, які лише 4 рази на добу перевіряють слідову смугу впродовж кордону. Звичайно, це умовна охорона кордону і наші вороги майже безперешкодно діють на прикордонних ділянках. Та й слідову смугу їм рідко приходиться порушувати, хіба що коли закладають на дорозі міни чи фугаси. До речі, мінери визначили, що в нашому випадку місточок був замінований радіокерованим фугасом. Його потужність була недостатньою і прийшлася на найменш вразливу частину БТРа. Вибухова хвиля лиш підкинула задню частину машини і відірвала задній міст.

* * *

Хоч не дарма кажуть, що перший млинець завжди глевкий, але я, попри всі негаразди першого рейсу, був не те що задоволений, але став більш упевнений у можливості позбавитись негараздів і впіймати удачу. А особливо я радів вишколу наших водіїв. Ми з комбатом усе-таки досягли певних результатів при відпрацюванні вправи: «Зайняти оборону». Бійці перший день тренувань займали оборонні позиції лише за хвилину. Просили, щоб ми їм дозволили зняти бронежилети, але комбат глянув в мою сторону, побачив мою незгоду, і ми продовжували вишкіл. Наступного дня до обіду ми вже досягли стандартного нормативу вправи – 40 секунд. А наша мета була 20-25 секунд і ми таки взяли цей рубіж. Потрібно відзначити, що солдати нашого батальйону були всі як один дисципліновані, хоч і було їм неймовірно важко виконувати вправи в бронежилетах при температурі повітря 30°, а саме до таких позначок вона поступово піднімалась. Так це ще не межа, бо незабаром буде спека в 40° і більше.

Уже ввечері третього дня прибула ще одна автоколона, в якій було спалено три автоцистерни і знищено БТР. Комбат, бачу, переживає, бо завтра наша черга в рейс. Потерпав, звичайно, і я, спалось тривожно. Швидко поспідавши, я вийшов із їдальні й побачив нашого комбата ще з якимось військовим. Підійшовши ближче до мене, військовий, якого я вперше побачив, простяг руку і перекладач перевів, що це командир нашого полку, він тільки учора прибув зі шпиталю. Після того, як перекладач закінчив, комполку, посміхаючись, потис ще раз мою правицю та швидко щось промовив, а перекладач озвучив наступне:

– Пан полковник дякує Вам за допомогу й особливо за вишкіл екіпажів автомашин. Комбат доповів, що Ви йому багато допомагаєте і вчите

багато дечому. Комполку вже доповів у радянське посольство про Вашу успішну роботу.

Я подякував та нагадав, що це наш спільний обов'язок зберегти, в першу чергу, людей, а потім вантаж. А сам згадав дотепну неуставну істину, яку засвоїв ще в першу бойову «каденцію» 1956 року в Угорщині: «Не висовуйся та не виявляй ініціативу, бо будеш виконувати сам». Поки я про це роздумував, то перекладач мовив наступне:

– Комполку запитує: «Які будуть Ваші побажання та прохання?»

– Побажання одне, щоб Бог охороняв наш батальйон, а прохання – два: бажано було б нам в автоколону виділити медика, по-нашому санінструктора. Ми хоч і навчили наших бійців надавати первинну медичну допомогу, але краще, щоб це робив фахівець. А ще видайте патронів, щоб бійці потренувались у стрільбі.

Комполку взяв під козирьок та щось знову швидко промовив, а тлумач переклав:

– Буде вам медик і патрони. Бажаю успіху, нехай Аллах усіх вас береже і ви всі побережіться.

Командир полку швидко потис нам руки і ми розійшлися по машинах. Бачу, комбат сів у 3-тю автомашину, а я зайняв уже звичну – 13-ту. Мені видали рацію, яку я, звичайно, взяв, але не знав хто мені тут, у 13-ій машині перекладатиме. Але час покаже, що рація таки стане в добрій нагоді.

Колону знову з міста Хомс супроводжує БТР, зразу ж на першому від міста блок-посту ми побачили обгорілі машини та підбитий БТР. Ще не встигли їх відбуксувати в місто. Видовище було неприємним, я зрозумів, що воно особливо гнітило солдатів.

Подорож автоколони до Тартуса пройшла без усіляких небезпечних пригод, та й від Тартуса до «дороги смерті» – нормально.

У місті Ель-Аридї знову до нас приєднався БТР і очолив нашу колону. Я відразу подумав, що ніякого ефекту ця БТР-івська охорона не дає, адже всього пройшло три автоколони, а втрачено також вже три БТРи. Тут командуванню автоперевезень ПММ потрібно придумати щось більш надійне та ефектне.

В'їхавши в прострільну зону ми всі, я відчував це по собі, напружились, але колона рухалась і все було допоки тихо. Вже проминули місточок, на якому минулого разу підірвали БТР, і я вже хотів подякувати Богу й відчувати себе легше, як раптом позаду по хвосту автоколони вдарила черга, яка вивела мене миттєво з благих роздумів. Колона зупинилась і солдати, а з ними і я, опинились у траншеї лінії оборони. Зорієнтувався за тріскотнею, що обстрілюють хвіст колони. Сирійські солдати полоснули також

кількома чергами, але було зрозуміло, що їхні кулі не дістають ізраїльських спецназівців. БТР розвернувся й помчав далеко, у хвіст колони. Стріляти він не міг, бо йому заважали машини, які закривали сектор обстрілу. Я зі свого «калаша» не зробив і пострілу, бо бій точився понад кілометр від моєї позиції, а бігти назад по траншеї на підмогу «хвосту» не входило в наші настанови при відпрацюванні цієї ситуації на навчаннях. Але й залишатися тут, коли неподалік точиться бій, також було не по-братськи. Показую своєму екіпажу та всім, хто зайняв оборону, залишатись на місці, і в цей час бачу комбата, який біжить траншеєю (вірніше по-фронтовому – ходом сполучення). Зрівнявшись зі мною, жестом показав залишатись на місці. А сам побіг далі, і саме в цю мить бій як почався раптово, так раптово й затих. Через якусь мить сигнальники зеленою ракетою просигналили – «відбій». До речі, червоної ракети я не бачив, бо так поспішно займав оборону, що було не до ракет, та ми й без ракети виконали сигнал тривоги. Повернуся комбат, але перекладача не було і він жестами показав нам повертатись в машину, і щось кричав бійцям, що розташувались попереду по ходу колони. БТР знову зайняв своє місце в голові колони і ми рушили. Цікавість розривала мене, що ж там ця стрільба накоїла? Але раніше Хомса однаково не довідаюся і чомусь стало спокійно на душі, хоч я ще не знав результатів нападу.

У Хомсі я довідався, що ворог легко поранив двох бійців та зрешетив кабіни шести автомашин. І по шинах пройшовся, але, дякувати Богу, в бензобаки не поціливі. Досі я не розумію, чому ізраїльтяни обстріляли хвіст колони? Що їм завадило «чесанути» по голові колони? А, може, Бог відвів від нас більшу біду? Сталося так, що знову ми відбулися легким переляком. Доречно згадати прислів'я: «Немає біди, щоб на добре не повернула» та «Не було б щастя – так нещастя допомогло».

Тож треба наголосити, що для бійців цей обстріл став своєрідною «обкаткою», вони «понюхали пороху», відчули на собі той загрозливий свист куль. І, основне, випробували «домашні заготовки» при атаці ворога в справжньому бою.

Прибувши на місце дислокації батальйону, комбат зібрав командний склад автоколони та розпочав «розбір польотів». На цей розбір прибув заступник командира полку. Він і взяв перше слово та подякував за вдалий відпір «коцикам». Після цього виступив комбат і також подякував всьому особовому складу і, особливо, виділив мою персону. Звичайно, було приємно, але якось неочікувано. Комбат мене похвалив, бо саме з моєї ініціативи відбувається вишкіл бійців, в якому я безпосередньо беру участь. Він сказав: «Пан «Візир» надає нам не тільки технічну допомогу,

але й з власної ініціативи бере участь у вишколі бійців і вчорашній бій доказав, що ці тренування допомогли бійцям активно і швидко зайняти оборону і батальйон дав достойну відсіч агресорам, в результаті наші втрати мінімальні, навіть, вірніше, втрат, слава Аллаху, не було, є два бійці легкопоранені та в 6-ти автоцистернах розбите скло дверок, прошиті кулями кабіни та прострілені колеса. Усі машини благополучно добрались на підкачці повітрям від власних автокомпресорів, а в Хомсі ми замінили колеса».

Я, з огляду на схвальний відгук сирійського командира щодо моєї роботи, змушений був виступити та сказати таке:

– Вдячний сердечно комбату Абдулі за таку оцінку моєї персони. Мені приємна така похвала. Скажу відверто: цю похвалу я найперше відношу до конкретних дій бійців. Ми, і командири, і бійці, переконали самі себе, що до бою потрібно наполегливо готуватись. Я переконався й переконую всіх нас, що правий був генералісимус Суворов. Досі його «науку перемогати» вивчають і наші, і, мабуть, ваші військові заклади, бо вона вчить, як домагатися блискучої перемоги з найменшою кров'ю. Це він під сильно укріпленою турецькою фортецею Ізмаїл, щоб уникнути зайвих втрат, збудував у степу кошію ворожих мурів у масштабі один до одного. І аж допоки не переконався, що бійці, тренуючись в основному вночі, досягли високого вишколу, то тільки тоді послав їх на неприступні стіни ізмаїльської фортеці, яка за одну ніч була взята його «чудо-богатирами», так любовно називав він своїх солдат.

– Отже, користуючись нагодою, що тут присутній заступник командира полку, я прошу посприяти нам, щоб створити лінію оборони, подібну тій, у якій нам доводиться захищатися, та виставити перед цією позицією відповідні мішені. І, нарешті, виділити достатню кількість боєприпасів для вишколу бійців з вогневої підготовки. Таким чином, ми навчимо особовий склад і себе в тому числі грамотно воювати з найменшими втратами. На перший погляд це нездійсненне завдання, але його за будь-яких умов потрібно виконати.

Коли перекладач закінчив свою роботу, присутні заплодували, отже я зумів їх не тільки переконати на словах, а й свої слова підкріпив фактами та висновками з результатів останнього бою.

Забігаючи наперед скажу, що така лінія оборони з мішенями була згодом збудована і також виділялись додаткові боєприпаси для відпрацювання вогневих вправ на точність попадань.

Сівши на своє місце, я чомусь згадав притчу про мудрого царя Соломона. Коли його запитали: «Хто кращий – розумний чи мудрий?», він від-

повів: «Звичайно, мудрий, бо розумний знає, як виконати те чи інше завдання, а мудрий виконує його з найменшими затратами та втратами».

Нарада за підсумками нашого другого рейсу закінчилась і саме в цей момент перекладач підійшов до мене і запросив до чергового по батальйону. Я, звичайно, замислився, чого б це? Комбат ось тут, недалеко від мене? Аж ось ми з перекладачем заходимо до чергового і той повідомляє, щоб я зараз же прибув у місто Думу до головного радянського військового радника. Мене приголомшила ця звістка, я замислився: чого б це?..

Повідомляю комбата і думаю чим швидше добратися. Аж тут сирійський командир дозволив узяти його УАЗ-ика з водієм і «калаша» не лишати, бо тут хоч і тил, але краще бути обережним і озброєним.

Приїхав до нашого старшого, доповів, стою, чекаю, той вийшов із-за столу, потис руку та, обійнявши мене, запропонував сісти, сам сів поруч та запитав:

– А можна мені вас називати не пан «Візір», а простіше. У свою чергу, мене також можна називати по-простому, я хоч і генерал, але не набагато старший за віком від вас.

Тут я відразу насторожився й замислився: до чого ця, хоч і приємна, але загадкова преамбула? Шеф почав, раптово переключившись, розпитувати про настрій, чи вже я встиг адаптуватись до бойової обстановки, що там удома... Але я не витримав і запитав:

– Скажіть, товаришу генерал, відверто, що сталося? Не для цього ж Ви викликали мене, щоб цікавитись усілякими дрібницями. Я щось роблю не те, що потрібно?..

– Ні, навпаки, Ви один із кращих «поводирів» (як ви самі себе називаєте). Ваші командири навіть дуже задоволені Вами. Але те, що я зараз Вам повідомлю, зовсім не дрібниця і Вам варто віднестись до мого повідомлення серйозно та відповідально. Зараз Ви будете говорити по телефону з дружиною, яка дійшла аж до Києва і погрожує, що й до Москви добереться. Ви повинні її заспокоїти, при розмові знайте, що сказати їй. Ви, звичайно, у відрядженні, але в якому місці мовчіть...

– Я свою дружину знаю, вона у Вітчизняну війну втратила батька та брата, і якщо зараз дає там розгон, то правильно робить. Хіба можна було хапати мене таким чином? Вона, дійсно, чекала мене в той же день на вечерю, а вже скоро місяць, і вона не знає, де я подівся. То як вона повинна себе вести? А те, що я хоч і обурено відношусь до мого призиву, але розумію відповідальність. Не переживайте, нічого зайвого я їй не скажу. Будь ласка, з'єднайте з нею.

Шеф швидко піднявся та повів мене по коридору в якусь кімнату з

радіоапаратурою. Молодий чоловік піднявся, коли ми зайшли, але генерал лише помахом руки показав, щоб він сів, і відразу ж велів налагодити зв'язок із Києвом. За хвилину відбулася така розмова:

– Ігор слухає, доброго дня!

– Ігорьок, щастя ти моє, де ж ти так безслідно зник? Я тут місця собі не знаходжу. Уже вся наша родина на вухах стоїть. Ми вже все передумали, я зверталась у військкомат, але там відповіли, що до твого зникнення ніякого відношення не мають. Аж потім твої київські друзі «шепнули» мені до кого звернутись і ось я воюю з ними майже місяць. А вони водять мене за носа й видумують усілякі нісенітниці. І лише найвищий їхній керівник дозволив поговорити з тобою, бо я пригрозила, що й до Москви доберусь.

– Сонечко ти моє, не переживай та не турбуйся. Нас нагально так хватували, бо тут починаються жнива і їхньому сільському господарству конче потрібні фахівці, а ти ж знаєш, що я якраз такий фахівець і є.

– Я зрозуміла тебе, Ігорьочок, але ж тобі не можна бути довго на сонці. То бережися, щоб голову вберегти від сонячного удару.

– Не хвилюйся, ріднесенька моя, я маю широкополого солом'яного капелюха й, окрім того, парасоля біля мене. Усім привіт, скучаю, люблю, цілую. Як тільки жнива закінчатся, відразу ж приїду.

– Я зрозуміла тебе, хай тебе Бог охороняє і ти себе бережи, всі ми будемо чекати кінця жнив, коли ти зможеш звільнитися. Ми тебе обіймаємо, цілуємо та молимося Богу за тебе.

– Я також тебе цілую і всіх моїх рідних, – сказав я і нас роз'єднали.

До речі, мою відповідь дружина цілком зрозуміла – де я і чим займаюсь. Ось так! Поглянув на шефа, а він, весело посміхаючись, запитав, чи я задоволений розмовою і що дружина там розповідала.

А то йому невідомо, що вона сказала, адже ось, на сірому апараті ще трубка не вихолола від його руки та від вуха. Я це зрозумів, коли тільки повернувся до його кабінету після наших телефонних перемовин, по його лукавій усмішці. – так подумав я, але не сказав цього вголос.

Генерал запросив мене на обід, а це якраз була пора обіду, та звелів нагодувати мого водія. Водій зайшов до загальної зали їдальні, а ми з шефом – в окремий кабінет, де відразу ж з'явилась офіціанточка-красуня та подала меню. Шеф, підморгнувши їй, сказав: «Давай, «Мілочка» (справжнє ім'я дівчини було Неоніла), нашу радянську норму!». «Мілочка» крутанулася на модних каблучках, показавши нам ідеальну європейську статуру. Уже за лічені хвилини стояла на нашому столі карафка з коньячком та легкою закускою, а поки ми з генералом пропустили по два стопаря, як чепурна офіціантка вже принесла гарячі страви. Підвипивший шеф

розв'язав язика та повідомив, що довіряє мені і згодом організує «воскресник» в компанії з Мілочкою та ще з деякими красунями – «пальчики оближеш». Я подякував за все це, що є, та за все, що має бути, але подумки переконав себе, що ніяких «воскресників» зі мною не буде. Потрібен я тобі, якийсь плебей, бо в тебе, голубе сизокрилий, Мілочок аби вистачило для офіцерів з Контори Глибокого Буріння.

Ще раз подякувавши за роботу, шеф провів мене до авто. Водій уже був там. Обнявши мене, генерал мовив: «До зустрічі». Водій подав мені «калаша», він його стеріг, поки мене не було, і ми поїхали до своєї частини.

Зустрівся я ще раз зі своїм шефом незадовго до завершення служби. Наприкінці ділової розмови якось мимоволі пожартував, як, мовляв, поживає Мілочка, але генерал якось знітився і відповів, що вона вже в Союзі.

– Шкода, вона мені сподобалась, – сказав я.

– У нас є ще кращі, я пам'ятаю про свою обіцянку, організуємо, при нагоді, рознарядку, – відповів шеф.

Можливо, він і виконав би свою обіцянку, але життя і особливо важкі природні умови – неймовірна спека вдень та холодні ночі – не спонукали до будь-яких утіх. «Не до жиру – бути б живу» – наголошувало народне прислів'я і фронтова ситуація конкретно це підтверджувала.

* * *

Незабаром задовільнили моє прохання, про яке я просив у своєму виступі на нараді. За два тижні по тому солдати з батальйонної обслуги, які вільні були від перевезень, збудували справжню систему оборонного рубежу, з рухливими мішенями та іншими атрибутами вогневої підготовки. А ще була приємна новина – наших перевізників частково озброїли автоматами з підствольними гранатометами, а це – зброя грізна. І вона була нагально нам необхідною, з такою зброєю ми покажемо «коцикам» «де раки зимують»!..

Після розмови з дружиною я почував себе веселіше та впевненіше, адже мене совість пощипувала, що я так нагально і без попередження зник. Бачив Бог, що я не міг якось просигналізувати про себе, тоді ж іще не було мобілок, але, мабуть, якби вони й були тоді, то відома усім контора прибрала б до рук і мобілки. Та я був упевнений, що моя благовірна сидіти склавши руки не буде. Навіть, щоб її закрили в льосі під сім замків, то і тоді б вона звільнилась і знайшла мене. До речі, коли йшла наша розмова, а вуха конторські уважно ловили кожне слово, то, навіть, їх супердосвід не зміг перекласти наш діалог на справжню мову. Бо слово жнива означало, що я воюю в гарячій державі, можливо, десь в Африці. Та й це не важливо, бо

по телевізору в новинах мова щодня йшла про Сирію, про тамтешні бої, ось вона й виражує, де проходять ці жнива.

Навіть сон минулої ночі був більш спокійний, ніж раніше, коли я постійно дорікав собі за те, що вдома переживають, де я подівся, а тут мене сумління гризло, що не можу повідомити, де знаходжусь. І дуже добро, що я з'явився в нашій частині.

Вранці біля автоколоні, що шикувалась у рейс, перекладач підвів до мене молодого чоловіка в камуфляжі, на правому рукаві якого красувався червоний хрест. Я й без перекладу зрозумів, що це обіцяний медичний працівник. Колона вирушила, як завжди, своєчасно. Між іншим, в арабів порядки значно досконаліші за наші, слов'янські. В Союзі норм дотримуються часто з поправками на розгільдяйство, бо іноді й самі офіцери «спотикаються» в уставних нормах. Тут же немає ніяких поправок – харчування, відпочинок, молитва – все чітко і своєчасно, в усьому суворий порядок і дисципліна. Мусульмани, до речі, творять намаз (молитву) п'ять разів на день. І муфтії (їхні священики) повідомляють з веж мінаретів про час молитви своїми закликами. Але солдатам муфтії дозволили виконувати намаз тричі на день. Для цього кожний мусульманин (чоловік) повинен мати біля себе маленьку підстилочку (килимок), на якому він здійснює намаз. На триразову молитву мусульмани-солдати, мабуть, перейшли після 1967 року, коли ізраїльтяни за сім днів завоювали чималий шматок їхньої території, включаючи Синайську пустелю, по якій пророк Мойсей водив ізраїльтян цілих 40 років. Сталася ця семиденна війна тому, що палестинці, маючи радянську військову техніку, у тому числі танки, не зуміли захистити себе, бо коли потрібно було відбивати атаки ворога, палестинці ставали на молитву. І нічого дивного, вони жили згідно своєї ортодоксальної віри, так велить їм Коран. Але вони не враховували, що в євреїв своя віра. І хоч у їхній вірі є також чимало ортодоксального, вони, наприклад, у суботу й сірника не запалють, щоб вогонь розвести, проте ізраїльтяни на практиці довели, що воювати вміють. Ось так життя робить своєрідні поправки, навіть у вірі, коли треба захищати батьківщину.

Наша автоколона рухалась уже майже дві години і ми чекали сигналу на привал. Ще не було небезпечної зони, і двадцятихвилинний привал суттєво підзаряджав енергію бійців перед відповідальною та небезпечною ділянкою дороги. Зранку комбат сказав, що вчорашню автоколону потріпали «коцики», подробиць про втрати він не знав, але сам факт нападу виявився дошкульно неприємним.

Вийшовши із кабіни, я відчув весінню благодать. Недалеко селяни працювали на земельних ділянках, я придивився до їхніх бідних ґрунтів, які

через місяць-два горітимуть під пекучим сонцем. Уже зараз під обід відчутно припікає, уже зараз починають з'являтися якісь мухи, подібні до наших слепнів, від яких суттєво страждає худоба. Ці мухи також кусючі і говорять, що кількість їх до літа буде збільшуватись.

Привал закінчився і знову, без усякого задоволення, я вмощуюсь у розпечену кабіну. Я важко уявляю, як буду переносити літню спеку, яка з кожним днем все ближче підступає. Перетнувши м. Хомс, колона поступово втягувалась в найнебезпечніший відтинок шляху. Ось проминаємо перший небезпечний блок-пост, і через кілька кілометрів нашим поглядом відкрилася сумна картина: десятків два автоцистерн разом з БТР-ом стоять обвуглені. Причому, ніби за планом, автоцистерни розбиті відразу за БТР-ом і в кінці. Виходить, що розбита голова й хвіст колони і тільки декілька машин знищено посередині.

Уже в Тартусі, куди благополучно дісталася наша автоколона, комбат, який стояв поруч зі мною, щось сказав, а тлумач переклав: «Комбат сказав, що «коцики» створили своєрідну «мишоловку». Колона завантажується, а ми з комбатом роздумуємо, що то нас сьогодні чекає. Я заспокоюю його, адже наші бійці непогано вчора відстрілялись на вогневому полігоні. Крім того, в батальйоні (зараз у колоні) є вже 60 підствольників, які розставлені так по машинах, що бійці з цією грізною стрілецькою зброєю займуть оборону по всій довжині колони.

А ще мені та й комбату приємно усвідомлювати, що сьогодні колону замикає Мустафа, командир другої роти. Ротні, до речі, їдуть у рейс по черзі, по одному, а інші два залишаються на місці, щоб нести чергування, керувати господарчими роботами тощо. Зараз біля нас у затінку сидить ротний Мустафа. Він у батальйоні недавно, до цього був у спецназі й досконально володіє ситуацією під час бою. Це він воював тоді, як в минулому рейсі нам «хвіст притисли». Досконально знає свою і ворожу територію. Був недавно поранений і тимчасово адаптується в нашому автобаті. Я вже бачив його на вогневому полігоні. Навіть в умовах тренувань я помітив, що цей хлопець – відчайдух. Усе виконує і домагається цього від своїх бійців, грамотно й дотепно. Цей воїн у бою не спасує. Одним словом, для нашої колони знахідка, з десяток би таких обстріляних... Ось і зараз він щось переконливо доводить комбату. Перекладач десь відлучився і я тільки лупаю очима, але розумію, що він доводить щось корисне. З'явився перекладач і перевів мені частину розмови, яку він ще застав.

План Мустафи був такий: він підготує групу, яку в рейсі розділить на три частини (голова колони – середина – хвіст). Бійців натренує не гірше спецназівців і вони під час бою під прикриттям автоматного вогню

просочаться в розташування «коциків», які, захопившись боєм, втратять пильність, і наші бійці «під шумок» з'являться за спинами ізраїльських спецназівців. Просочившись туди, одна його група буде гранатами нищити їхні всюдиходи, на яких вони пересуваються та швидко зникають. А дві групи разом із ним вдарять у спину «коцикам». «І якщо це нам вдасться, а я ручаюсь, що вдасться, то «коцикам» ми завдамо такого прочухана, що вони не скоро дійдуть до тям», – сказав він.

План його був звабливий, але він дуже вдалий теоретично, а на практиці може набити таких шишок на лобі, що й розжалують, – сказав зажурено комбат.

Мені ж цей план сподобався, як подобався цей шустрий хлоп'яга-командир. І я його підтримав, бо якщо ми будемо сподіватися лише на оборону, то «коцики» наглітнуть із кожною вдалою для них акцією, а якщо їх добре поколошматити, то на деякий час, а то й надовго відіб'ємо їм бажання до розбою. Тут же я не тільки підтримав Мустафу, а й попросився в його загін. На що комбат похитав невесело головою та сказав таке:

– Вашою головою опікуюсь я та за неї відповідаю, а тому, пане «Візир», забудьте про всілякі, ще не випробувані, плани. На ці заманливі операції ще потрібно одержати дозвіл командира полку, а може й вищого начальства. І якщо навіть одержимо дозвіл, то сам план тоді достеменно обмізкуємо і відпрацюємо на полігоні.

Після цієї швидкоплинної розмови я призадумався і переконався, що план не тільки заманливий, але й прийнятний, якщо врахувати всі можливі наслідки, словом: «Париж вартує месси» – так мудро свого часу висловився майбутній король Франції Генріх IV.

* * *

Пройшов цей рейс напрочуд спокійно, навіть, як у народі кажуть, і горбець дорогу не перелетів. До самого кінцевого, перед Хомсом, блок-посту мені не вірилось та навіть очікувалось, що ось-ось цю тишу, яка нас так благополучно супроводила, збентежить тріскуча черга. Навіть на блок-посту нас привітали та здивовано провели далше.

І саме ця благополучна подорож «дорогою смерті» переконала мене і підтвердила мої сумніви, що для нас готується якась особлива пастка. Адже не може бути, щоб «коцикам» не було відомо, що в колоні є колишній спецназівський офіцер. Бо малоімовірно, що у «коциків» не було засланих «козачків» (розвідників) у нашому перевізному «промислі».

А може воно й краще, що така інформація є, напевне, в «коциків». Тепер вони знають, що нас не просто залякати. Адже «і коню відомо», як

кажуть в Одесі, що найголовніший замисел ворога не пощипати нас фізично, а посіяти паніку, знищити сирійських бійців морально. Ці бурхливі думки остаточно переконали мене, а я хочу переконати комбата, а як буде потреба то я і перед вищим начальством буду доводити, що план Мустафи не тільки перспективний, але й вірний.

Адже ми не можемо забувати фронтову істину: «Жертвуй меншим, щоб зберегти більше». Якщо при виконанні цього плану й прийдеться чимось пожертвувати, то ці жертви будуть виправдані.

Після прибуття в Кутейфу, я відшукав перекладача і попросив, щоб він запросив від мого імені Мустафу в кабінет до комбата. Я розумів – «треба кувати залізо, поки гаряче» – а тому невідкладно потрібно переконати комбата, щоб він нашу ідею схвалив і підтримав. З'явився перекладач з Мустафою і я переговорив із сирійським спецназівцем про те, що підтримую його план, а тому негайно потрібно зайти до комбата та переконати його, що сьогоднішня лафа – спокійний рейс – явище тимчасове. Напади ще будуть.

Нам потрібно дати «коцикам» доброго прочухана, а тому зараз сидимо в комбата й доводимо, що тішити себе щасливими ілюзіями не варто, бо вони також на нас зуби точать, адже наша «Z»-колона ще, слава Богу, майже не має втрат. То краще, як зараз Мустафа доказує комбату: «Треба випередити їх і нав'язати свою програму!».

Комбат довго віднікувався і зрештою погодився, щоб ми всі троє вийшли з цією пропозицією на командира полку. На цьому й порішили.

Наступного дня ми були біля кабінету комполку, черговий доповів і ми зайшли, сидимо, чекаємо, бо він саме розмовляв по телефону.

Нарешті нас прийняли і комбат доповів про мету нашого візиту. Комполку перед цим привітав нас із благополучним прибуттям та, вислухавши уважно Мустафу, підійшов до карти, яка була на стіні, і переконався, де місце найчастішого та найімовірнішого нападу. Опісля того, ще деякий час слухав Мустафу та звернувся до мене:

– Ви також, пане «Візір», захопилися цією фантазією? – сказав і весело розсміявся.

– Повністю розділяю і підтримую не фантазію, а реальний план. Пора цих нахаб провчити та відбити у них, хоч на якийсь час, бажання до цих пакостей. Окрім цього, я прошу Вас, пане полковнику, дозволити й мені долучитися до виконання цього сміливого плану безпосередньо самому.

– Фантазію підтримаю та посприяю, а, між іншим, ми на високе начальство виходити не будемо, візьму гріх на себе. А ось щодо Вашої безпосередньої участі, я такого права та впливу на це не маю. У Вас є своє

начальство, виходьте на нього. Ви свої функціональні обов'язки виконаєте відмінно і ми вдячні за службу.

– А Ви, пане полковнику, мені нічого не дозволяли і моєму начальству не доповідайте. Мені цього буде досить.

Потім комполку покликав свого заступника й доручив тримати зв'язок з нами та сприяти у нашій підготовці. Лише суворо попередив, щоб про це знало якнайменше людей. А коли ми будемо готові, він приїде сам екзамінувати й дати відповідну оцінку, нагадавши при цьому, що потрібно буде врахувати і сьогоднішній рейс колони.

Головне – ми одержали згоду вищого начальства, а зараз потрібно негайно братися за підготовку. Сьогодні день на відпочинок, а вже завтра – за роботу. Я домовився з Мустафою, що завтра після сніданку ми зустрічаємось на вогневому полігоні, а сьогодні він займеться боєприпасами, щоб зранку не відволікатись на це питання.

Наступного дня зранку ми зустрілися з Мустафою на вогневому рубежі, де було приблизно 40-45 відібраних ним ще вчора бійців. Тут були бійці не тільки з нашої автоколони, бо «наших» я вже впізнавав. Обличчя їхні моя зорова пам'ять зафіксувала, а це були незнайомі. Правда, більшість були все ж таки з нашого автобату. Був тут ще один, мабуть, офіцер. Вигляд у цього незнайомця був старший, ніж у більшості бійців.

Вишикувавши свій загін, Мустафа розділив його на три групи, приблизно по 15 чоловік. Однією командував він, другою – незнайомиць, а третьою, через перекладача, запропонував мені, але я цю пропозицію відхилив. Відійшовши з ним убік, я навів дуже слушну причину своєї відмови. По-перше, я в групі інкогніто від свого начальства. По-друге, я не знаю мови, не буде ж там, під час бою, постійно перекладач зі мною. І Мустафа беззаперечно погодився з моїми аргументами і навіть мені здалося, що він лишився задоволений моєю відмовою. І я, здається здогадався чому, бо йому було незручно робити мене, офіцера, рядовим, тож він і сам сподівався, що я відмовлюсь і все владається.

Отже, я був зачислений у групу, якою командував сам Мустафа. Це було моє прохання, адже в його групі я багато чому навчусь.

У програму, яку Мустафа виклав, входило десятків два завдань, які ми повинні були засвоїти за два тижні. На цих два тижні ми були звільнені від рейсів і займались підготовкою, поки ще була не надто спекотна погода. Займатися ми повинні були по 14 годин на добу. Сьогодні, за розкладом, марш-кидок на 10 км з 32-кілограмовою викладкою за плечима. Враховуючи, що мені уже 34 роки, Мустафа запропонував зменшити мою викладку наполовину, але я гонорово відмовився.

Потім, досягши половину відстані, я вже пошкодував, що відмовився переполовинити свою викладку. Ледве дотягнувши відстань, я все ж не відмовився від подальшої «муштри». Незручно було показати свою слабину і я, перепочивши, пішов на «смугу перешкод», щоправда, вантаж свій таки переполовинив. Це було до обіду. Пообідавши, ми пішли на вогневу позицію, після вогневої відпрацювали «ази» рукопашного бою...

І так два тижні, під палючим сонцем. Спали в наметах, в яких денна спека змінювалась нічним холодом, адже тут клімат є різкоконтинентальним. Денна температура + 40° змінювалась вночі на + 4°. Ось тоді я й підказав бійцям сон із переворотом під одним покриттям, з періодичною зміною крайніх солдатів. Командував цією процедурою переворотів та змін днювальний по намету. До речі, ми розмістились в чотирьох наметах, зовні – вартовий з «калашем», а в кожному наметі – нічний черговий. І так два тижні була така собі перепідготовка. Хочу відзначити, що, звичайно, за два тижні неможливо було зробити із нас справжніх спецназівців, але, ще раз повторюю – «ази» ми засвоїли. Крім того, за цей час вся наша група навчилася добре збивати мішені, бо вогнева підготовка була щодня і ми навчилися користуватися всіма видами стрілецької зброї.

Допоки ми займались цим «лікбезом», одну з наших автоколон обстріляли – спалили дві цистерни та легко поранили двох бійців, а колонам з інших батальйонів нанесли значно більше збитків: є вбиті офіцери, серед інших загинув один радянський «поводир». Коротше, ці сумні події зобов'язували нас поспішати і, по правді, у нас уже руки чесалися, хотілося видати «коцикам» за наші біди «все і відразу».

На останні заліки прибув сам комполку, як і обіцяв. Підбиваючи підсумки нашого вишколу, командир полку залишився задоволений і сказав такі напутні слова:

– Якщо ця наука «підє коту під хвіст», то з Вас, пане Мустафа, я вираховую всі ті боєприпаси, які Ви випустили в повітря, а це чимало центнерів, тож сума набереться солідна. Ну, а якщо все підє по-задуманому, то всіх чекають нагороди. Нехай вас Аллах охороняє і допоможе нам у цій справі.

Після таких побажань, хоч вони й прозвучали жартівливо, ми всі відчували, що нам потрібно постаратись та виправдати довіру керівництва і витрату «стратегічних запасів боєприпасів сирійської армії».

Наступного дня наша «Z»-колона виходить у рейс. Мустафа хвилювався найбільше з усіх, помітно було, як він ще і ще раз щось прораховує подумки і ходить замислений. У той час ми ще не знали, що його колеги-спецназівці, які діяли на ворожій території, також вирішили допомогти

своєму побратиму. Доба збігла швидко і ось наступає рейс-розплата, так переказав мені тлумач слова Мустафи, які він видав комбату. Ще звечора ми зібрались у комбата, щоб ще раз «проштудіювати» задумане, щоб ніяких нез'ясованих дрібниць не залишилося. Було тут, крім нас чотирьох з перекладачем – представників нашого батальйону, ще троє, як потім з'ясувалося, спецназівців, друзів Мустафи. Останній встав і почав оголошувати розташування сил свого загону, ось як було розподілено цей спецзагін: I група – в голові колони – старший Мустафа; II група – в середині колони – старший спецназівець; III група – в хвості колони – старший спецназівець. У кожній підгрупі по 15 бійців разом зі старшим загону.

Тепер потрібно було кожному засвоїти своє місце в групі, свої обов'язки. Під час нападу на ізраїльський спецназ потрібно двом групам I і III передислокуватись із флангів в тил «коцикам». Усе це повинно відбуватися тихо і скритно, а як це краще зробити серед білого дня? Ці дві групи спочатку не вв'язуються в перестрілку, а ось II група, зосереджена в центрі колони, навпаки, займає оборону в центрі позиційної траншеї і разом з бійцями колони веде шквальний вогонь зі всіх видів стрілецької зброї. Як тільки дві наші групи займають позицію «атаки», Мустафа, який підтримує зв'язок з командиром III групи, по рації подає сигнал комбату. Останній із сигнальником знаходиться в хвості колони. І, як тільки обидві атакуючі групи залягли перед атакою, комбат дає червону ракету – сигнал усім нашим припинити вогонь, щоб не перестріляти нас, які «кидком» повинні з'явитися за спиною «коциків». II група, окрім того, повинна бути готова, при потребі, підтримати наших: I і III групу.

А тепер найголовніше, як нашим двом групам таємно, серед білого дня, проникнути в тил «коциків»? Для цього побратиму Мустафи, учаснику останньої наради, спеціалісту-хіміку було доручено організувати димову завісу. Військові-хіміки з димовими шашками були розташовані по всьому фронту оборони й запалені шашки повинні полетіти в сторону ворога і димом прикрити наші атакуючі по флангах бойові групи.

Такий задум був у нас перед поїздкою у вирішальний бойовий рейс...

* * *

Нарешті колона завантажилась і в місті Ель-Арида Мустафа з комбатом роблять останню перевірку: чи всі зайняли належні їм місця, чи зброя і особовий склад автоколони готові до бою? БТР рушив і рушили всі машини «дідькові на роги», всі ми просили – хто Бога, а хто Аллаха – щоб не пронесло, а навпаки, щоб на цей раз на нас напали, бо марною буде наша підготовка.

Ось колона втягується на територію «дороги смерті», а все ще панує тиша, хоча в Ариді розвідка доповіла комбату, що «коцики» в районі «дороги смерті» є. Отже, не може бути, щоб вони нас пропустили «за здорово живеш». Нерви в мене на межі допустимого. Здавалось, що наш план зривається, як тут грянув шквальний обстріл. Оперативно й блискавично бійці зайняли оборону, а ми, наша І група, приготувалися до кидка з траншеї, але ще немає димової завіси, мене «б'ють дрижаки», ледь опановую себе та призиваю Бога та Янгола-Охоронця на допомогу.

День спекотний та сонячний, все видно, як на долоні. Так, розмірковуючи, я й не помітив як кілька десятків димових шашок полетіло із траншеї в сторону ворога, не зчувся, як Мустафа шарпонував мене за рукав. І ось ми переповзаємо в ріденькі кущі, минаємо їх. Чується якийсь шум ліворуч. Я заліг поруч з Мустафою і бачу, як він спокійно діє, віддав якусь команду і частина бійців поповзли у бік, звідки лунав шум. До речі, це було передбачено і п'ять бійців було визначено в такому випадку відсікти будь-яку підмогу ізраїльтянам із флангів. Перестрілка лютує, щось уже палає в колоні, ми бачимо заграву крізь димову завісу, ліворуч, де чувся шум, поки що тихо. Я бачу, як Мустафа щось передав по рації і через якусь мить над траншеєю в сторону хвоста колони прошипіла червона ракета і тут же перестрілка стала стихати. Це наші затихли, а «коцики» продовжують обстріл. І в цей час погляд мій зупинився на Мустафі. Той штовхнув мене в бік і якась нечувана сила підняла мене на ноги і ми, пригинаючись, побігли в сторону силуетів невеличких автівок. Лягнули глухо два тихих постріли – це автомати з глушниками зняли вартових біля автівок і вони якось усі разом запалали. У цей час знову якась пружина повернула мене впівоберта і я понісся, стріляючи з автомата в спину «коцикам». Ось я бачу, як прямо переді мною підіймається чорна постать, якась сила підказує мені, що це ворог, пускаю чергу і постать завалюється. У розпалі бою не чую, що мій «калаш» замовк, відчуваю, що руки заспокоїлись від ривків, які відчуваються в руках, коли автомат стріляє. Швидко висмикую порожній рожок та тут же перев'язаний ізоляційною стрічкою повний рожок разом з порожнім з'єдную з автоматом і продовжую стріляти, але ліворуч щось рвонуло так, що мені заклало вуха і в голові забриніло...

Я перестав чути звуки бою, відчуваю, наче не поранений, але ноги не слухаються. Хоч і не чую нічого, але відчуваю, що бій закінчився.

Мій автомат замовк. Глянув перед собою і бачу скривавлені залишки ніг у черевиках. Дим потроху розсіявся, на дорозі поза колоною догоряє наша автоцистерна. Хтось таки вивів її з колони і перекинув у траншею, відкривши спецпристроєм з кабіни люк цистерни, щоб вона не вибухнула.

Бо коли вона раптово звільняється від бензину, то хоч і може бути вибух, але значний об'єм палаючої рідини навсібіч не полетить. Щоправда, людям небезпечні осколки самої цистерни та броньукриття, що є на ній.

Я нічого не чую, але йду вздовж того місця, де лежали «коцики» і мене нудить, чи від контузії, чи від картини, яку я бачу перед собою. Понівечені тіла «коциків», а позаду догоряють п'ять легких десантних амфібій, на яких вони приїхали в засідку. Усі наші висипали із траншеї подивитися на жахливі наслідки бою... З «коциків», за нашими припущеннями, ніхто в живих не залишився.

Аж через три тижні відновився напад на колони і то переважно заложувались міни або фугаси під полотно дороги. Таким чином, ми розквітались з «коциками» по повній за себе і за «того парня» – за колони, які вони розстрожили до цього, і за бійців, які загинули від їхніх рук.

Наші втрати: 8 поранених, один із них важко – в живіт. Збираємо трофеї: 4 ручних кулемети, два «калаша», 12 «скорпіонів» (автомат-пістолет), 2 снайперських гвинтівки, три гранатомети, 4 ящики патронів, 20 гранат, три біноклі та інші дрібниці.

З ближнього блок-посту до нас прибула підмога, але вже після бою. До речі, шум, що насторожив нашу першу групу, зчинили місцеві сирійські прикордонники, які також поспішили нам на виручку і ледве не потрапили під вогонь наших автоматів.

З Хомса викликали медичну допомогу за пораненими, а також прибула похоронна команда, бо стояла 40-градусна спека і потрібно було захоронити трупи «коциків». Згодом нам розповіли в Хомсі, що прибули представники Міжнародного Червоного Хреста і забрали тіла загиблих. Ймовірно під виглядом цієї поважної організації прибули «коцики» і забрали своїх.

І на блок-посту, і в Хомсі, і в усіх містах до самої Кутейфи нас зустрічали військові, вишикувані по команді «струнко». Як вони так швидко довідались – невідомо. До речі, що спричинило вибух, який оглушив мене? Виявилось, що вибухнув ящик із гранатами, який «коцики» принесли із собою. Кількох бійців поранено: одного – в ногу, другого – у живіт, якимось дістались осколки знизу під броньжилет. Чого цей ящик вибухнув, припущення зробили спеці: це трасуюча (запальна) куля вдарила в ящик і вцілила в одну із гранат, яка й вибухнула, а інші здетонували. У двох місцях зачепило мій броньжилет, але тіла не дістало. Бог мене врятував.

Ось вам і наочний приклад, коли Бог посилає з людиною її Янгола-Охоронця і кулі та осколки безсилі перед цим захистом. Я хоч і партійний був, але маленька іконка Пресвятої Богородиці була зашита в костюмі,

проте той «твінчик» залишився в Києві, де нас перевдягали в форму туристів. А дух тієї іконки і Пресвятої Богородиці був, мабуть, зі мною, ось вона й відвернула від мене біду. Бо не міг я залишитися живим, знаходячись в десяти метрах від цілого ящика гранат, що вибухнули. Контузія середнього ступеня залишилась і зараз, на жаль, дає про себе знати.

Нині, коли пишу ці рядки, мені минає 76-й рік, а тоді було всього 34. Тож 42 роки я таки живу, дякуючи Богу.

Коли ми заїхали на територію нашого батальйону, то нас зустрічали командир полку зі своїм штабом. Обійняв комбата та подякував йому і нам всім, а потім обійняв Мустафу та щось сказав, бо всі весело розсміялись. А сказав він, як мені переклали, що дарує йому боєприпаси разом із реляцією (представленням) на орден «За героїство».

Забігаючи вперед, скажу, що всіх офіцерів, які були в групі Мустафи, підвищили в званні та нагородили орденами. Одержав орден «За героїство» III ступеня і я з подачі комбата, але при поверненні додому в Києві його «тимчасово» (так було мені сказано) було затримано, адже тоді існувала підписка про збереження таємниці. А згодом розпався СРСР, так і пропала, з розпадом Союзу, моя нагорода. Більше того, я міг позбутися статусу учасника бойових дій. Добре, що я вже до того брав участь у «допомозі братньому угорському народу». Пробував писати запити, не один аркуш паперу списав, але так нічого й не знайшов. «Контора» архіви ще не відкриває, а як відкриє, то мене, певно, вже не буде в живих...

Отже: «Нет человека – нет проблемы» – таким був основний закон за часів Сталіна. І «Контора» це чітко засвоїла.

Але ніяких нагород тоді ще не було, а розмова в комбата велася за чаєм про сьогоднішній бій та повний розгром «коциків». Перекладач ледь встигав розтлумачувати мені основні фрази, бо розмова йшла сумбурно. У центрі загальної уваги був, звичайно, Мустафа. Я подумки перенісся до нас православних, де при такій «оказії» стіл тріщав би від «лікеро-горілчаних» напоїв та різноманітних закусок, а розмова переможців була б густо пересипана матюками. Тут же закуски також є, але все в більшості з баранини та конини, а замість батареї пляшок – самовар і коржики, подібні до наших струдлів, з різними «завітушками». Ніяких матюків та негідних слів – мені й без перекладача було зрозуміло. І я порівняв з нашим невіглаством і грубістю, зрозумів, що в ісламу можна повчитись і культури застілля, і культури словесної. Щоправда, нашого матючка вони знають і заради жартів можуть сказанути, але не більше.

Багато у них є незрозумілого нам, європейцям, але багато є такого, котрим ми звикли хвалитись на словах, а в житті просто забуваємо або й не

хочемо показувати себе «білою вороною». Я пригадую, як колись мої діти вчилися у школі і менший син, навчаючись на «відмінно», раптом став приносити «четвірки», навіть «трійки» стали з'являтися у нього в щоденнику. Коли я поцікавився, що це за метаморфоза з ним відбувається, то він мені відверто крізь сльози відповів, що йому набридло вип'ячуватись, бо в класі його почали дразнити професором. Так це ж чудово, професор – це не синонім чогось негативного, а навпаки, є визнанням інтелекту особистості і визначенням благородним. Адже справжній професор – це уособлення досягнень багаторічної копіткої праці. Це безсонні ночі, це праця 14 годин на добу, це, насамкінець, почесне місце в елітному загалі. А злодій, бандит і невіглас, – мовив я рідній дитині, – це «почесне місце» хіба що серед вуркаганів та іншої кримінальної нечисті.

Тоді ким краще бути – професором чи злодієм «в законі» – це, між іншим, також «професор», тільки в лапках та серед кримінального загалу. Там, на зоні, у бандитському товаристві також є свої «почесні» звання, які досягаються своєрідною «працею».

– Так що, синуля, гордись такою почесною назвою і повернись обличчям та сірою речовиною, що є в твоїй голові, до відмінної оцінки, яка в майбутньому стане тобі не тільки бутербродом (хліб з маслом), а й цілим сендвічем (хліб з маслом та смачною ковбасою).

Після моєї бесіди оцінка «5» (тоді ще 12-більна система не була запроваджена) з'являлась постійно в щоденнику сина. Правда, можна бути і трійочником і, навіть, двійочником, а в житті добитись висот «мама не горюй» (по-одеськи). Той же Альберт Ейнштейн був посереднім учнем, а ким став? – ученим зі світовим ім'ям, лауреатом Нобелівської премії, творцем «Теорії відносності». Почасти народжуються вундеркінди, які в 12-15 років закінчують престижний виш і, на жаль, так і залишаються до кінця життя вундеркіндами, а феномени ледь закінчують загальноосвітню школу, переходять із класу в клас з «трійочками», а потім стають і професорами, і академіками, і «ейнштейнами», але знову ж таки дякуючи наполегливості в досягненні поставленої мети.

Ця філософська теорія виникла в моїй голові тут, за святкуванням із самоваром, з чужомовними офіцерами, з якими я сьогодні грався в «піжмурки» зі смертю, і які пліч-о-пліч зі мною боролися за свою батьківщину – Сирію, а я виконував «інтернаціональний обов'язок». І слово ж якесь довге та важке, але рясно полите потом та кров'ю наших радянських рядових та офіцерів.

Ось і зараз, сидячи з сирійськими офіцерами, я задоволено почуваю себе, адже сьогодні ризикував життям, щоб ці бойові мої товариші, не

нашої віри та крові, могли мирно чаювати. Почуваю себе задоволеним ще й тому, що ми сьогодні одержали перемогу над злою зграєю, яка тишком-нишком прийшла непрошеною, щоб порушувати спокій слабших за себе людей, яких можна принижувати й винищувати. Сьогодні ми довели цим нахабам, що й слабший вміє захищатись і може дати гідну відсіч...

Це я так думав у той час без будь-якого бахвальства та пафосу. Може для когось це буде виглядати дивно, але мені було просто приємно сидіти за чаєм з цими людьми. Хоч не все встигав перекладач, але я дивився на їхні веселі обличчя й упевнений, що вони говорять щось добре. Коли сьогодні я, оглушений вибухом, з «ватними» ногами ледь тримався у вертикальному положенні і все довкілля злилось у суцільну задимлену смугу, ці іновірці оточили мене співчуттям та турботою, а пізніше мені було сказано чимало приємних слів. «Долг платежем красен» – наголошує російське прислів'я. Так ось, сьогодні я, простий українець, ризикував своїм життям у далекій Сирії. Всього другий місяць я віддаю свій інтернаціональний обов'язок, але вже звик бачити відверте, а не лицемірне відношення. Ось і мені захотілось віддати часточку своєї доброти. І я сьогодні ліз під кулі добровільно, без наказу, правда, мені трішечки хотілось одержати якогось екстремального адреналіну (як зараз модно висловлюватись), але не настільки, щоб свідомо покласти свою голову тут, на чужині. Я хотів покарати зло, а зло карається не за нагороду, а за справедливість.

Усе це вищесказане я з обуренням «видав» своєму шефу з радянського посольства, який сьогодні вранці терміново викликав мене «на коврик» та розпикав за мій учорашній вчинок. Я очікував цієї «екзекуції» ще тоді, як просився в комполку два тижні тому в команду Мустафи. Але не думав, що шефа буде так оперативно поінформовано. Мабуть комполку «продав» мене не навмисне, хотів, мабуть, поділитися своїми приємними враженнями від учорашньої «каральної акції».

А шеф вирішив показати «хто є хто» й амбітно заявив: чому я перед цією акцією не погодив із ним конкретно свою участь. Між іншим, факт уже відбувся, то мабуть-таки варто було б мене трохи пожурити, а не відразу ж – догану. І я доречно пригадав веселий солдатський анекдот: командир похвалив солдата з інородців, сказавши: «Молодець, товарищ Мамедов!». А коли Мамедов повернувся, то його запитує нижчий за рангом командир: «Что тебе, Мамедов, полковник сказал?» – «Похвалил меня, товарищ лейтенант». «А как?» – запитав лейтенант, – «Мудак ты, товарищ Мамедов!». Два слова на букву «м», але цілком протилежного значення.

Пригадав одеський каламбур про двох друзів – поета і композитора.

Жили дружно, допоки не розбагатіли, а тоді не змогли поділити гоно-
рар між собою. І поет написав товаришу привітання в день народження:

*Ты Евгений и я Евгений,
Ты не гений и я не гений,
Ты г...но и я г...но,
Только я недавно, а ты – давно!*

Між іншим, я обох добре знав, веселі хлопці, а ось гроші вплутались у дружбу між ними. А в моєму випадку і грошей не було, щоб спокуситись.

Відчитавши мене незаслужено, шеф знову запропонував зайти до кав'ярні, де раніше працювала красуня Міла, хоч її вже там не було, але мені було так образливо на душі, що як про це кажуть у народі: «За моє жито мене й бито». Тому я став відмовлятися, але шеф зрозумів, що «переперчив юшку», і на своє виправдання заявив, що над ним також є начальство, вже один «поводир» загинув, а йому за це Москва догану вліпила. Подумавши та повіднекувавшись ще трохи, я таки погодився на «каву», бо за нашими правилами такий «успіх» треба обмити. Переможців не судять!..

Перехиливши по чарці, шеф уже по-простому звернувся до мене. По-нашому – з матючком і докором:

– Воно тобі потрібне за чужу ж...у голову під кулі підставляти? Тобі що, жити набридло? Це вчинок геройський, але воно не вартує твоєї голови...

Я уважно його слухав і погоджувався, що до певної міри він правий, але якщо треба буде зло покарати, я знову попрошусь до відчайдуха Мустафи. Тут мені мимоволі пригадався цей сирійський спецназівець з його сміливим планом та те, як упевнено він поводився на полі бою.

Потиснувши мені руку, шеф ще раз щиро попросив мене не гратися зі смертю. І я його по-людськи зрозумів, але самобичуванням не займався, бо інакше чого було сюди їхати. Ті, хто замислили цю авантюру, думали головою чи, скоріше, чимось іншим, коли посилали таку масу бойових офіцерів у цю м'ясорубку? Хіба вони не усвідомлювали, що не тещині млинці чи вареники тут нас чекають? А раз назад ходу немає, то совісно у відбувальщину гратися. Я вже написав вище, що ні в яку інтернаціонально-комуністичну ідеологію не вірю і служити їй ніколи не буду. Нехай їхня компартія зараз у смутний час кине клич «комуністи, вперед!». Щось я не чую цього закликів і не бачу в бронезилеті під палючим сонцем жодного їхнього комуніста, а нас тут – взвод радянських компартійців. І ми повинні чесно показати їм, що ми козацького роду і нам притаманні риси не ідеології, а козацького хисту. Таку ментальність Бог особисто дав нашій нації: «На чуже не зазіхаємо, але і свого, зась, нікому не віддамо!».

Шеф провів мене до авто (комбат знову мені дав свого водія і УАЗика), обійняв, стусанув легенько під бік та сказав весело: «Їдь, розбишака, і тримайся подалі від начальства й поближче до кухні!». Такий панібратський тон розвіяв начисто мою вранішню образу на цього начальника, який дійсно відповідав за наше життя. Адже його можна зрозуміти, мабуть він також не з великим бажанням прагнув сюди. Мабуть йому краще у вихідний бути разом зі своєю родиною або з вудками біля води в помірному кліматі, ніж тут пектися вдень та вночі мерзнути.

Так, розмірковуючи про шефа, я скося глянув на водія і побачив поряд себе простого хлопця, такого ж як у нас на Україні, хіба що темнішого шкірою, ніж наші хлопці. І мені хотілося б порозмовляти з ним, я люблю в дорозі «почесати» язика, але ось уже другий місяць не маю такої змоги. Адже в рейсі також перекладача в кабіні немає, а просте спілкування – це приємна складова і значна частина нашого життя. Хлопчина-водій наче вгадав мою досаду через відсутність розмовного спілкування, бо якимось з теплотою поглянув на мене і весела посмішка з'явилась на його обличчі. Я подумав: чому Бог не дав людям одномовність, щоб їм веселіше жилося.

* * *

Повернувшись від генерала, я доповів комбату про мету мого виклику. Сирійський командир похитав головою та щось коротко сказав перекладачу. Останній посміхнувся та розтлумачив:

– Це я вас якось нехотя здав. Сказав, що роту скоро «Візиру» передам. Він щось довідався, очевидно, сам, бо зателефонував першим і поцікавився вами. А я і ляпнув, не подумавши, що в спецназ перейшов «Візир». На що він розкритикував мене і сказав: «А я його взагалі від вас заберу й переведу на доставку води, а то вже одного хлопця нашого втратили, звичайно, не ви, але мені від цього не легше».

Така розмова відбулася ще вчора, після чаювання, але мене вже не було, тож шеф передав, щоб я зранку з'явився перед його ясні очі.

Усе обійшлося усною доганою, а зараз тільки-но комбат нагадав про водовозів і я подумав про Генку з Василем. Варто б їх провідати. І я відразу ж поцікавився в комбата, чи він не знає, де дислокуються водовози.

– У місті Думеїр, навпростець кілометрів 15, але якщо їхати по шосе, то кілометрів 20-25.

Я конкретно вирішив якось викроїти час і відвідати своїх приятелів. Попросив дозволу вийти, але мені чомусь раптово стало зле, в голові загуло, перед очима почалося якесь незрозуміле мигтіння. Піднявся, зробив крок

на вихід із кабінету, а далі... нічого не пам'ятаю. Кудись усе поплило, я знепритомнів і опам'ятався лише в палаті військового шпиталю.

Зараз я обдумую, як і коли сюди потрапив. Поки прийшла дівчина-перекладачка, то я смутно прокрутив, що і коли зі мною сталося. Пригадую візит до свого шефа, кав'ярня... і випивки-то було два стопаря, але мабуть після контузії ще не все в голові адаптувалось, то й ця доза була зайвою. Це я так думаю, а що насправді – не знаю. Чекаю, що пояснить мені лікар. Ось він прийшов із перекладачкою, і я запитую, що зі мною сталося. Лікар щось пояснює перекладачці, потім вона інформує мене. Виходить, що це все сталося через контузію. Мені ще в день контузії треба було звернутися за медичною допомогою. «Чому ви знехтували і не звернулись до санінструктора, щоб він доправив вас до лікарні в Хомсі, або до нас?» – запитав лікар.

– Я не звернув уваги, бо тимчасове запаморочення тоді пройшло, але санінструктор мені таки радив це зробити.

А так воно й було. Тоді відразу санінструктор разом із пораненими хотів забрати і мене, але я відмахнувся. Зараз я не хочу підводити санінструктора, бо в нього можуть бути через це неприємності.

– Ми, коли вас привезли, визначили, що ви щось приймали, схоже на алкоголь?

– Так, у кав'ярні нашого військового представництва попив кави з коньяком.

– Ось воно й спровокувало втрату свідомості, алкоголь розширив ваші судини і приплив крові до вашого мозку справив раптову реакцію. Зараз вам потрібно заспокоїтись, ми поставимо вам крапельниці і за тиждень будете здорові, – сказав лікар, усміхаючись.

А я сподівався вже сьогодні вийти з шпиталю, та виявляється зле мені стало, мабуть-таки, від того, що шеф трохи мене завів своїми відчитуваннями, а потім памороків у мою голову додав коньячок.

«Ось тобі, бабуся, і Юр'їв день» – як говорив поміщик кріпосній бабусі, коли дарував вільну (свободу) в день Юрія. Така була «замануха», щоб кріпосні добре трудилися і сподівалися на «Юр'їв день». Правда, він міг цей подарунок зробити, а міг і не дати вільної.

Це я пригадав, коли лікар і перекладачка вишли із палати. Але тут же почув якийсь шурхіт за дверима. Палатні двері раптом відкрились і на порозі, спочатку з'явилась кремезна статура комбата, а за ним до палати зайшли Мустафа та перекладач, у кожного в руках були якісь пакунки. Мені мимоволі сльози наповнили очі – так було приємно, що удостоївся теплого відношення бойових товаришів. Усі потиснули мені руку, а Мус-

тафа ще й щось стиха промовив. Перекладач перевів, що «Мустафа уже зарахував вас у спецназ, так що довго тут не залежуйте, бо втратите десантні навички!».

Усі весело розсміялись, а комбат від себе додав:

– Пане «Візир», видужуйте, а «коциків» Мустафа доб'є сам. Ви свої обов'язки виконали на «відмінно», але погано, що ми вас не вберегли. Це я себе казну, що не встояв перед вашим проханням.

– Дорогі мої бойові друзі, я зворушений та щиро вдячний за ваше тепле відношення до мене, за ваші відвідини. І сподіваюсь, що ми ще не раз віддубасимо «коциків», якщо їм замало позавчорашнього.

Розмова ще точилася, але зайшов лікар і щось промовив. Перекладач пояснив: «Ми мусомо йти, бо вам потрібен спокій – цього вимагає лікар».

Вони залишили свої подарунки, а там, як я потім переглянув, були: соки, фрукти, цукерки, печиво тощо. Але найціннішим для мене було їхнє душевне відношення.

Тільки-но мої бойові друзі вийшли, як до палати зайшов медбрат і установив штатив із капельницею. Щось він, мабуть, хотів сказати по-нашому, коли під'єднав капельницю, але, мабуть, запасу слів не вистачало, то він повільно вимовив:

– Лежи і не крутись! – сказав він із помітним акцентом, посміхаючись. Я також посміхнувся і сказав англійсько-німецькою «сенкью данке». Він сказав «о'кей, о'кей», розсміявся весело й відкланявся, зробивши пожіночному реверанс. А я пригадав, що в мене є арабський розмовник, і він би мені зараз дуже згодився. В бойових умовах не було можливості в нього заглядати, а зараз є і час, і потреба, і найголовніше – бажання. Щоб не нудьгувати, варто було чимось зайнятися. Звичайно, якщо проти цього не заперечуватиме лікар.

Наступного дня, при обході, на якому була присутня перекладачка, я запитав дозволу лікаря на штудіювання арабської (а, конкретніше, сирійської мови). Але лікар не рекомендував перевантажувати мій мозок, якому потрібен зараз спокій і відпочинок. Спеціалісту видніше і я з ним погоджуюсь, бо я ще відчуваю шум у голові і в очах якесь миготіння, наче якісь комахи літають. Не дай Бог кому-небудь потрапляти взагалі в лікарню, ще й у стаціонар, у таку лікарню, де зовсім не можеш спілкуватись, бо не знаєш мови. Це можна порівняти з камерою-одиначкою у в'язниці.

Наступного дня відвідав мене шеф, приніс передачу. І коли ми залишились одні в палаті, то він відразу якось лагідно пожурив мене за скоєне. І сказав відверто: «Цим «коцикам» араби самі слабинку показали, а ті – вкінцець обнаглили. Мабуть потрібно було раніше підключити той же

спецназ та провчити їх так «щоб іншим не кортіло», а то чекали, певно, допоки ми їм порядок наведемо...».

Пройшов тиждень, як я відлежуюсь у шпиталі. І ось, нарешті на обході лікар сказав, що завтра буде сам начальник їхній перевіряти й після цього буде прийнято рішення щодо виписки. Мені стало вже значно краще, я був не проти вибратися з цієї шпитальної темниці.

Вранці мене опередили, що о 10^й за місцевим часом буде робити обхід професор (забув його прізвище) – начальник окружного шпиталю, а наш медзаклад це лише його філія.

О 10^й мене оглянув цей професор, зміряв тиск, вислухав груди, поводив молоточком перед очима й сказав майже без акценту російською: «Я б вас комісував узагалі з армії, бо так за поверховими ознаками ви наче в нормі, але контузія – річ небезпечна й оманлива, може вдарити по здоров'ю пізніше, а зараз на вулиці + 45°, вам це протипоказано. Та не все від мене залежить. Я зроблю свої висновки й надішлю вашому керівництву в м. Думу – що вони скажуть, так і буде. У вас організм молодий, тож воно пройде з часом, але потрібна серйозна реабілітація.

– Дякую, але дозвольте, ви мене заінтригували, звідки ви так добре знаєте російську мову? – запитав я.

– А я сам азербайджанець, закінчив Ленінградську військову медакадемію, тож ми з вами майже земляки. Я не сподівався, що тут, крім гарячої погоди, ще й державна погода «накаляється». Ось так, землячок, як там у народі кажуть: «Якби знав де впадеш, то соломи підстелив би». Ось так і мені зараз. Сім'я в Союзі, а я тут перебиваюсь...

Ми ще деякий час перемовились, він потис мені руку і вийшов.

Мене занепокоїло те, що він щось серйозно по-арабськи говорив моєму лікарю. Я зрозумів, що мова йде про мене, але що конкретно, не знав, а перекладачки не було, щоб розпитати.

Основне, що мене виписали з цієї темниці. Не встиг привітатися зі своїми арабськими колегами, як підійшов перекладач і ми зайшли до комбата. Переступивши поріг кабінету, я зрозумів, а швидше відчув інтуїтивно, що мене чекає якийсь сюрприз. Дійсно, комбат, відповів на моє привітання, якимось сумно оглянув мою статуру і запитав про самопочуття, показавши поглядом на стілець. Я присів, як на гарячу пательню, бо знав, що зараз комбат повідомить якусь новину. І комбат сказав:

– Наказом вашого керівництва вас відзивають. Дуже не хочеться з вами розлучатися, але це вже від нас не залежить. Моя машина у вашому розпорядженні.

Комбат якимось знітився, підійшов до мене, обійняв і мовив:

– Дякую вам за допомогу. Ми вас пам'ятатимемо завжди. Щастя вам!..

Я вийшов від комбата розчулений, зі слізьми на очах, мені також не хотілося розлучатися з цим суворим з вигляду, але добрим і толерантним командиром. Таких командирів і в радянській армії було небагато.

Зайшов до своєї кімнати, щоб забрати речі, і якось сумно стало на душі. Ось як воно буває в житті, навіть небезпека входить у звичку.

Сівши в автівку, я помітив що хтось біжить і сигналить руками. Придивившись, я впізнав Мустафу та вийшов із машини. Ми палко обнялися і без тлумача зрозуміли друг друга. Я бачу в нього сльози на очах і я також змахнув непрохану сльозу. У дорозі аж до самого міста Дума, я міркував про свою майбутню долю. Комісування та відправка в Союз – мабуть, не випаде така лафа...

Шеф мене зустрів весело і зразу ж сказав, що вирішується моя доля. У Москві керівництво затребувало висновки медкомісії. А поки вся ця бюрократія вариться, то невдовзі й термін служби закінчиться. За чутками, ізраїльтяни готуються покинути Ліван, а, отже, нас тут не будуть довго тримати. А зараз я тебе відкликаю з передової і пропоную тобі або лягти в шпиталь у нас в Думі, або переведу тебе на доставку води.

Я відразу без роздумів сказав:

– Тільки не на лікарняне ліжко мурижитись там у повній мовчанці.

Не знав я тоді, що якраз мені потрібно було долікуватись і професор-азербайджанець, мабуть, тоді моєму лікарю про це й говорив.

Шеф, піднявшись із-за столу і, щось стиха насвистуючи, повів мене в кав'ярню, сказавши, що зараз ми «заморим черв'ячка», а потім поїдемо в м. Думеїр до водовозів. Зайшовши знову до тієї ж кав'ярні, я подумав і наперед відмовився від алкоголю. Побачивши, що до нас прямує офіціантка, я попередив шефа про те, що окрім чаю нічого пити не буду.

– А я тобі й не пропоную нічого. Я знаю, що тобі прийдеться жити «всуху» не один місяць. Про це мене попередив професор-азербайджанець, я з ним корешую давно, – сказав шеф.

Перекусивши, ми сіли в шефову автівку і вирушили до водовозів. Розмовляючи, не зогледілись як приїхали на їхню стоянку. Автомобілі, за винятком декількох, мабуть несправних, були в рейсі. Ми знайшли комбата і шеф промовив:

– Ось привів вам нового поводиря. «Візир» його кликуха.

Тлумач, мабуть не знав нашого блатного слова, бо щось запнувся з перекладом. Але якийсь-таки заміник знайшов, бо сирійський комбат розсміявся і потис мені руку, при цьому щось без перепочинку говорячи. Коли він замовк, перекладач сказав:

– Пан командир говорить, що Мустафа його приятель і про вас зателефонував йому і сказав, що ви «рубаха парень», як у вас говорять про хороших людей. Він розказав, що ви розгромили «коциків» недавно. Ми ще раніше про цей бій чули.

– Ось який ви герой, про вас дуже добре розповів приятель мій – Мустафа, – сказав комбат.

– Тоді беріть його у свої водовози, – запропонував шеф.

– Із задоволенням знайдемо йому роботу, він буде у нас на підміні, – відповів комбат.

Такий варіант мене не влаштовував. Тинятися по автопарку без особливої визначеності – радості мало. Але зараз висловлювати свої вимоги було б, щонайменше, некоректно. Натомість я запитав: «А де зараз знаходиться техрук «Поляр»?»

– Він зараз у рейсі. Сьогодні вони повертаються, а завтра воду відвозять на фронт, – відповів комбат.

Слово «фронт» мене озадачило, але, щоб не викликати будь-яких сумнівів щодо моєї зацікавленості, я промовчав.

Пройшовшись по автопарку, ми опинилися біля офісу комбата. Той запросив нас до кабінету і, коли ми розсілись, то комбат викликав чергового солдата і щось йому сказав. Перекладач, що сидів поряд, розтлумачив:

– Вас, пане «Візир», зараз черговий відведе в казарму. Там для вас приготовлена кімната.

Так неочікувано я став «поводирем»-водовозом.

* * *

Провівши шефа, я попросив дозволу в комбата відпочити з дороги. Він також порадив мені це зробити, бо по такій спеці вештатись автопарком шкідливо для здоров'я. Прилігши на ліжко в кімнаті, в яку мене привів черговий, я дійсно відчув якийсь дискомфорт у самопочутті. Але й заснути чомусь не міг. Такий стан у мене іноді буває, але це або після сильної перевтоми, або через нервові потрясіння. Проте ні першого, ні другого зі мною в той час не трапилося.

Як найкраще розслабитись при безсонні – треба пригадати щось хороше або якісь непереливки в своєму житті. І я мимоволі подумав, як все-таки Бог піклується про людину і дає кожному із нас Янгола-Охоронця, щоб він вів людину по життю безбоязно, справедливо й чесно. Мене ще бабуся, мамина мама, і сама мама завжди, як тільки я став усвідомлювати довколишній світ, спонукали жити по Заповідям Божим, їх навчили ще тоді, коли мені виповнилося 4 роки.

І я, досягши рівня особистості, яка осмислено буде життя, намагався дотримуватися вимог цих Заповідей. Тому, мабуть, Бог і віддає кожному за його діями та помислами...

* * *

Загинути я мав від ворожих куль ще в далекому 1956 році. 24 жовтня 1956 року о 2^ї годині ночі наш мотострілецький полк був піднятий за тривоюю і вирушив на захід із містечка Тячів (Закарпаття), а в Берегово ми перейшли радянсько-угорський кордон. Наш взвод розвідки на мотоциклах благополучно, на світанку, дійшов до угорського м. Матесалька. Моторозвідка була в авангарді полку. Досягши передмістя Матесальки, наш моторизовано-розвідувальний взвод потрапив під перехресний вогонь угорців і майже вся наша група там і полягла. Я керував мотоциклом. Кулеметник Гриша Охакін, що сидів у колясці, встиг зробити з кулемета всього кілька черг і був убитий. Мені Бог дав розвернутись та вискочити з-під обстрілу. Із восьми мотоциклів повернулося лише два і в живих залишились ті, хто був за кермом.

Командир полку полковник Арбузов, фронтвик, дає команду двом приданим до полку ще у Тячеві танкам зайняти місце в голові полку, а самій військовій частині із похідної колони розосередитись, бо дорога заважала розгорнутися для атаки. Підтягнули ще в підмогу танкам батарею 76-міліметрових гармат і поки йшла ця підготовка до атаки, то, звичайно, угорські оборонці рідної землі змінили позицію. Але все ж артилерійська батарея та танки розпочали обстріл передмістя. Хвилин двадцять вівся вогонь, поступово переходячи у саме місто.

Після цього була вислана піша розвідка, яка скритно досягла околиць Матесальки і, не виявивши ворога, повернулася. Танки з ротою піхоти, під їх прикриттям, рушили в атаку, а ми, вцілілі мотоциклісти-розвідники поїхали за піхотою. Ми вже досягли передмістя, ось минаємо перші будинки – спокійно. Лише тоді зелена ракета, випущена з нашої колони, звістила, що небезпеки немає.

Пройшли Матесальку і в ліску, до якого ми наблизились, вирішив комполку зробити привал і підкормитись сухим пайком, хоч кухні були в хвості колони. Виславши в лісок розвідку та прочесавши його полк розташувався на привал. А нова група мотоциклістів поїхала в сторону міста Нырбатор. І знову хлопці – радянські бійці, що виконували недолугі накази своїх комуністичних керманічів про нібито надання ними інтернаціональної допомоги братньому угорському народові – напоролись на кулемети. На цей раз лише два мотоцикли залишилися на полі бою, чотири

– повернулися, але знову троє кулеметників-колясочників загинуло.

Після привалу комполку зібрав у штабному автобусі нараду офіцерів, а ми відпочивали. Ще посилало останнє тепло осіннє сонечко, але жовтень уже пройшовся по деревах своїм багряно-червоним віялом. Краса околиць природи зачаровувала... Повернувся наш комроті і сказав, що за нами рухаються танкісти танкового полку, викликані по рації і придані мотострілецькому полку. Невдовзі почувся характерний шум танкової «армади». З'явилися танки, які проминули нашу колону і зупинились. Їхній командир виліз із танка та обійняв нашого комполку. І вони, щось порадившись, вислали два своїх танки в розвідку. Невдовзі вони повернулися й танкісти «рвонули» першими, а ми – за ними. До міста Дебрецен ми добрались перед ранком. Вночі ще їхні летючі кулеметники, так визначив їх наш комроті, двічі обстрілювали із лісів колону. Від цих віддалених пострілів загинув солдат та було легко поранено двох піхотинців. Наша рота втратила 8 екіпажів з мотоциклами, а всього за один день – 15 бійців. У Дебрецені бій розгорівся справжній, підпалили два радянських танки, але опір угорських захисників скоро вичерпався. І через добу танкісти пішли на Будапешт, а ми в Дебрецені та околиць лісах воювали ще до 10 листопада, допоки спротив повстанців не придушили.

За 16 днів боїв наш полк втратив 94 бійці, а всього за ці дні в Угорщині загинуло 720 радянських воїнів (книга «Гриф секретности потерь Советских Вооруженных сил в войнах 1918-1989 гг.»).

* * *

Так за півгодини я подумки побував в Угорщині, пригадав ті страшні дні, своїх бойових побратимів та знову задумався про сьогоднішнє. Ось я, вже радянський офіцер, ризикую своїм життям, виконуючи «інтернаціональний обов'язок уже в Сирії.... Не зчувся, як поринув у сон. І раптом, прокинувшись, я усвідомив та пригадав, де знаходжусь. За стіною чути було якусь розмову. Моя кімната була окрема від загальної казарми, але якесь вештання та розмову всеж було чути. Піднявшись та вийшовши із кімнати, я зрозумів, що батальйон повернувся з рейсу, а значить десь повинен бути Геннадій. Але кого тут запитаєш? Вирішив шукати бойового товариша без перекладача. Вийшов у парк, як відразу почув знайомий голос. Виявляється, товариш недавно з рейсу і йшов до казарми. Ми обійнялися і пішли разом із ним вбік від машин. Спека поступово спала, бо сонце хилилося до обрію. Сіли на лаву і я коротко розповів, що мене шеф перевів до водовозів у зв'язку з контузією. Генка вклинився в мою розповідь і зауважив, що вони знають про розгром «коциків», але не знали,

що я також причетний до цього. Батальйон доставляє воду на передову і там вони почули цю новину. «Усі в захваті від ваших дій», – підвів коротке резюме Геннадій.

Побідкався Генка, що варто було б і горілочки випити з нагоди зустрічі, але тут спиртне відсутнє. Потягнуло прохолодою і комарі стали дошкуляти, бо сонце зайшло, а тому ми пішли в казарму. Від Генки я довідався, що у водовозів «дороги смерті» немає, але вони декілька разів, коли доставляли воду на передову, таки потрапляли під обстріл ворожих танків.

Наступного дня я був зачислений в батальйон водовозів, а ще через день ми вийшли в рейс. Не буду описувати, як пройшов перший рейс. Завантажувались ми поблизу міста Мескена на озері Ель-Асад. До міста Хомс ми рухалися тією ж автострадою, що й машини, з пальним, але водовози ліворуч (на «дорогу смерті») не повертали, а йшли прямо до м. Халеб і праворуч – до озера. Шлях цей хоч і був безпечніший, але майже удвічі довший, а спека стояла неймовірна. Я хоч і знімав бронезилет, та все рівно був весь мокрий від поту. Оскільки тут було значно безпечніше, то я вже їхав в УАЗику з черговим офіцером. Тут комбат не їздить у рейс, а почергово ротні супроводжують автоколону.

...Пробув я у водовозах до кінця нашого «відрядження», декілька разів – на передовій, де ми вивантажувались, потрапляв і під обстріл ізраїльських танків. І в останньому рейсі навіть попрощався уже з білим світом. Цей епізод я запам'ятав на все життя, бо то було значно небезпечніше, ніж бій з ворожими спецназівцями на «дорозі смерті».

А було це так. Воду ми доставляли, в основному, на передову танкістам. Вивантаження якимось весь час співпадало в нічний час. Але іноді, якщо колона затримувалася, то приходилось потрапляти на передову вдень. Так співпало й того разу – день застав нас на передовій. Обстріл з ворожої сторони почався раптово. Ізраїльтяни, очевидно, помітили нашу автоколону, машини якої пересувались між сирійськими танками, і вирішили «налякати» нас. Перший снаряд просвистів та розірвався позаду (за спиною у нас). Хтось із технарів, які були біля нашої колони, потягнув мене до невеличкого окопчика (тут ніяких траншей з окопами не було). Танки були вкопані в землю так, що для пострілу мусив вийти з укриття заднім ходом і аж тоді стріляв. Отже, ми вскочили до тісного окопчика з цим технарем, коли розірвався перший снаряд. В артилеристів існує знаменита вилка «переліт – недоліт – попадання в центр». Так ось, ми з острахом чекали наступного пострілу і снаряд таки влучив поряд із нами. Нас засипало піском так, що мусили згодом відкопувати, бо самі б не звільнилися. Коли я поглянув на воронку, яка зяяла поряд, то вона була в кількох

метрах від нашого окопчика. І я зрозумів, що Бог знову мене врятував.

Повертаючись назад, у батальйон, я знову відчув гул у голові і мерехтіння в очах. Уночі було мені зовсім зле, стало ще й підтошнювати...

Я знову опинився в шпиталі, на цей раз у місті Дума, знову почалися різноманітні медичні процедури. Шеф шепнув мені, що до кінця місяця нас відпустять. Усе було б нормально, якби не трагічний випадок – загинули Генка і Вася (був у водовозах хлопець зі Смоленщини, мене з ним познайомив Генка). Приїхали вони провідати мене в шпиталі. Я вже ходив і провів їх, вони були на мотоциклі. Від'їхали ми метрів 200 від шпиталю, який був на околиці міста. Попрощався з ними, повернувся до шпиталю, а вони поїхали в бік, де дислокувалася їхня частина. Я не пройшов і десяти кроків, як почув страшний вибух. Повернувшись, я зрозумів, це... Підбігши до них, я побачив Генку, який був він ще живим. Я підняв його голову. Але він умирав, «швидка» примчала зі шпиталю за кілька хвилин, але, на жаль, було пізно. Виявилось, що хлопців убила «розтяжка» (дві гранати з'єднані дротом). Якраз на той дріт потрапив мотоцикл, і дві гранати з боків вибухнули одночасно. Де це лихо взялось на такій відстані від передової, невідомо. Певно, ворожі диверсанти виставили цю пастку.

...27 липня 1969 року урочисто й зі щирими почуттями проводили нашу групу. Вишикуваний був весь наш автополк в присутності радянського військового радника генерал-майора Ш. Командир полку і наш шеф виголосили промови, нам були вручені сирійські урядові нагороди (які, що правда, доїхали з офіцерами з України «аж» до Києва) і в той же день літаком Дамаск-Москва ми відлетіли на Батьківщину. Літак зробив посадку в Києві, де вийшли я та Сергій. Спеці з «Контори Глибокого Буріння» запропонували попаритися з дорожки... Після бані переодягнули в наш одяг, залишений на Батьківщині, а все інше, що було з нами в кишенях та похідних сумках, вигребли до пилючки, до ломаного сірника. Похідної поклажі у нас якоїсь серйозної не було, а що було – все забрали. «Обчислили від компромату», забрали навіть мій орден, сказали, що все це затримується «тимчасово на 35 років». Так було сказано і в документах, які ми підписали на той же термін – про нерозголошення таємниці державної ваги...

*Счастье – это притча,
а несчастье – это жизнь.*
Оноре де Бальзак

Частина II

Швидкий потяг Владивосток – Москва неквапом підходив до станції Улан-Уде. Хоч стоянка тут була всього 5 хвилин, але я все ж таки вийшов на перон, щоб трішки «розім'ятись». Незабаром оголосили відправлення, тож повернувся до свого купе, в якому залишився один, після виходу прапорщика на цій станції. Узагалі-то мені не дуже подобаються купейні вагони, бо вони усамітнюють пасажирів й налаштовують його на очікування будь-якої несподіванки, адже нудьга в далекій подорожі подібна до захворювання. Ізоляція людини на довгий час подібна, мабуть, до кримінального арешту в одиночну камеру або й, навіть, у загальну камеру з несамовитими співмешканцями. Але й перебувати такий само термін довготривалої поїздки в плацкартному вагоні також може зіпсувати рівновагу і спокій нервової системи...

Отже, я залишився один і уже подумував, чи не перейти мені до вагону-ресторану, щоб підкріпитись, як раптом загуркотіли ролики дверей і до купе швидко увійшов середньої статури чоловік, на перший погляд віком приблизно 60 років. Хоч суцільна сивина волосся тягнула на більш старший вік, та моложаве веселе обличчя говорило про те, що його господар – весела, контактна людина. Його голубі очі світилися якоюсь відвертою довірою, а ледь помітна, але все ж підкреслена виправка давала підказку, без візитівки, щодо його минулої професії.

– Здравствуйте, принимаете в свою дорожную компанию?

– Здоровеньки були, як кажуть у нас в Україні, сідайте, долучайтесь й відчувайте себе як дома! – відповів весело я.

– Но не забывайте, что вы в гостях... Так говорят и у нас на Кубани, – продовжив, посміхаючись, новий сусід по купе. – Давайте знакомиться, я – ГАД, а розшифровується эта аббревиатура проще простого: Грива Анатолий Демьянович.

– А я тоді КІТ, Кущолов Ігор Терешкович.

– Вот это да! Прямо телепередача «В мире животных» в дороге нарисовалась, – вигукнув весело він. – А вообще-то я надеюсь кусаться и собачиться не будем. – продовжив весело сусід, закидаючи свою дорожню сумку в купейний відсік для поклаж. Розмістившись навпроти за відкидним вагонним столиком, він не зупиняв розмову:

– Вы до конечной? И я туда же, до белокаменной еще ехать прилично, как по расстоянию, так и по времени. Сразу же хочу Вас попросить, поскольку без паспортных данных видно, что Вы украинец: пожалуйста, говорите по-украински! Я очень люблю вашу украинскую, певучую мову, а потому просил бы продолжать общаться на цій гарний мови! Ведь у нас на Кубани, где я родился и где хочу прожить до конца, по-прежнему разговаривают, как в былые времена, украинско-русским говором (именно не языком, а говором). По-прежнему, как у Шолохова: пшаница (вместо пшеница) и молодое поколение донских казаков с наследственной гордостью сохраняет этот святой диалект. А еще, кстати, я в десятом поколении запорожский казак. Мой дальний предок начинал казачую службу коноводом у атамана Ивана Сирка. Он даже свое прозвище, которое со временем перешло в официоз фамилии, получил из-за того, что, ухаживая за атаманским конем так усердно, что не только почистил его, но и подрезал (подстриг) ему гриву, оставил только небольшую «челку», чтобы грива, по его пониманию, не ухудшала коню видимости (не лезла на глаза). Вот и «окрестили» его казаки прозвищем Грива. Поэтому я люблю Украину и украинскую мову и хорошо ее понимаю, но говорить еще не умею, хотя хотелось бы научиться, освоил полдесятка чужих, а свою исконную пока нет. Да, видимо, уже и мало времени – седьмой десяток кончается, не успею наверное.

– А я і не знаю достеменно, які куці, де й коли ловив мій далекий предок... Знаю тільки, що він був «отличным» (по-вашому) шевцем чобіт – чоботарем. А тому і я із простого роду чоботарів, як тоді називалось це ремесло. Пізніше мої предки, удосконалюючи свою професію, творили вироби із овечої та козиної вовни: валянки, чуні, виступні, килими тощо.

* * *

Дід мого батька, а мій прадід Оверко був класним шевцем. Коли мій батько став уже підлітком, то дід залучив його у свої помічники, а відтак зробив учнем. Батько розповідав, що початок цієї науки був жартівливим розіграшем. Дід звелів йому принести попелу із печі, щоб погострити шило. Принісши попіл, він простягнув свою руку, щоб дід забрав попіл із

його долоні, але той сказав, що шило потрібно гострити у руці учня. Батько погодився, а дід, зануривши шило в попіл, що був на його долоні, легонько кольнув долоню, розсміявся та об'явив, що це своєрідний жартівливий спосіб посвячення в чоботарі.

А через рік навчання вже батько «віддячив» своїм жартом дідові, який літом ходив босим, а на зиму взував (після того, як випаде перший сніг) свої знамениті ялові чоботи-висяжки, які він носив на босу ногу у будь-який мороз. Так ось, батько настільки швидко освоював ремесло, що вже через рік, влітку, коли дід ходив босяком, взяв тихенько його чоботи більшого розміру і сховав їх у коноплях, які росли за хлівом. До речі, це зараз коноплі стали наркотиком, а тоді вони були сировиною для виготовлення одягу, а для худоби – путом та налигачом, да і простою мотузкою, без якої в господарстві не обходились. Отже, в цих захлівних коноплях батько умудрився перешити таємно дідові великі чоботи на свої невеличкі чобітки. А коли прийшли холоди, дід заходився шукати свої чоботи, які з належного їм місця чомусь зникли. Пошукавши свої чоботи та побідкавшись за пропажею, дідусь вирішив, що їх украли цигани, які в ті часи, кочуючи, часто таборилися біля нашого села. На цьому інцидент закінчився б, адже дід уже зробив нові заготовки для своїх чобіт, але батьку стало непереливки, бо потрібно було якось одягнути чобітки на свої ноги. Діждавшись, допоки дід закінчив шити свої нові чоботи, батько взув чобітки і з'явився перед дідові очі. Побачивши на своєму учневі нові чобітки, дід спочатку взявся за пасок, а потім звелів зняти нову озувку й подати йому на огляд. Покрутивши в своїх руках одного чобітка, дід розсміявся і, замість паска, звелів бабці своїй пекти пироги, які він дуже любляв, особливо із солодкою квасолею, щоб відзначити таким чином «диплом» свого учня.

Таким чином, батькова наука закінчилась і частину замовлень на виготовлення чобіт дід віддав своєму внукові – моєму батькові. Згодом батько, призвавшись у польську армію (це був період панування Польщі на західноукраїнських землях), потрапив до армійської майстерні, де настільки вдосконалив свій фах, що матері, коли на ній оженився, пошив модельні, на високому каблучку, з візерунками на халявах та задниках. Ці чобітки я дуже добре пам'ятаю, бо носила моя мама їх довгий час – до церкви йшла влітку боса, а під церквою (це коли йшла молитися) взувала. При поверненні з храму маніпуляція з чобітками повторювалась – і вони «йшли» в її руках до самої домівки. Ось так і служили такі чоботи десятки років.

Коли мені виповнилося 12 років і я ще вчився в школі, під час літніх канікул батько взявся повторити дідову науку, щоб навчити мене чоботарству,

бо з війни він повернувся зі скаліченою правою рукою, тож працювати в повну силу не міг, але вчити брався. Ці своєрідні шевські «університети» я майже засвоїв, хоч у попелі шило батько не гострив. Дізнався, наприклад, у майстра таке: раніше ніж розпочати справжню роботи шевця, потрібно було навчитись виготовляти дратву (посмолені нитки) обов'язково із сирової льняної або конопляної нитки (які мама виготовляла на коловертці – це станок, який сукав із конопель або льону нитки – технологія надто трудомістка, щоб виготовити тільки кужіль із цих рослин). А ще просмолити шевською смолою та засукати в обидва кінці такої нитки (дратви) дві свинячі щетинки, які потім прошивають окремі частини взуття. Нитка починається із середини й вручну пробивається шилом отвір (наприклад, у заднику чобота) і в цей отвір просуваються обидві щетинки із кінцями дратви назустріч – одна щетинка до другої. Між іншим, для того щоб таку щетинку правильно й надійно всукати (з'єднати з дратвою), потрібно засвоїти цілу науку, а інакше дратва, просуваючись крізь отвір у чоботі, від'єднається від щетинки. І всю роботу потрібно повторювати, щоб, нарешті, домогтися надійного з'єднання щетинки з дратвою. З часом я навчився багато дечому, крім засукувати щетинки в дратву, ще й виготовляти дерев'яні цвяшки з берези, потрібні для прибивання (з'єднання) підошви. Виготовляти їх просто, а ось забивати такі кілочки в підошву складно, потрібні неабиякі вміння й навички.

Читач вправі запитати, і що цей автор нагородив про якусь там щетинку, дратву. Зараз ХХІ століття надворі й існують різні клеї – з'єднують скло, залізо, пластмаси тощо. А описую я цю таку, на перший погляд, шевську технологію, для інформації, від якого фаху починалася справжня наука. Така технологія спонукає майбутнього фахівця виробляти в собі характер, наполегливість і витримку, притаманні особистості риси, що дозволяють їй перемогти в будь-яких, навіть форс-мажорних умовах...

Усе це я випробував на собі. І хоч маю два «виша», але засукування дратви й нині не вважаю зайвим знанням.

Окрім цього, дорогі читачі, знайте, як нашому поколінню давався хліб насущний. Після таких «університетів» характер гартується як сталь. Справджується народне прислів'я на кшталт, що за плечима будь-яка наука до низу не тягне, а навпаки, робить життя різнобарвним, цікавим і більш успішним.

Наш потяг проминув уже Іркутськ, як я запропонував своєму попутнику підкріпитись чим Бог послав і він погодився на мою пропозицію. Я витяг чихушечку з коньяком, яку положили мені в дорогу друзі у Вл-ці. Взагалі-то я не підтримую споживання алкогольних напоїв у дорозі, особли-

во з малознайомими людьми, але мій попутник чомусь виключав останнє побоювання. Він своєю позитивною аурою приваблював, сприяв контактам. Навіть його відвертий висновок щодо випивки заспокоював. Наприклад, побачивши на столику коньяк, сказав таке: «Пьющих презираю, а непьющим не доверяю!».

Цей каламбур розвіяв повністю «клофелінову» пересторогу і ми налили по «одному бульку», як кажуть в Одесі. Сусід по купе продовжив свою розповідь, яку я хочу викласти максимально точно по-пам'яті українською мовою.

– Народився я влітку 1912 року в станиці Сиротинській на Дону. Є така, яку, за переказами, заснував колишній староста, котрий розбагатів, ставши купцем «першої гільдії», і зібрав сиріт з усього Донського краю. І не тільки зібрав, а ще й наймав за свій кошт опікунів, а коли вони подорослішали, видавав земельні наділи і частково фінансував. Чоловічій статі створював умови, що були обов'язковими для козаків (кінь, зброя кінська, зброя кавалерійська, форма тощо), а тому десь уже через 2-3 покоління станиця із сиротинської виросла в самодостатню, заможну, з міцними господарствами. Ходили перекази серед людей, що нащадкам засновника пропонували перейменувати станицю в Заможну, але у заповіті купця-засновника було сказано, щоб назви не міняли, бо вона показуватиме, що за бажання та допомоги і сирота своєю працею виростає в заможного. Узагалі ж справжні козаки, крім статків від землі і господарства, одержували державні преференції від царя-батюшки за ратну службу, та й від бойових походів дещо перепадало.

Мій предок, котрий підстриг Сіркового коня, від запорізької служби та військових походів на татаро-турецькі землі став заможним, а згодом домігся дозволу на вільне козацьке поселення. Це означало, що йому надавався земельний наділ, на якому він обживався, створював своє власне обійстя і сім'ю. Але якщо він мав прийнятний для походів вік, то був зобов'язаний приймати участь у захисті держави та набігах на «супостата» для поповнення січової казни і свого статку.

Між іншим, уже історична хроніка засвідчує, що козацтво було відоме не тільки хоробрістю, а й всілякими господарчими здібностями й заощадженнями.

Наприклад, якщо козак знаходився на Січі або в своєму господарстві, то одягав саме лахміття – тіло просвічувалось крізь це лахміття, але коли той же козак ішов, а вірніше їхав верхи до церкви на молитву, а козаки були дуже побожні, то все на ньому сяяло достатком. Навіть зброя на коні була срібна або з позолотою (в залежності від статків). А одяг від

голови до п'ят був дорогий турецький (в більшості) при позолочених пряжках, гудзиках та інших «прибамбасах». До речі, у когось із істориків про Запорізьку Січ помилково сказано про золоті шпори на чоботях. Але запорізькі козаки шпор не носили ні золотих, ні звичайних. Донським козакам, в основному, коней постачав царський уряд, тобто вони були казенними. А, отже, чужих, державних коней можна було шпорити, своїх же (а запорожці мали власних коней) шкода було піддавати «больовим прийомам».

Згадаймо, які великі традиції та звички існували в козацькому загалі. Козак міг напиватись до безтями, коли повертався з походу, але у визначений час (наприклад, у військовому поході, на варті чи в прикордонному чатуванні) порушення «сухого закону» каралося фізичною езекуцією. Пили, в основному, горілку, виготовлену власним коштом і способом. Зберігалось це питво в дубових барильцях, настоювалося на бруньках, коріннях трав, травах, меду, але станові козаки (що були в коші) чітко дотримувалися суворої дисципліни й порядку.

Це зараз уже ми навчилися пити усіяку гидоту, а тоді не було ні «Сонцедару», ні «Золотої осені» – цих і інших, подібних їм, сумнівної якості вин люди не знали. Між іншим, одеські гумористи про ці напої цілі «оди» склали. Ось дещо з них: «Скажи-ка дядя, ведь недаром жуков травили «Солнцедаром»...» або «Золотая осень. Падают листья, рубель тридцать восемь [це ціна цієї бормотухи – «Золота осінь». – авт.] – упадешь и ты». Сміх крізь сльози – співається нація, нащадки тих знаменитих козаків, які вміло захищали свою землю, віру, визволяти бранців-одноплемінників із татаро-турецької неволі, а коли випадала нагода – весело розважалися.

А як ревно та щиро відносилось козацтво до Бога, до церкви, до православної віри. Ще й досі існують в Україні, та й у нас в Росії церкви, збудовані коштом козаків. У багатьох храмах досі зберігаються дарчі козацькі ікони, хрести та різноманітна утвар церковна. Усе це дійсно підтверджує: «Козацькому роду – нема переводу!».

Все це пригадав та проголосив мій сусід по купе, допоки ми наливали «по крапельці», бо його похилий вік стримував, а на мене накладало обмеження вроджене з діда-прадіда чуття міри. А більше всього побоювався, щоб мій співрозмовник не перервав своєї цікавої розповіді.

* * *

Чикושечка наша стояла, як вартовий біля сторожевого об'єкту, на третину надпита, зате розповідь продовжувалась послідовно та зі все ціка-

вішими подробицями. Я уважно слухав, відчуваючи велике задоволення від почутого та намагався нічого не пропустити. Затамувавши подих та перетворившись повністю в слух, адже є така притча, на яку іноді ми не завжди звертаємо увагу, а потрібно її пам'ятати й діяти згідно з нею. Ось її зміст: «Для чого Бог дав людині два вуха, два ока й тільки один язик? А для того, щоб вона більше слухала та бачила, ніж говорила!».

Отже, я намагаюсь завжди, а особливо якщо розмова не тільки цікава, але й корисна, зосередити всю свою увагу й пам'ять, немовби пірнути в почуте й побачене. А це був якраз той випадок, бо в дорозі, кожен із нас це випробував, моторошно й довго тягнеться час. Проте іноді він протікає благодатно й весело, як бажана мелодія музики.

Не знаю, як думають провести час ті астронавти, що мріють відправитись у Галактику на космічному кораблі, який летітиме зі швидкістю світла («Теорія відносності» Альберта Ейнштейна). Згідно з цією теорією, якщо екіпаж повернеться із супердалекої Галактики додому, на Землю, то ту він уже не застане нікого зі своїх рідних, адже в польоті вони пробудуть, наприклад, один рік, а на Землі пройдуть сотні років і виросте не одне покоління. Незнайомі люди й незвичне навколишнє середовище чекатимуть їх удома. Щоправда, варто було б Альберту Ейнштейну придумати ще теорію «боротьби екіпажу з нудьгою та ностальгією».

Ось яка метаморфоза чекає цих астронавтів на своїй рідній Землі, поки вони блукатимуть у Всесвіті. Взагалі-то ця подорож мабуть землянам особливої користі не принесе, вони, нехай мене рахують ретроградом, добрішими не стануть тільки від цього.

Навести б нам відповідний лад на нашій грішній Земельці, згідно Божих Заповідей: «Возлюби Господа Бога свого всім серцем, всією душею і всіма помислами та возлюби ближнього, як самого себе!». Ось це й буде найвища Теорія, доступна кожному смертному. Освоюється вона дуже легко, без усіляких там інститутів, лабораторій і академічних знань!

Давайте вдумаємось у цю святу Заповідь: віра в Бога робить людину щирішою й добрішою. Така людина живе вільно, справедливо й легко, піклуючись в т. ч. і про ближнього свого. Ось, як Бог і Спаситель наш пов'язав свою Заповідь із добром та Любов'ю. Бо сказано у Святому Письмі, щоб ми починали свою любов з ближнього свого. У Першому Посланні апостола Іоана [4, 20] сказано: «Якщо хто каже: «Я люблю Бога», а брата свого ненавидить, той говорить неправду. Бо хто не любить брата свого, якого бачить, як може любити Бога, Котрого не бачить».

Якщо цю Теорію усвідомить кожен із нас, то на Землі настане Божа благодать, а вона знищить усю непотріб – братовбивства заради грошей,

лжесвідцтва, хворобливу заздрість тощо. Тоді люди будуть дотримуватися Заповідей, даних Мойсею Богом в Синайській пустелі... Такі думки опанували мною, допоки я готувався почути від свого співрозмовника подальшу розповідь про себе. Бо я відчував і, навіть, візуально бачив перед собою непересічну особистість. А оскільки мій співрозмовник був саме таким, то я сподівався почути щось надзвичайно цікаве й корисне.

* * *

Залишивши на купейному столику «похідну трапезу», ми перемістились у вагон-ресторан, щоб не пропустити обід та, повернувшись назад, продовжити свою бесіду. І я знову почав уважно всотувати почуте.

– Народився я влітку 1912 року в тій таки станиці Сиротинській на Дону, про яку я розповів раніше. Як тільки підріс, то усвідомив, що я живу біля широченної річки. Але моя мама дуже уважно слідкувала за моїм намаганням стрибнути з берега у воду, як це робили мої два старших брати та їх ровесники. Бо я був, як кажуть у вас в Україні, – хиляком, останньою, пізньою дитиною. Мамі уже на той час, як я родився, пішов четвертий десяток. Правда, у нас на Кубані це не рекорд, є й пізніші роди, але для мами, розповідала вона мені уже дорослому, роди були хоч і не перші, але складні. Мабуть, я й вдався не козацької статури, але для мами тоді був таким, як у прислів'ї – «мал золотник да дорог». У свою чергу, я дуже любив маму, бо батько – істинний становий служивий козак, майже до самого більшовицького перевороту знаходився при Дворі. Козак, майже двометровий на зріст, «косая сажень в плечах», знайшов мою маму – випускницю Інституту благородних дівиц (був розташований у Санкт-Петербурзі в Смольному), яка була невисокого росточку, але дуже миловидною обличчям. Ось і примітив на якомусь балу корнет Дем'ян мою маму Катерину, й достатньо було двох танців, щоб її партнер утратив «голову і сон». А оскільки мама відповіла взаємністю, то їй прийшлося після шлюбу з вінчанням у храмі відправитись з батьком на його малу батьківщину. Станиця наша Сиротинська на той час була уже далеко не сиротинською за достатком і соціальним статусом, від сенсу назви залишилось тільки географічне найменування. І директор і викладач чотирикласній церковно-приходської школи, дяк місцевого храму, з радістю взяв маму у свої вчительські помічники. Вона була не тільки високоосвічена, але й високоморальна, ще й дворянського походження. Батько розказував, що її родичі були проти їхнього шлюбу, й не відпускали доньку у вільне «плавання» з зятем, всього-навсього, козацького роду. Бо від «трудова праведних

не построишь палат каменных» – сказав мій дідусь, тесть мого батька. Тому мама, горда й наполеглива, вирішила створити своє життя не з розрахунку, а вірно покохавши. Щоправда, пізніше її батько розкається, але це вже буде запізніле розкаяння, коли революціонери експропріюють усе рухоме й нерухоме майно водночас із дворянським званням.

Мама ж у звичайній донській станиці стала поважною вчителькою з усіх предметів, що були в програмі церковно-приходської школи. Її любили й поважали не тільки її учні, але й усі станичники. Навіть після жовтня 1917 року мама залишилась при школі новітнього більшовицького ґатунку, хоч батько загинув, захищаючи «царя и отечество» в армії генерала Корнілова в чині полковника, але мамі дозволили вчителювати в станичній школі. Залишилась мама з чотирма дітьми (старшою донькою і трьома синами) та взяла життя і долю сім'ї в свої руки, а їх – життя і долю – в той смутний період, який докладно описав у своїх творах Михайло Шолохов, утримати було важко. Проте станичники, як могли, допомагали мамі справлятися з труднощами.

* * *

...Коня, якого готували старшому синові, а моєму брату, мобілізували в Першу громадянську війну, брату не вистачало років, а ось коня мобілізували. Отже з тяглової сили в господарстві залишилась пара робочих волів, з якими управлялись старші брати, адже у нас було 5 десятин поля, а ще ж гужові господарчі потреби потрібно було виконувати. До 1917 року справи в господарстві йшли «ні шатко, ні валко», як говорять у народі, але все ж таки справлялись.

А ось після перевороту 1917-го на Дону настали смутні часи, влада іноді змінювалась двічі на день. Козаки, які повернулись із фронту, привезли з собою не тільки рани тілесні, але й душевні, у кожного із них була вже своя ідеологія і свої переконання. Частина козацтва стояла ще за «веру и Отечество», частина – за анархію (були такі мрійники), а частина ще на фронті була заагітована більшовиками й примкнула до них. Ось і почалися смутні часи: ті, що за «веру и Отечество» стояли відповідно за багатих, бо й самі мали дещо на своїх обійстях, анархісти ж, навпаки, «трусили» виключно багатих, більшовицьки налаштовані козаки намагались навести свій робітничо-селянський порядок. Одним словом, «беспредел» або українською – сваволя. Про це все добре описав Михайло Шолохов у своїх творах «Тихий Дон» і «Піднята цілина», а тому я не зможу краще нього все описати. Скажу тільки, що навіть мої два брати не ладили між собою,

бо Остап, старший, був за «веру и Отечество», а середній, Гриша, якому було лише 14, «рвався в бій» за більшовиків, а я зі своїм дитячим мисленням підтримував ту чи іншу ідеологію декілька разів на день, як якому братові вдавалося мене переконати. Якщо старший брат Остап обіцяв навчити мене «козацькому хисту» (на доброму коні з шаблею), то я приставав до нього, а якщо Гриша обіцяв «прокатати» мене на автомобілі й літаку, то після таких обіцянок я вже переходив на його бік.

Мама й старша (вона була першою із дітей) сестра Тетяна займали поки що нейтральний бік, бо обидві працювали в школі й мабуть «пульс» державності визначали точніше за нас. То вони й не поспішали «рвати посторонки» за будь-кого...

І життя підтвердило їхню «нейтралку» – до середини 1920-их і на Дону життя налагоджувалось. Варто згадати, що в цьому козацькому краї не було, як зараз говорять, люстрацій. Мама була на той час знатною вчителькою і навіть ортодоксальні станичні активісти, яких вона в свій час навчала, поручились за неї, хоч батько був для них «контролю». Забігаючи наперед скажу, що навіть у пік репресій 1937-го, коли знайшовся таки донощик і маму навіть «запросили» в чекістські органи для з'ясування, то й вони їй повірили напрочуд швидко, хоч їй «шили» батькову «контру» та її дворянство. Пізніше стало відомо, що станичний загал звернувся до М. Шолохова, який в той час був у великій фаворі в тогочасній владі і він замовив своє вагоме слово. До речі, з часом, коли про маму писали донські газети, то саме письменник добився, щоб вона стала заслуженим педагогом і навіть їй запропонували посаду в крайвно, від якої вона відмовилась, бо не тільки була поліглотом – знала кілька іноземних мов, але закінчила Ростовський педінститут і мала вже два дипломи з відзнакою – царський і радянський. Ось чому запрошували її на високу посаду в радянські органи. І вже коли «розлетілися» ми, діти, а вона пішла на заслужений відпочинок, то погодилася переїхати в Новочеркаськ до доньки, яка жила там зі своєю сім'єю й викладала в місцевому педагогічному інституті на кафедрі іноземних мов (захистила з часом кандидатську й докторську). А мама переїхала до неї з посади директора нової Сиротинської десятирічки, яка будувалася за її участі. Вона вивела школу в число кращих у краї. Та й у Новочеркаську, у доньки, мама не хотіла сидіти без діла, хоч у 1950-ті їй уже пішов восьмий десяток, а вона ще працювала репетитором-мовником «на дому». Усі ми, діти, вдячні їй безмірно, адже всі з вищою освітою. Але про це я розповім далі...

Я нічого ще не розповідав Вам про свої дитячі літа, а про них таки варто дещо розповісти, хоч би для повного уявлення, хто я і ким був. У дитинстві, десь так допоки пішов у школу, мріяв стати справжнім козаком в чині есаула. Чомусь, достеменно, цей фах і це звання стали моєю «рожевою мрією». Мабуть тому, що батько в останній раз, з'явившись вдома з фронту, а може уже й від контриків, не знаю, мені тоді було певно 5-6 років, приїхав на гарному гнідому коні при всій козацькій формі та амуніції (як тоді говорили козаки). У чоботях зі шпорами, в напівшкіряних кавалерійських штанах і в шкіряній куртці, поверх якої накидалась бекеша. Батько дуже мені приємно пахнув запахом зброї коня, конем і ще трішечки своїм рідним, ледь помітним, запахом степу та донських плавнів.

Під курточкою на сорочці були приколоти два хрести, які, коли батько брав мене на руки, приємно бряжчали. Я просив у батька дозволу торкнутися до них, а він, такий любий мені й незабутній, весело сміявся й запевняв мене, що як я виросту, то заслужу в бою свої хрести, а він свої віддасть (за козацьким статутом близькі рідні могли носити нагороди за заповітом).

Опісля батько саджав мене в сідло, давав повід у руку, а сам за вуздечку вів свого спокійного бойового друга (як він його називав), а офіційна назва його була «Доньчак», мабуть, на честь річки нашої. «Доня», як батько його ласкаво називав, ворухив вухами, перебирав передніми ногами й голосно похрапував, наче просив: «Відпускай уже батьку вуздечку, я проскачу з таким легеньким верхівцем». Але батько міцно тримав коня і тільки один раз посадив мене верхи перед собою й трішечки пустив коня «трусцой», хоч я просив провести мене галопом (ці назви я вже знав), але батько сказав, що я зіб'ю свою попу. Ми в станиці бачили, як козаки навчалися верхової їзди, а отже знали, що таке «Пики к бою, шашки вон!», «марш-марш», «трусцой», «галопом», «намётом», бачили технологію рубки лози тощо.

То й не дивно, що мені хотілося б це побачити від батька, але той був два дні і пообіцяв все це виконати наступного разу, коли він приїде на довший час. Але й іншим разом, хоч він приїздив ще декілька разів, все не траплялося доброї нагоди. Останнього разу він уже був на карій кобилі «Сімці», бо його любий «Доня» загинув у бою від кулеметної черги, коли ескадрон йшов в атаку. Батька легко поранило в ногу, а кінь геройськи загинув. На цей раз батько взагалі був декілька годин і більше ні я, ні хтось із нашої родини його не бачив. І досі ми не знаємо, де навіки похилив свою буйну голову полковник Дем'ян Грива – славний нащадок українських героїв-козаків Запорозької Січі.

Після від'їздів батька ми з моїм ровесником Петькою сідали волів. Я вже казав, що їх у нас було двоє: «Рябко» й «Круторіг». Ми пошили сідло з мішка, набитого сіном, прив'язали з налігача стремена й підживотники (кріплення під живіт). Цей сідловий пристрій закріплювали на волів. Так ось «Рябко» мужньо переносив кавалерійські маніпуляції, а «Круторіг» обурювався: бив хвостом, задньою ногою і навіть намагався боднути наїздника своїм крутим рогом, а загнутатися не давались обидва воли, ось так нам не везло.

Ми намагалися «осідлати» Петькіного барана «Борьку», але той не давався, незважаючи на велику й важку палицю, яка була до нього прив'язана, щоб він швидко не бігав і не тягнув за собою свою отару. Та палиця плуталась у нього біля ніг і таким чином «пригальмовувала» його неврівноважене поводження. Так ось і «гальмо» не зупинило його від погоні за нами, щоб відбодати маленьких кавалеристів-невдах. Те ж саме відбувалося з нашим козликом, він також в хід пускав свої ріжки.

Пес Полкан теж возив нас, якщо ми його запрягали в ручний возок, яким возили невеличкі вантажі. Ми також «зварганили» шлію з посторонками й собака, а він був здоровий і в ногах, і статурою, візка тягнув легко. А ось коли ми вирішили запрягти в човен, щоб він тягнув нас на плаву, то пес заледве не втопився, якби ми його не відчепили. Сам плавав добре, а човна... не подужав. Переконавшись, що кавалеристами нам стати не щастить, придумали інші забави, за що одержали від своїх матерів доброго прочухана. Наприклад, узяли вудочку, наживили на гачок шматок сала й зловили тітки Горпини гусака, що плавав з гусьми. Він клюнув на сальце й з переляку вискочив з нашою вудкою на берег і подався до свого двору, а там була тітка Горпина, коноплі терла, й перелякалась, бо за гусаком тягнулось вудилище. А оскільки на березі були лише ми з Петриком, то тітка відразу знайшла винуватців. Після езекуції, яку влаштували наші мами, тітка заспокоїлась і дорізала гусака, бо гачок пошкодив йому шлунок.

Був ще такий випадок: взяли ми нашого півня і напоїли горілкою, яку мама тримала як лікувальний засіб, і він почав виписувати в дворі чудернацькі кренделі саме в той час коли мама зайшла у двір. І знову почався виховний процес. Мама тримала для цього тонку й гнучку лозину, але біла нею не дуже боляче нижче спини, мабуть-таки шкодувала нас і не включала цей «виховний процес» на повну потужність. Усі ці дива ми «відмочували», поки не пішли в школу.

Але й там, ми хоч винаходів особливих не придумували, але щось таки шкідливе робили: спускалися з гірки зимою на сумках. Не витримав випробовування такий «портфель», хоч він і був мамою зшитий із підсідельної попони, але додому я приніс одні лахміття.

Щоправда, вчився я відмінно й мама робила мені деякі поблажки, але після того як вона відчула запах тютюну... Нам з Петькою хотілось пришвидшити свою дорослість, і коли ми бачили, що дорослі козаки палять, то і нам захотілося спробувати. Благо, тютюн ріс майже в кожному городі, а висушити й нарізати його вдалося легко, складніше було виготовити цигарку, але й цю «премудрість» ми освоїли.

А то на Маланку лякали сторожа крамниці навощеною ниткою, прив'язували до вікна його сторожки й тягнули пальцями за цю навощену нитку, а там, всередині сторожки, створювався незрозумілий шум. Сторож з переляку викидав дрова зі сторожки: «Як тільки ми потягнемо за нитку, то відкривалися двері. Сам сторож, мабуть, боявся вийти, зате звідтіля вилітало поліно і бухкалось об паркан, що був навкруг магазину. І так, за нашими припущеннями, він викинув усі дрова, а на вулиці було дуже холодно. Потім дідок ходив у сільраду скаржитись, а там посміялись і сказали дідові, що на Маланку споконвіку молодь робить уночі дрібні некримінальні пакості. Навіть козу на дах хліва висаджували. Комин на хаті закривали куском скла, не усвідомлюючи, що люди в цій хаті можуть вчадіти. Або двері знадвору зав'язували, хоч це також жарт нікчемний і небезпечний – мало що в хаті може відбутися. І ворота виносили на вулицю, і сани (гринджоли) дишлем у криницю засовували, теж не дуже приємний жарт, коли вранці вода в господарстві потрібна, а сани самому не витягти із криниці, бо дишло не дає високо підняти самому сани.

Усі знали, що завтра на Новий (старий) рік господар або господиня проситиме тих же самих нічних шибеників, щоб дістати ті сани з криниці, але вже за могорич та смачну «шкварку». І таких «див» на Щодруху робили безліч і більшість господарів не дуже переймалися цими пакостями, бо й самі в молодості були здатні на подібні витівки.

З нашим підростанням удосконалювались не тільки наші позитивні вчинки, але також іноді хотілося чогось такого мужнього, козачого, адже козацький характер гартується змалку, юнаки поступово беруть приклад із дорослого козацького загалу, який давав щоденно позитивний приклад молодому поколінню і ми все це посилено переймали й старалися бути на них схожими. Але, крім візуального прикладу, нам хотілося щось зробити з власної ініціативи, щось надзвичайно героїчне та неймовірне. І такий момент нам підвернувся...

Ми з Петькою дружили з дитинства, навіть вчилися разом в школі, а після школи, виконавши домашнє завдання та допомігши щось по господарству, йшли на Дон купатися й ловити рибу. Якось сиділи ми з ним на березі річки з вудками й до нас підійшов однокласник Сєва Гниленко. Хлопець був нам не дуже приємний для спілкування, бо корчив із себе такого собі малолітнього кримінальника, мав кличку «Гнилко» (цим він надзвичайно гордився), курич, вчився «через пень-колоду». Вірніше, був гірший з усіх сторін. І ось, привітавшись із нами, він відразу ж запропонував нам переправитись на острів «Стрижак» – невеличкий острівець, десь 50 x 70 м, покритий верболозом і різними деревами листв'яних порід. Цього острівця на звичайних географічних мапах немає, є він тільки на військових – триверстках. На цьому острові, який був ближче до протилежного від нас берега, в час революційної колотнечі переховувались по чергово то білі, то червоні, а тому він зажив «дурної слави», і в народі іменувався, як «Трижах». А після того, як у 1920-ті роки неподалік від нього червоні затопили, за наказом Троцького, який тоді був військовим наркомом, баржу з гордими донськими та кубанськими козаками, які не пішли на співпрацю з більшовиками, ця дурна слава закріпилась назавжди. Там, нічної пори, щось щєбетало, ухкало, реготало й завивало. Очевидно, це щось пташине (пугач, сова, бекас тощо), але однаково брав жах і туди навіть денної пори наважувалися запливати не всі. Але «Гнилко» розповів, що особисто бачив за десяток метрів від берега затоплену кінну кулеметну тачанку з кулеметом на ній. Ми цьому не дуже-то вірили, але все ж вирішили поміркувати й підготуватися технічно, щоб було чим зачіпити. Щоправда, Сєвці ми, для годиться, порадили звернутись у сільраду, але той, назвавши нас боягузами, пообіцяв знайти більш сміливих хлопців. Порадившись з Петькою, ми вирішили, що такий шанс упускати не можна, щоб не втратити славу «першопрохідців». Адже Сєвка і сам добре плаває й пірнає, хоч самотужки таку операцію не виконає, але помічників він, звичайно, знайде.

Отже, вирішено: беремо човен, снасті риболовні і вдосвіта ніби йдемо рибалити, а насправді переправляємося на згаданий острівець, допоки не розвіявся ранішній туман (димка), щоб люди з берегів і з води менше бачили нашу метушню.

Усе відбулося, як було сплановано. Невпевнено і обережно ми висадились на острівний берег. Сєвка, зорієнтувавшись у світанкових сутінках, вказав нам приблизне місце затоплення тачанки. Озброївшись мотузкою з грузилом, ми підійшли човном до наміченого місця. Незважаючи на комарів, які обсіли нас хмарами і люто кусали, ми терпляче готувалися

пірнати. Поводивши мотузкою з грузилом ми відчули, що праворуч від нашого човна наше грузило за щось чіпляється. По довжині мотузки глибина була 10-12 м. Першим опустився на дно Сєва, а ми його підстраховували в човні. Не пройшло й хвилини, як Сєва кулею вискочив наверх. «Що трапилось?», – запитали ми, але хлопця обійняв такий страх, що він нічого промовити не міг. Трохи оговтавшись, він розповів, що там дійсно є тачанка, але щось таке на нього навалилося, що не було чим дихати. Відпочивши, Сєва обв'язався мотузкою й пірнув знову, домовившись, що сигналізувати буде шарпанням за мотузку. Пройшло, здавалось, неймовірно довго, але ні умовного знаку, ні самого «водолаза» не було. Аж ось раптовий ривок мотузки просигналізував – «віра» (підйом). Ми в чотири руки взялися за мотузку і раніше, ніж ми її вибрали, з'явився «водолаз», а за ним – ящик. Сєва вже в човні взявся відчищати свою знахідку від намулу й водоростей. На ящик цей Сєвка наступив і ледь не пошкодив ступню. Відкрити ящик було важко, за вагою й гуркотом відчувалось, що там щось є. Повернувшись човном до берега, ми знесли ящика на берег і незабаром його верх відкрився під дією молотка та зубила. Ще допоки він відкрився, ми піджартовували, на кшталт золотого скарбу, але замість скарбу там зверху був польовий бінокль, окремо від шкіряного чохла. Бінокль був майже неушкоджений. Уже зійшло сонце й ми мали змогу добре роздивитися вміст ящика зверху, згодом стали його розвантажувати. Вийняли дві повні стрічки, набиті патронами, три стрічки без патронів, а на самому дні 40 патронів, дві гранати й дерев'яну кобуру від маузера (цю зброю ми бачили раніше в козаків), але самої зброї не було. Було щось усередині кобури, заповненої промасленою ганчіркою, мабуть масло для чистки й змащення зброї, бо в ганчірці була завернута пляшечка із залишками масла. Як бачимо, нічого особливо в ящику не було, хіба що гранати, але в кобурі були два партквитки, надруковані на простому папері, два мандати партійної конференції. Прізвища я пам'ятаю досі – Бурій, Горицвіт, а ось ініціали, на жаль, забув. У списку було 14 бійців, мабуть відділення чи щось інше. Побачивши все це, нам з Петською розхотілося продовжувати пошукові роботи й ми запропонували Сєві віднести все це до сільради, бо тачанки все рівно нам самим не дістати. Але хлопець розійшовся не на жарт, обізвав нас недоумками і сказав, що обов'язково виловить із dna річки маузер, а він десь там, раз є кобура, є й зброя. І зброю він таки дістав – два карабіни і маузер без патронів.

Нам Сєва віддав бінокль і карабін, а собі забрав маузер з кобурою і карабін з патронами, що були в ящику. Зброя була не дуже ушкоджена, її можна було привести в робочий стан, але ми вирішили здати все своє, і

документи також, у сільраду, розповівши там і про тачанку, а про Севині знахідки вирішили не розповідати, за що мали пізніше чималий клопіт.

Сільський голова станиці Сиротинської оголосив нам подяку, крайова газета «Заможне життя» надрукувала статтю про наш геройський учинок. Ось так ми ще й стали знаменитими. Хоч як потрапила тачанка без коней в річку, ми так і не знали. Мабуть, на конях без тачанки красноармійці спасались. Правда, пізніше один із тих, хто був на тачанці, відшукав маму, але це було десь перед війною, коли я уже відбув із дому...

Наш вчинок мав згодом свої позитивні наслідки, бо до того мене не приймали ні в піонери, ні в комсомольці, як сина батька-контри. А після тих подій і статті в крайовій газеті комсомольська ячейка зробила позитивний висновок і я став комсомольцем, але до того була ще низка подій, пов'язаних із моїм навчанням і згодом успішним його закінченням, про що я опишу нижче. А тоді ми з Петькою потерпали, бо Сева зник зі станиці, а куди – не відомо. Ходили чутки, що він покинув навчання і подався в Тамбовський край, чи до вас, на Україну. Виявилось, що він пристав до отамана місцевого «розливу» Коршуна і вони робили набіги тут, на Дону, на сільради, колгоспи, вбивали активістів, грабували кооперативні магазини, ощадкаси й інші злочини робили в державі. А коли їх саме козацтво з міліцією потріпало, то вони дійсно подалися в Тамбовщину до Мамонтова, а там їх добив уже Котовський.

У 1920-ті роки в нас ще з'являлись охочі робити спротив радянській владі, адже влада тоді ще не робила тоталітарних репресій, бо козацтва нашого більш-менш заможного більшовики не чіпали. Мабуть, міркували так: їхній бойовий запал краще застосувати на користь держави, адже в Європі папахувало війною, а козацтво було з давніх-давен потужною військовою одиницею, яку в будь-який час легко мобілізувати. Хоч козацьке кулацтво ще довго носило камінь за пазухою проти більшовиків, але моє молоде покоління виходило вже на державний рівень.

* * *

Мій співрозмовник раптово зробив паузу в такій цікавій оповіді, відпив ковток води з пляшки, яка стояла тут же на столику, хвилинку задумався й, глянувши на мене, запитав, чи він не втомив мене довгою та нуднуватою розмовою.

– Ні, як можна втомитись, тут на цілий роман розповіді вистачить за кількістю подій і за їхнім змістом. Так що, будь ласка, продовжуйте!..

– А я вже й не знаю, щоб іще Вам видумати... Жартую... Мабуть, варто

було б розповісти про мою бабусю по батьківському роду, яка жила на сусідній вулиці від нашого обійстя. Оскільки дід Федір, її чоловік, був у старшинах козаків, за військовим чином – вахмістром, то завжди пропадав на стройовому плацу на вишколі молодого поповнення козаків або на стройовому огляді. Іноді він брав мене із собою, якщо я канючив, що хочу бути також козаком, а якщо рідний дід не хоче мене вчити, то хто ж тоді – мама цілими днями в школі, старші брати з ним на вишколі. Отже, він іноді брав мене з собою, але категорично забороняв відлучатись убік, щоб, бува, кавалеристи не затоптали, а то й, не дай Боже, під шаблю можна потрапити. І тільки по закінченню кінних атак дід сядив мене перед собою на коня і ми їхали до їхньої садиби. Зате бабуся Палажка, дідова дружина, яка завжди щось шила, латала, прала, вишивала, варила, пекла й разом із виконанням цих робіт могла безупинно щось розповідати або відповідати на мої наївні, іноді геть безтолкові запитання. Ось, наприклад, дещо з наших діалогів:

- Бабусю, а чого киця м'яукає?
- Бо їй мишка на хвостик наступила.
- А чому вона наступила?
- Бо він спав, а вона його розбудила.
- А чого собачка гавкає?
- Бо боїться, щоб тебе, мене й діда ніхто не вкрав.
- А чого вона боїться за нас?
- Бо нікому буде їй їсти давати.
- А корівка чого мукає?
- Бо на луг хоче пастись, щоб молочко нам давати.
- А що-то на небі за дуга така гарна?
- А то веселка п'є воду.
- А навіщо вона її п'є?
- А щоб нам з тобою пшениця вродила.
- А навіщо нам пшениця?
- А щоб твоя мама або бабуся смачних пиріжків напекли.

І такі діалоги або подібні завжди велися, як я приходив до бабусі. Залазив на теплу піч узимку, бо влітку бабуся працювала в городі, де сушилося зерно для помолу. І любив задавати безкінечну кількість запитань, на які бабця, здавалося, завжди охоче відповідала.

А ще вона розповідала мені всілякі легенди та оповідки. Ось одна з них, про ту веселку, що воду п'є з Дону. Вона п'є воду з Дону, щоб напоїти хмарку, що на небі, а хмарка воду збирає в сито, а потім через це ситечко дрібненько розсіває на поле, де посіяна пшеничка та інші зернові. Окрім

цього, по веселці, як по драбинці, сходить з неба на Землю Божа Мати або Пресвята Богородиця, щоб на Землі приласкати сиріток, дати милостиню бідним, вилікувати недужих. Ще Пресвята Богородиця пошле своїх янголів, що супроводять її по Землі, щоб ті відкрили трюм затопленої на середині Дону баржі, а в тій баржі яку супостат Троцький потопив козаків та білих офіцерів. Божа Мати хоче забрати душі безвинно «убієнних» з собою на небо.

– То чому ми, бабусю, не бачимо ні Божої Матері, ні янголів?

– Бо вона свята й одягає собі й своїм янголам такі плащі, що роблять їх невидимими від злих людей.

– Від злих людей, це червоних активістів, що вештаються вдень і вночі по станиці та околицях і можуть завадити забрати на небо душі із затопленої баржі.

– Мабуть так, – сказала бабця, – бо ці клятві активісти не дають спокійно жити людям, вони поруйнували церкви, священиків – кого перебили, а кого вислали до Сибіру. Ось у нас яка була гарна свята церква, та ці бандюгани хрести зняли, а зі святого дому й зробили клуб. Тепер там ходять в шапках, палять, сквернословлять і танцюють. Ні тобі свята, ні посту, ні святої води, – нічого в антихристів не залишилося.

– То потрібно, щоб Мати Божа наказала своїм янголам побити цих антихристів.

– А ще не прийшла Божа пора, а вона прийде обов'язково. І Мати Божа прийде з архістратигом Михайлом, що має вогненного меча й посіче та попалить цих супостатів і вкинуть їх у вогонь, щоб і сліду не лишилося...

Ось такий або приблизно такий діалог вівся завжди з бабцею, до хати якої мене тягнуло, як магнітом.

Але допоки цих супостатів-антихристів не вкинули у вогонь, то вони бабцю з дідом вислали далеко на північ, у Пермський край, за те, що двоє синів їхніх (у тому числі мій батько) були «білою контрою», як вони їх називали.

Я дуже плакав та скучав за ними, вони деякий час писали нам листи, мама навіть слала їм посилки, й так було до початку війни, а після це спілкування припинилось і тільки після смерті Сталіна, в 1955 р. бабуся сама без діда повернулася в станицю, бо дід застудився на примусових роботах і помер. А бабця оселилася біля своєї доньки, що жила поблизу нашої оселі. Мама просила її залишитися назавжди у нас, але вона, пробувши якийсь недовгий час, знову поверталася до своєї доньки.

Бабця прожила 85 років, а померла на початку 1970-их. Перед смертю попросила мою маму, щоб вона допомогла похоронити її в нашій станиці

з батюшкою (уже церква була відновлена). Але я цього уже не бачив, бо ще до війни понесла мене життєва хвиля в світ широкий і далекий...

На цьому розповідь наша перервалась, бо потрібно було прилягти на відпочинок. Потяг, зупиняючись на зупинках та рушаючи, все ближче й ближче наближався до кінцевої зупинки. У наше двомісне СВ-купе ніхто не входив і не виходив, але я настільки був під впливом почутого, що довгий час не міг заснути. Все «перемелював» у голові мовлене сусідом по купе, намагаючись хоч щось залишити в пам'яті. І не тому, що я тоді мріяв щось записати. Ні, тоді ще цієї перспективи в мене існувати не могло. По-перше, в той час я був завантажений «по горло» службовими обов'язками і домашніми клопотами. По-друге, тоді в житті було все гаразд, а до пенсії було ще досить далекувато. Та й ніяких письменницьких здібностей у собі я ще не відчував. Але з часом настане час «Ч», коли все життя одного ранку стане з ніг на голову. І я задумаюсь над тим, щоб щось передати нащадкам, бо життя тільки до середини людського віку з уповільненням підіймається в гору, а вже якщо воно перемахне свій екватор і дорога піде під гору, то вже ніщо не зможе змусити мене не замислюватись про своє майбутнє, яке все більше й більше скорочує шлях до невідворотного спочинку.

* * *

Розмірковуючи, під мирний стук коліс вагону, про долю свого супутника, про яку він так докладно й багато розповів, я не зчувся, коли здолав мене сон. Наснилося, що я лечу з парашутом. Говорять, що політ уві сні – це людина росте, але я вже ж таки виріс, куди більше. У моєму віці вже пора до низу рости. Але, що було, то було. Сон у мене завжди здоровий і чутливий, як говорив мій інтернаціональний комбат Абдула (звичайно, через перекладача), що «не тільки миша пробіжить, а й комар вам на подушку сяде, то ви вже розплющуєте очі». Такий спочинок має свої вади й переваги. У бойовій обстановці, тоді, як це говорилося, це перевага, а в стані, коли хотілося б відключитися та поринути в глибокий сон – це, беззаперечно, вада. Але такий уже я, говорять звичка – друга натура й нікуди уже не дінешся. Що Богом дано, дякую йому за це. Ні характер, ні звички легко не перебудуєш і генетично синхронні вони бувають тільки в близнят. До речі, я це чув від тих же близнят, що хвороби, радості й непереливки дублюються у кожного з них. Так це чи ні, стверджувати не можу.

Отже, коли я розплющив раптом очі, то побачив, що сусід мій також піднімається. Ми привітались, і, після приведення себе до порядку та

сніданку, ми знову розкуто всілися біля столика, один навпроти одного, і я всіляко став спонукати його продовжити вчорашній лад, коли розповідь його пливла як магнітофонна стрічка (тоді магнітофони були переважно на стрічках). Але він чомусь був похмурим та відповів неохоче, бо зараз, як він висловився, потрібно буде зануритись в не дуже приємні спогади. Він навіть підказав мені слова епіграфа, який передує початку другої частини. А й дійсно, щастя не може бути «константою», воно змінюється як погода, як ніч і день, як приємне і неприємне, як задоволення й хандра. На жаль нещастя може мати довгограючий стан, бо його впродовж життя буває на порядки більше за щастя. До речі, перше й друге, звичайно, пов'язані з життям і навіть гумористи каламбурять на кшталт: «Раніше неможливо було жити, як хочеш, а нині як хочеш, так і живи!».

Дуже навіть дотепно для сучасного періоду, для сучасної невизначеності: в цей період «напруга» в державі подібна до втрати частоти в електромережі коли лампа то гасне зовсім, то зашкалює до сили електродуги при зварюванні. Такий стан не для всіх, звичайно. «Шокової терапії» вдалося уникнути тим «гаврикам», які не втратили свого шансу під час дерібану держави, коли принцип «бери, що хочеш, та неси, що зможеш» був на порядку денному. Вони зараз навіть гордяться, що досягнули найвищого звання – олігархи, бо свої мільярди тримають в офшорних банках та компаніях, хоч заздрити їм не варто, їхній сон, як на фронтівій позиції – тривожний і короткий.

Але це вже інша тема й інші життєві висновки, а зараз мій співбесідник знову повернувся до своєї оповіді, хоч і не відразу, а зі своєрідною ремаркою, бо, як він висловився, потрібно буде зануритись у найскладніший період його життя, який нічого спільного уже не мав із безтурботним дитинством (як говорять одесити – чистим і простим, як табуретка). Коли дитина одягає ранець із книгами й зошитами, то вона вже стає на поріг дорослості...

– У школу я пішов, – почав мій співрозмовник, – у вісім з половиною років у 1921-му, коли настало відносне затишшя на Дону й нормально працювала школа. Ішов, кажу відверто, не зовсім із задоволенням, хоч там працювала моя мама, яку я бачив у вихідний день та пізно ввечері, коли вона приходила додому. То навіть мені, з моєю ще не зовсім розвиненою свідомістю, було зрозуміло, яка в неї нелегка праця.

Тож, прийшовши перший день у школу, я зрозумів, що прийшла пора не тільки вивчення програми, її, з допомогою мами, я вже пройшов аж до 4 класу. Окрім вивчення предметів за перший клас, мама поставила мені свою вимогу, щоб я й не сподівався на якісь «поблажки»: «Потрібно,

Толя, щоб ти відразу усвідомив, що я для тебе мама вдома, а в школі – Катерина Фадіївна. Вимоги до тебе з моєї сторони будуть підвищені».

Посадила вона мене з Петькою на першій парті, тоді ще не було практики садовити хлопчика за одну парту з дівчинкою. Ці зміни прийшли пізніше, а згодом узагалі були розділили класи за ознаками статі, але ця практика довго не існувала, все вернулося «на круги свої».

Але це згадалося між іншим. А зараз я, всівшись з Петькою, який зовсім був неграмотний, адже ні азбуки не знав, ні читати, ні писати не міг, тоді як я все це пройшов з мамою вдома.

Мене, мабуть, треба було перевести в 3-ій або 4-ий клас, але мама не хотіла й слухати, вона повторювала, що я повинен бути як усі діти, бо переростків тоді було більше половини класу. У лихий період революційних потрясінь, як я вже згадував, влада змінювалася двічі на день, тож було не до шкіл, аби владу втримати, а потім усе наздоженеться.

Сидячи поряд з Петькою, я спочатку нудьгував, бо буквар знав майже напам'ять, а букви, хоч і писав в косій лінійці, але аби як, а тому й удосконалення свого письма, маю на увазі каліграфію, зіпсував передусім через свою ж неухважність ще в першому класі. Тому й почерк у мене виробився гірший, ніж у Петьки, який старався, аж піт на чолі виступав, так гарно виводив він кожную букву та цифру. Крім каліграфії, за яку мама давала нагоняй та ставила мені погані оцінки – всі інші предмети вдавалися на «ура». Я дуже любляв читати, особливо казки, легко запам'ятовував вірші, а казку «Коньок-Горбунок» вивчив і читав майже всю від початку й до кінця. І хоч як би я вчився відмінно, мама однак ставила мені «4», вона це робила для того, щоб інші діти не думали щось лихе, «приписане». І, мабуть, так було б до кінця, та в четвертому випускному (таким він вважався в початковій школі) класі тоді здавали іспити за 4 роки навчання. Далі навчання йшло в 7-ми та 10-річці.

Так ось, випускні іспити за 4 клас приймали: мама, як наш учитель, та інспектор з райвно. І тільки дякуючи йому я здав іспити на «5» – мама б цього не допустила, тому усні іспити (а їх було три з чотирьох) приймав «с пристрастием» у мене сам інспектор. Він, усміхаючись, поставив «5». Письмовий диктант теж він провів і також поставив відмінну оцінку. У п'ятому класі вже були у нас класні керівники, і мені вдалося позбавитися маминої «опіки». Та, на щастя, я не позбавився маминого натиску щодо вивчення іноземних мов.

Першою іноземною мовою була французька – мабуть мама мислила за колишніми аристократичними мірками, адже в ті часи дворянство і весь передовий загаль Російської імперії вивчав і добре володів французькою.

Пам'ять у мене була, мабуть, мамина, бо до 10^о класу я із п'яти іноземних мов, що їх добре знала мама, засвоїв чотири. Але це я описав пізніші події, а потрібно всеж повернути розповідь до навчання в початковій школі.

Підказуючи дещо Петці, я все ж мав нагоду пожувати паперову кульку і, допоки мама писала каліграфію на дошці, не дивлячись навсбіч, запустити цю слиняву кульку в когось із учнів класу. І все «сходило з рук», допоки кулька не поцілила в зошит однієї дівчинки, а на листку зошита було не висохле письмо, бо ми писали ручками з чорнильниць. До речі, зошитів, як таких, у той час ще не було, були якісь «напівфабрикати» із газетного паперу, із самих газет, чорнило було з бузини, ручки – з очерету.

Так ось, коли мій «снаряд» потрапив на письмо відмінниці Улі Зиминої (а це була донька козацького старшини), то вона відразу ж «здала» мене мамі. Кара відбулася негайно – я був виставлений із класу, а оскільки мама була й директором, то «розбір польотів» і дисциплінарне стягнення відбулись уже вдома. Я був залишений без вулиці (це щось схоже на домашній арешт). Щоправда, обов'язків носити воду, поїти корову (волів у нас уже не було), носити дрова (рубали брати, бо мені сокиру не довіряли) мене ніхто не позбавив. Словом, я був «на побігеньках», не виходячи з подвір'я. Петька ж мав право підійти до воріт, а на наше подвір'я три дні не допускався. Мені від цього, здавалось, було ні холодно, ні жарко, але ж товариш мій підтрюнював з вулиці й мені було некомфортно від таких насмішок. У школу вранці я, звичайно, йшов, а зі школи – додому й... на карні роботи.

Як тільки я на ранок прийшов у школу, то відразу ж побачив Улю, яка, червоніючи, сказала: «Не хотіла б заявляти, але написано з кляксами й неохайно контролює батько, тож наступного разу я буду тебе здавати не твоїй мамі, а своєму батькові». Але така перспектива мене не влаштовувала, бо козацькі правила покарань уже тягнули на козацьку нагайку, а там є розпис, скільки і за яку провину можна їх одержати. Щоправда, там було свого роду послаблення – тілесні (нагайкові езекуції) чоловічій статі у винятково важких випадках могли бути здійснені лише з 12-літнього віку.

Цей випадок був для нашого з Улею майбутнього якимось або випадковим збігом, або роковим, невідворотним явищем, бо в 10-му класі я безоглядно закохався в Улю, але про це я напишу нижче й детальніше. А тоді я вирішив не «дразнити гусей, щоб не гелготіли» і старався чемно вести себе в школі й особливо на уроках.

1920-ті роки, на перший погляд, обіцяли бути мирними, хоч прихильники боротьби за «веру и Отечество» ще давали про себе знати і особливо це відчувалося на Дону. Ще «кістлявою рукою» душив Росію голод, а наш «клаптик» великої країни вже потроху ставав на ноги. Але, щоб «служба медом не здавалась» (це прислів'я армійсько-старшинське), в окремій адміністративній одиниці СРСР продзагони, якими опікувалось ЧК, чистили козацькі засіки так, що й миші сталидохнути від голоду [Треба зазначити, що подібну політику комуністична сталінська влада проводила не тільки на Дону, але й на Кубані та в Україні. На цих територіях внаслідок спланованого голодомору злочинним антинародним режимом було знищено мільйони людей. – ред.]. Звичайно, така суцільна «чистка» не могла проходити без спротиву.

У державі загалом і в нашій місцевості зокрема з'явилося нове «сословие» – кулак. Насправді, в перекладі на нормальну селянську мову так стали називати заможних господарів, справжніх трудівників. Ним став навіть вчорашній бойовий червоноармієць, який своєю напруженою щоденною працею вирішив створити міцне господарство. І навіть було так, що цей же вчорашній пролетарій з незагоєними ранами, які він одержав під червоним прапором в боротьбі за радянську владу, ставав під бандитське знамено «Крука», щоб захистити своє майно, нажите власною надважкою працею. Найважче було усвідомлювати цьому ще вчорашньому захиснику влади рад те, що експропріацію його господарства виконував більшовицький актив з учорашніх нероб, п'яниць і ледарів, які не сіяли й не жали, а примазались до червоних і виконували їхню волю безвідмовно й безпощадно.

Настали трагічні часи, коли кров лилася не завжди відомо за які провини. Під це більшовицько-чекістське свавілля відразу ж потрапили всі неблагодійні, як, наприклад, мої дідусь і бабуся. Державна машина запрацювала за принципом, ствердженим мудрим класиком: «Якщо тобі байдуже куди йти, то нехай тобі буде байдуже, куди потрапити!». За цим принципом в один із осінніх днів під'їхали активісти до дідового обійстя, «оприходували» на користь держави все рухоме й нерухоме, а дідуся й бабуся вивезли в Пермську губернію – край холоду, голоду і комуністичного перевиховання незгідних трударів. Я довго скучав за бабусяю і дідусем і відчував, як їх мені не вистачає, особливо бабусі з її прибаутками.

Мама також дуже сумувала за дідусем і бабусяю, бо вони багато допомагали нам, чим могли, надто, коли загинув наш батько. Правда, від батька, коли він служив ще при «дворі», допомога надходила відносна,

хіба що фінансова, та й та – нерегулярно. В основному мама викручувалась по господарству самотужки. А іноді дідусь з бабусею допомагали своїй невістці чимось, хоч їм також було нелегко – від другого сина також діти і вдовиця залишились, а в народі вірно кажуть: «Якого пальця не души, то однаково болить». Отже, вони, дай Боже, опікувалися сім'ями дітей, бо козацькі традиції-закони потребували для чоловіків уже з малого віку споряджати військові атрибути. Раніше частину коштів давав цар, а зараз держава ще, як кажуть, сама «дев'яту редьку без солі доїдала», а отаманський фонд був знищений.

У 1920-ті роки Троцький хотів усю робітничо-селянську Червону армію (РСЧА) перевести на мирний лад, але щоб вона залишалась армією в запасі – в мирний час ори, сій, молоти, добувай вугілля і руду, вари метал, а при потребі захисту держави – стань «под ружьє». Але після смерті Леніна в Кремлі розпочалася заварушка у боротьбі за владу. Сталін та його близьке оточення Троцького від влади усунули, почалися репресії щодо соратників Леніна. І донське козацтво виявилось в опалі, бо невідомо, за ким ця вишколена на військовий лад сила тягнутиме сторону. Отже, цю силу потрібно було «заморозити», а козацьке керівництво, як прогресивну одиницю цієї громади, потрібно було відокремити від козацького загалу. І цей замисел успішно виконувався.

Крім того, в державі настала й і успішно розвивалась епоха НЕПу (нової економічної політики), схвалена ще Леніним. Відроджуватись почала нова «радянська буржуазія», а це, як кажуть, «проти чого боролись, на те й напорились». А буржуазія не могла стати другом і товаришем комуністичної ідеології. Непмани навіть на перший погляд робили на державу, маючи на увазі, в першу чергу, за мету – наповнення власного гаманця.

* * *

Будь-які непереливки в державі не могли так чи інакше не впливати на освіту, яка в часи революційних потрясінь ледь животіла, й тільки дякуючи ентузіастам, наприклад, таким як моя мама, навчальний процес не згасав зовсім, «хоч і з димком, але горів». Нова радянська програма виконувалась, я відмінно вчився й, одночасно з програмними вимогами, вчив з допомогою мами іноземні мови. Так у п'ятому класі я читав на французькій без словника і майже засвоїв німецьку. Мама і я сам сподівалися на ці мовні знання, більше, ніж на будь-які інші предмети.

Навіть у літні канікули, коли магнітом тягнуло в спеку на Дон, де мої

однолітки не вилазили із води, я, якщо й долучався до їхнього гурту, то не надовго. Однокласники мої між собою називали мене «професором», але мені це прозвище до певної міри імпонувало. Я, навпаки, поставив за мету закінчити десятирічку з Похвальною грамотою (тоді ще медаллю не нагороджували) і засвоїти не менше трьох іноземних мов. Звичайно, до маминих п'яти дотягнути мабуть не в силах, але англійську сподівався приплюсувати до французької та німецької.

Мама склала спеціальну програму, за допомогою якої хотіла полегшити мої іноземні «заморочки». Для мене ця програма здавалась невідомою, але, підкріплена жорстким контролем вивчення, вона хоч і зі значними потугами, але засвоювалась мною, іноді, навіть з деяким випередженням графіка. Прийде час «пik» і я дякуватиму моїй матусі за ці «іноземні муки».

А тоді я успішно переходив із класу в клас, і ось я уже навчався в десятому, випускному. Навчання дається легко, вивчення мов закінчилось таки англійською. Можливо б і ще більших успіхів можна було досягти, якби не молодечі «перешкоди».

Якось вирвавшись, як завжди, влітку на воду, ми з Петром та однокласниками почали дурачитися – плигати з крутого берега у воду, пірнати, хто довше й далі пропливе під водою. Так ось, пам'ятаєте Улю, яка «здала» мене моїй мамі ще в першому класі, коли я зіпсував їй зошит. Ця Уля з маленького «гідкого каченяти» виросла в красиву горду лебідку. Вона також добре вчилась, також мама їй допомагала вчити німецьку мову, вона чомусь почала саме з німецької. На березі, коли ми затіяли хлопчачі пустощі, вона перебувала зі своїми подружками й вони також, одночасно з нами, затіяли пірнання під воду.

Повернувшись на берег після чергового запливу під водою, я розлігся, щоб перепочити, мої товариші були ще у воді, як раптом Надя, подруга Улі, залементувала несамовито: «Уля втопла!». Якась несамовита пружина підкинула мене на ноги і я опинився біля дівчат. Надя показала рукою в напрямку води. Не роздумуючи, я кинувся в той бік, друзі побігли за мною й усі ми «скопом» пірнули під воду, але Улі не було, хоч дно проглядувалося добре. Випірнувши на якусь хвилинку, щоб «зачерпнути» повітря в легені, я занурився знову й, пропливаючи під водою повз якогось куща водорослів, побачив щось таке, що відразу ж змусило мене заглибитись туди. Маючи ще деякий запас повітря, я підхопив Улю, а це була саме вона, за волосся (ми цю науку знали й навіть відпрацьовували на собі) й випірнув на поверхню, а тут уже підхопили нас мої друзі й витягли загальними зусиллями на берег. Уля ніяких ознак життя не подавала, але й тут

ми добре знали, як надати допомогу потопаючому. Прийшлося довгенько пометушитися біля Улі, допоки відкачали воду з легенів і запустили її «двигун»-серце.

Подруги повели Улю додому, а нам, хлопцям, перехотілося купатися і навіть бути біля води. Після такого потрясіння ми розбіглися по домівках. Зайшовши до своєї хати, я відчув страшну втому й, повалившись на ліжко, миттєво заснув. Снилась мені Уля, яка, усміхаючись, підійшла до мене й поцілувала в щічку. Розплющивши очі я, здається, ще відчував її поцілунок на своїй щоці. Роздумуючи над цим сьогоднішнім випадком з Улею та її поцілунком, я відчув якесь тепле приємне почуття, що наповнювало моє серце. Почуття це підказувало, що врятована мною дівчина пішла з подругами додому, але щось своє залишила в мені. Тоді я ще не міг збагнути й усвідомити, що це *любов*, яка зненацька й так приємно прийшла до мене. Я ще не зовсім осмислював, що на мене чекає.

Мені було відомо від однокласників, які майже з першого класу закохувались у своїх подруг, у той час як я всю свою енергію, без впливу почуттів, витрачав на наполегливе навчання. Мені навіть не довелося смикати дівчаток за косички, як це робив Петька й інші хлопці-однокласники, або підносити торбу, зшиту з підсідельної попони чи сурового домотканого полотна (бо портфелів у той час ще не було в нашій школі). І тільки зараз якась невідома сила спонукала мене негайно побачити Улю й розповісти їй про своє почуття.

Наступного дня, ідучи до школи, я хвилювався так, наче йду туди в перший клас, та, мабуть, і тоді так не хвилювався. Переступивши поріг свого класу, я раніше, ніж привітатись з однокласниками, які уже були в класі: дехто уже списував домашнє завдання, у мене також попросили моє домашнє завдання для «передірки», як, мабуть, прийнято в школах, де в класах є обов'язково ті, хто домашнє завдання виконує самостійно вдома, й ті, хто лише «передирають» роботи, виконані іншими. Ці останні давно звикли прийти раніше в школу, щоб поживитися «на халяву». Передавши свій зошит з фізики «переписувачам», я ще не встиг присісти за свою парту, як двері відчинились і в клас увійшло декілька дівчат і серед них Уля. Мене чомусь кинуло в жар, моє обличчя пашіло, червоний колір, мабуть, перетворила моє обличчя в подобу помідора.

А коли Уля підійшла до мене і, як уві сні, цьомнула в щічку, то я зовсім втратив мову. Що Уля, посміхаючись, говорила, я не усвідомлював, і тільки коли роздалися оплески тих, хто зараз був у класі, я почув Улін голос, хоч його й заглушили оплески. Надя, яка вчора забила тривогу, викрикнула наступне: «Тепер ти, Улю, Толіку все життя будеш зобов'я-

зана своїм життям!». На це Уля жартівливо відповіла: «Прости мені, Толю, що я тоді, в першому класі, тебе здала, ще раз дякую, що, завдяки тобі, немає сьогодні похорону в станиці, бо ти його відвернув, спасибі всім твоїм друзям, які (мені розповіли) на березі відкачували із мене воду. З мене, звичайно, причитається, мої батьки тобі щиро вдячні, а я не знаю, чим тобі віддячити, я навіть згідна вийти за тебе заміж, якщо ти мене полюбиш та почекаєш, поки я інститут закінчу».

Присутні в класі зажадали від мене конкретної відповіді відносно Уліної пропозиції. Але в цей час до класу зайшла мама і я не встиг щось пообіцяти. Мама тільки сьогодні довідалася про мій «подвиг» й відразу ж у класі оголосила мені подяку, а Улі побажала одужання та обережності в майбутньому. І звернулася до всіх учнів: «Ніколи не бешкетуйте на воді й не хизуйтеся своїми можливостями, ця самовпевненість часто доводить до біди!».

Пролунав дзвоник на урок і мама поспішно вийшла з класу, бо перший урок – фізика, яку викладав Степан Васильович. Пройшло декілька хвилин, і вже по класу пройшов гомін, що, мабуть, фізики не буде, але наш викладач таки зайшов до класу й одразу звелів виходити і шикуватися на плацу. Ми вже думали, що фізику замінили фізкультурою, але, вийшовши на шикуння, побачили есаула, Улиного батька, який крокував до нас, підкручуючи свої чорні вуса.

Незабаром вийшла моя мама й об'явила нам, що Семен Васильович просить слова, яке йому й надається.

Семен Васильович зупинився перед нами, помітно було, що він хвилюється. Але есаул звернувся до нас твердим голосом і попросив, щоб учень Анатолій Грива вийшов на середину шкільного майданчика. Не очікуючи, що мене викличуть, я вийшов злегка знічений, за що есаул зробив мені заваження: «Сміливіше, Толя, не бійся, бити не будемо!».

Як тільки я зупинився, есаул по-військовому підійшов до мене, обійняв і розцілував. Вручивши мені красиво сплетену нагайку, він подякував за порятунок його єдиної доньки, яку він щиро любить. А ще козацький старшина виголосив: «Шкода, що Бог не зберіг мені сина, але тепер ти мені будеш за нього. Сподіваюсь, настане час, коли отаман і всі ми, козаки, приймемо і посвятимо тебе в козаки, а зараз вручаю тобі цю нагайку, як символ влади – перший козацький атрибут. Із задоволенням вручив би шаблю з конем, та ситуація, допоки що, не та. З часом я це із задоволенням виконаю!».

Повернувшись до класу, я настільки був схвильований, настільки переповняли мене позитивні емоції, що чи не вперше я через свій стан не міг

зосередитися на уроці – «сидів та існував». Подібного зі мною ще не було, й мені дуже хотілось підійти до Улі, але не знав, що їй казати. І таке бажання тривало не один місяць, аж до закінчення навчання. На випускному вечорі я таки наважився підійти до Улі та запросити її на танок. Танцював я добре, адже цьому мистецтву вчила мене моя мама, яка вивчала їх ще в Інституті благородних дівичь, де танці були обов'язковим предметом по учебній програмі.

Після танцю, подякувавши, поцілував її руку та відвів до того місця, звідки запрошував (усе це була мамина наука). Повертаючись до свого місця, я картав себе на чому світ, як кажуть, бо протанцював мовчки, наче вона мені не знайома. І тільки коли вона запросила мене на «білий» танець, я удосужився видавити із себе щось недолуге, на кшталт: «Як би погода не зіпсувалась!» Вона щиро розсміялась та, зробивши реверанс, висмикнула свою руку й пішла швидко до свого дівочого гурту.

З початком наступного танцю я неспівовісно, з дріжжю в колінах, вирішив все ж взяти Улю до танцю. Але, коли я наблизився до гурту дівчат, щоб запросити Улю, назустріч вийшла Надя й повідомила, що Уля пішла додому відразу ж після танцю з тобою. Отже, мені прийшлося брати до танцю Надю. Танцюючи з нею, я почував себе впевнено й танець був таким же впевненим і легким, але всеж запитав Надю, чому так поспішно відійшла її подруга. Відповіла вона буквально так: «Толіку, дубіна ти стонеросовая, ти дурень чи придурюєшся, що не бачиш, як Уля ніяковіє й червоніє у твоїй присутності. Це сталось уже в 5 класі, задовго до драматичних подій на річці. Вона тоді ще призналася мені, що закохалася, але, мабуть, без відповіді, бо ти був надто неприступний. Розповівши про своє кохання, вона переконливо благала, щоб я нікому й ніде про це не оповідала. Я дала їй слово, що таємниці не порушу, але зараз ось порушую.

І ось тоді на березі ми з'явилися за її проханням. Вона деякий час поглядала у ваш бік і бачила ваші підводні запливи й змагання. Пловчиха вона була не з краших, тож в іншому випадку Уля не ризикнула б на підводне плавання, але, мабуть, кохання безрозсудно штовхнуло її під воду. Я навіть не встигла рота відкрити, щоб перешкодити цьому нерозсудливому вчинку, як вона пірнула під воду. Ми з берега з подругами уважно стежили, де й коли вона з'явиться з-під води. І ось, зрозумівши, що може трапитися непоправна біда, я підняла лемент.

Після її врятування, коли ти та хлопці привели її до тям, ми пішли додому, Уля поцікавилася, чи насправді першим кинувся під воду ти. Ми закивали ствердно, тоді Уля весело розсміялась. Хоч вигляд у неї був хворобливий, але вона раділа. Коли ж ми довели її до воріт дому, то вона ра-

дісно шепнула мені: «Може він хоч зараз зверне на мене увагу, задля цього варто було ризикнути й топитись, ось про такого чоловіка я мрію».

Танець закінчився, я відкланявся Наді, відвів її до місця, де взяв. Зупинившись, вона стиснула мою руку та прошепотіла: «Біжи, Толю, до неї, вона зараз у розпачі, що ти з нею був мовчазний під час танцю».

Зупинившись біля свого хлопчачого гурту, я розмірковував над усім сказаним Надею. І подумки подумав: «Добре тобі, Надю, наказувати, а де я її зараз знайду? Як її викликати із хати? Хоч і тут мені залишатися не хотілось. Будь, що буде, піду до її двору». Мешкала вона в кінці нашої вулиці й я з потугами, як не своїми ногами, дійшов до її двору. У хаті світилось тільки одне крайнє вікно. Зупинившись за воротами, якраз навпроти цього вікна, я стояв немовби зачарований, не знаючи, що мені зробити, аби вона виглянула у вікно. Не придумавши нічого кращого, став дражнити собаку, який був на прив'язі, але гавкав він якось ліниво. Коли ж я дряпанув гілочкою, яку взяв до рук, по паркану, то собака ожив і загавкав веселіше. На це гавкання на ганок вийшов есаул та, відчинивши двері, посвистів, поговорив з собакою. Але я розмови його уже не чув, бо, пригнувшись за парканом, рвонув подальше від воріт.

Ось так закінчилося моє невдале рандеву з Улею. Повернувшись додому, я ще довгий час перекачувався з боку на бік у своїй постелі, «перемелюючи» в думках всі епізоди сьогоднішнього вечора та ночі. Було приємно, що перша красуня станиці закохана в мене, але як же мені «приборкати» цю красуню, адже навчання закінчено, й щоб її побачити, прийдеться шукати випадку побачення деінде. Сон прийшов зненацька.

Снилися мені всілякі нісенітниці, з яких запам'ятав, як есаул затребував назад свою нагайку, яку подарував мені, і яку я не знав, де залишив. Але він тоді дістав її з-за халяви свого чобота й замахнувся нею на мене, від чого я, мабуть, закричав, бо мама, коли я відкрив очі, була біля мене. Усмішка мами та її запитання: «Від кого це ти так боронився?» – привели мене в нормальний стан і я побіг на подвір'я. Там був літній умивальник із прохолодною освіжаючою водою, яка миттєво змила з мене всі нічні пригоди та залишки сну. Хоч однаково, якийсь «черв'ячок» сумніву, в перемішку з бажанням добитись зустрічі з Улею, не залишав мене цілий день.

Щоб це моє бажання здійснилося, я не знав, з чого розпочати. У річці ще ніхто не купався, але мені захотілося пройтись берегом, не сподіваючись на щось корисне та приємне для мого розпачливого настрою. Прогулявшись бережком і сполохавши гусей, які паслися та ніжилися на весняному сонечку та свіжій травичці, я мимоволі вийшов берегом до кінця нашої вулиці (яка тягнулась паралельно до річки). Упродовж шляху я крім

гуртів гусей зустрів ще декілька знайомих, що рибалили з берега. І я подумав, що революційна халепа забрала майже всі човни, які були до неї в кожному козацькому дворі. Рідко який козак був без човна, як і без воза, а коня не було хіба що в бідної вдовиці, господар якої загинув на війні або в лиху годину...

Розвернувшись назад, щоб повернутись додому, мені захотілося пройтись назад вулицею, можливо пощастить хоч здалеку глянути на свою кохану, яка так неочікувано забрала мій спокій. Хвилину розмірковуючи – йти чи не йти вулицею, я почув за спиною свист. Обернувшись, помітив човна, який наближався до берега. Якийсь знайомий рибалка хоче похвалитись уловом. Придивившись уважніше, я впізнав човен есаула й мене наче струмом прошибло, адже це було якось непередбачено, зразу ж пригадалась минула ніч та гавкіт собаки. Невже есаул упізнав мене там, біля свого двору, й що мені казати у відповідь, якщо таке питання задасть есаул? Неохоче я наближався до того місця, де мав причалити човен есаула. Я вже бачив його усміхнене обличчя й жартівливі оклики на кшталт: «Чому марнуєш дорогоцінний час рибальської удачі, що комарі заважають, чи вудок бракує?» Прив'язуючи човен до берегової стоянки на прив'язі з замком, Семен Васильович, жартуючи, передав мені відерце з рибою та вудочки. Припнувши човен, він витер руки об траву, яка лежала купкою біля човна. Це була навіть не трава, а минулорічне сіно, але це в інший раз було б не помічене, а ось зараз все приймалось мною якось тривожно й у деталях. Подавши мені свою правицю, есаул промовив:

– Що, Толю, молода козацька кров не дає в цей час відпочивати, чи вранішній моціон плановий?

– Ні, Семене Васильовичу, допомагаю мамі гуси випасати.

– Да, час настав важкий. Я в твої літа уже хвацько на коні сидів та конем перешкоди різні брав, рубаючи шаблюкою праворуч і ліворуч виставлені навчальні верболози. А вам, козакам, в такому віці ще й шаблі не довелось потримати в руці, не те, що перешкоди брати та верболози рубати. Або бойові вправи на землі, без коня, в дві шаблі, аж іскри летять, і намагаєшся до сьомого поту, а отаман жартує: «Вчись, козаче, зате після справжньої рубки мати або милка не заплаче!». Не журись, прийде час і держава ще згадає про козацьку кавалерію та бойову «лаву». Будьонний, мій тезка, уже зараз робить ставку на нашу кінноту, як головну ударну силу. Бо війна все рівно довго не змусить себе чекати, хочемо ми цього чи ні. Ти що зараз намірений робити – йдеш учитися чи служити в армії?

– Не знаю, хотілося вчитися, якщо не призовуть в армію.

– Ну, правильна мисля, моя Уля також готується вступати в інститут.

Вона ще хоче, щоб я попросив твою маму, аби вона, не безкоштовно, звичайно, допомогла б їй у підготовці до вступу. Я ж, ось, і хочу довідатись від тебе, чи змогла б мама в цьому допомогти.

«Ось і заєць на мисливця біжить», – подумав я, й не роздумуючи відповів:

– Я також буду готуватись до вступу, правда, ще не зовсім визначився, але не має значення куди, готуватись буду.

– То може, Толю, ти й Улю в компанію візьмеш?

Ця пропозиція мене дуже обнадіяла й порадувала, – подумав я, а відповів так:

– Думаю, що Улю мама знає, як старанну ученицю з наполегливим характером, і, надіюсь, не відмовиться.

На цей час ми дійшли до того паркану з воротами, біля яких я вночі ошивався. А ось і собака – рудий, майже червоний. Побачивши господаря з чужим, він якось неохоче, для годиться, гавкнув, але господар промовив: «Свої, Рижко!» – і пес замовк. А есаул промовив: «Я, Толю, ще не снідав, тож запрошую на свіжу рибку. Зараз господиня, або ж Улька (вона у мене також готувати вміє) приготує рибну смаженю!».

– Та ні, якось не зовсім зручно зранку під хати вештатись!

– Ти що, чому вештатись? Улька знаєш, як зрадіє, вона весь час про тебе згадує, особливо після її порятунку. А ось і вона.

Якраз у цей час з хати вийшла Уля в простенькому ситцевому халатику, в якому вона була ще кращою. Кров залила моє обличчя й я якось розгублено відповів на її привітання. Відчувалось, що й вона була розгублена та схвильована, тоді як її батько звелів Улі:

– Запрошуй, Улю, дорого гостя, твого спасителя, на свіжу рибку, яка ось тут у відерці, аж рветься на пательню.

– А й дійсно, Толю Гриво, заходь, ти ж до нас і колядувати не приходив ніколи, то й я запрошую, сміливіше, однокласнику!

Від такого щирого запрошення моє обличчя знову то почервоніло, то побіліло, я зупинився посеред подвір'я, як укопаний. Не так сором'язливість опанувала мною, як якась досі не відоме «солодке» почуття. Але ж потрібно діяти, не буду ж я стояти стовпом? Знову ж якась, на цей раз підбадьорююча сила зіштовхнула мене з місця і я за інерцією доплентався до порога, а далі в хату, де вже накривала на стіл Уля, мами в хаті, мабуть, не було.

Есаул уже сидів у домашньому одязі й щось упівголоса нагадував Ульці, а та метушилася від столу до кухні. І, нарешті, есаул промовив, наче до себе, але так, щоб замислився я:

– Потрібно було б Ульці допомогти рибу чистити, а у мене палець порізаний. Що ти на це, Улю, скажеш?

– А що я, тату, можу сказати, а ось Грива й допоможе мені прискорити цей процес, якщо він не боїться ножа до рук брата. Як, Толю, ти рибу тільки споживаєш, чи ще й чистити вмієш?

– Тримав, Улю, й ножа, й біля пательні стояв. Цю науку передавала мені моя дорогенька бабуся. Мені її так іноді не вистачає. Мама завжди в школі, а бабуся повсякчас мені маму заміняла. Особливо зимою. Я прямо зі школи поспішав до бабусі на гарячу піч, де майже завжди якесь зерно сушилося. І тільки після таких вигрівань неохоче спускався з печі і плентався додому, щоб готувати уроки. А коли я ще лежав на печі, то бабуся часто розповідала якісь легенди, перекази, історії (як тоді про веселку) і завжди в неї для будь-якого випадку є якась «прибаутка» доречна.

Похопившись, що біля плити ми знаходимось одні, я знову розгубився й «заглох» на півслові. Здивувався я, між іншим, що й так багато розговорився. Уля подумає, мабуть, що я нічого кращого не можу сказати, як хвалитись бабусиним хистом. Щоб Уля не подумала про мене щось недобре, то я замовчав зовсім.

Але дівчина відразу ж порушила мою розгублену мовчанку запитанням:

– А що, Толю, твоя бабуся зараз щось дає про себе з дідусем знати, як вони там? Звісно, бідують.

– Ні бабуся, ні дідусь не дуже грамотні. Яюсь дідусь був написав коротенький лист, що вони там, на Пермщині працюють: вона рукавиці та валянки (є такі шиті валянки в галоші) шиє, а він на лісовоповалі – на каторжній роботі трудиться. Мама іноді посилочку якусь посилає, бо там з продуктами «туго».

Мені чесався язик переключитись на щось інше, ніж про дідусеві та бабусині непереливки, але я не знав, про що варто розповісти однокласниці...

Уля знову допомогла, вона запитала, вірніше попросила, щоб моя мама допомогла в освоєнні іноземної мови і щоб я замовив за неї відповідне слово. На що я відповів, нехай Уля не сумнівається, мама буде тільки рада, адже вона захоплюється іноземними мовами, та й допомагати вона любить наполегливим учням.

– А куда ти, Толю, думаєш поступати? – запитала Уля.

– Не знаю ще, мабуть заберуть в армію, а там буде видно, може, як мої брати, піду по військовій лінії. Старший, Остап, котрий у свій час ратував за білих, але більшовики заагітували його так, що він уже в кавалерії кондивізії Будьонного заступником командира полку служить, а менший,

Гриша, на китайському кордоні також кіннотником в офіцерському чині. Але мене, Улю, щось до військових не дуже тягне. Я вчу іноземні мови, щоб стати дипломатом, дослужитися до посла якоїсь заморської держави, або щонайменше розвідником. Мені хочеться чогось такого, щоб чужого світу побачити.

Улька весело розсміялась, аж батько до нас заглянув і запитав: чи буде та рибка на столі сьогодні. На що Уля відповіла, що «дочищуємо останні хвости. А смажиться вона буде скоро, тож ще хвильку, тату, потерпіть».

– Та потерплю як-небудь, але щось апетит розгулявся – добре було б «черв'ячка заморити», – відповів батько.

Рибка дійсно уже дочищалась, а я так і не наважився щось путне сказати або запитати. Уля, до того ж, наказала йти за стіл до батька.

Розмістившись за столом, Семен Васильович гукнув Ульці, щоб і наливочки захватила заодно. Негоже смачну рибку споживати всуху, без домашньої наливочки.

– Як, Толю, правду я кажу – вип'ємо разом, чи ти ще не п'єш? – запитав есаул.

– Ні, не п'ю, ще замалий до наливок. Один раз, як ще тут була моя бабуся, дала один ковток, бо живіт болів, то я вперше і востаннє, допоки що, пробував.

– Ну, не гоже козаку без хмелю жити і в похід йти. На Запоріжжі навіть в кіш не приймали, якщо не вмів молитися Богу й не пив хмільного.

– Чув я це ще від бабусі, але вона також казала, що випивка до добра не доводить!

– До добра то вона не доводить, якщо несамовито нею захоплюєшся. Але й без неї не оженишся, не охрестишся й не похоронять – скрізь вона, «оковитушка», в присутні напрошується. Ну, якщо ти ще не вживаєш, то я трішечки собі дозволю.

Наповнивши чарку, він сказав сам собі тост: «Щоб вороги не знали, а сусіди мовчали!». Перехиливши чарку, він смачно крякнув та став закусувати солоним огірочком. Уля сиділа майже поруч зі мною й поклала смажену рибу в мою тарілку (хоч у станиці не дуже-то притримувались окремих тарілок – їли з загальної миски), яку вона поставила мені й батькові, а сама присіла просто без нічого. Оскільки Уля не їла, то і я з'їв усього один шматочок риби й сидів, ніяковіючи й соромлячись.

На це есаул зауважив після другої чарки: «А ти, Толю, чого сидиш, як засватаний, а то дивись, можливо й справді зятем станеш?». Чим увігнав в краску мене й Улю. Уля різко підвелася та сердито промовила:

– Ви, тату, чогось кращого придумати не могли?

Після такого «реверансу» мені також стало не по собі. А Семен Васильович, захмелівши після чергової чарки, продовжував жартувати та кликати Улю до столу, бо вона вискочила й не повернулась. Мені самому прийшлося «раків пекти» від його жартів. Особливо, коли він, звертаючись до мене, сказав:

– А що, Толю, гарна у мене донька? Одружувався б ти на ній, як армію відслужиш, станеш тоді моїм спадкоємцем. Навчу тебе козацькому вишколу, добрим рубакою зроблю, станеш гарним козаком. Чи тебе не дуже тягне до справжнього вишколеного козацького хисту? Звичайно, я зараз жартую, а взагалі-то, без жартів, я хотів би мати такого зятя, як ти, та дорогу сваху, як твоя мама.

Сказавши одним духом свій цей монолог, він погукав Улю, й коли та з'явилась, пожурих її, що вона, якщо не поважає батька, то гостя зобов'язана поважати та пригощати.

– А то бачиш, як поклала йому рибки на тарілочку, так усе й лежить.

– Тату, а воно все лежить через Ваші нікчемні жарты! А й справді, Толю, не звертай уваги на всі ці батьківські витівки. Не соромся, їж, бо у нас тато жартівник і кого хочеш доведе до незручності.

Семен Васильович глянув спершу гнівним (так мені здалося) поглядом на Улю, а потім теплішим на мене та, підводячись, промовив:

– Годі тобі, старий козаچه, вганяти в краску молодь. Йди краще баїньки. Відпочину трохи від комарів, які на річці гризли гірше ворожого супостата, та від мирських забот. Бо ще є на обійсті чимало роботи...

Ми раптово залишилися вдвох із Улею. Почувалися якось бентежно, тож я поспішив і собі відкланятись. Уля, зрозумівши мій розпач, не стала мене затримувати, хоч мені ой як хотілося ще побути біля неї. Але пора було і честь мати.

Вставши, я, якось мимоволі дякуючи, уклонився, на що Уля пожартувала: «Що ти, Гриво, кланяєшся, як матушці, а взагалі-то вибачай і мені, і татові за його каламбури. Він стає несерйозним, як вип'є, а так він лагідний».

Ми вийшли на подвір'я. собака знову взявся гавкати, але Уля заспокоїла його та пішла зі мною за ворота. І мабуть пішла б і далі, але, зважаючи на мою недолугу, розпачливу поведінку, промовила:

– Вибач, Толю, мені ще потрібно дещо зробити по господарству, бо мама десь затримується.

Я хотів жартівливо подати їй руку, але пригадав мамину науку, що тільки жіноча стать подає першою свою правицю. То я уже зробив кивок головою й помаленьку поплентався вулицею до своєї хати.

Ішов і подумки картав себе за те, що вів себе розгублено. Тоді як Уля була більш упевненою та вела себе по-дорослому, а я, як сопливий хлопчик, «соплі жував», не знаходячи, що сказати. Коли ж ти, Толю, подорослішаєш та скажеш Улі, що вона тобі подобається, адже, як сказала Надя тоді на танцях, – я Ульці також не байдужий. Та якщо це правда, то ця небайдужість прийшла до неї ще в п'ятому класі. Але як? Як їй вимовити все, що зараз пече мою душу й турбує моє серце? Якби була з нами нині моя рідна бабуся, я б порадився з нею, бо матері такі сердечні таємниці не можу довірити. Мама й удома залишається трішечки вчителькою, а вчительці душу повністю не відкриєш, а так хотілося б порадитися з кимось. Не буду ж радитися з Петром, колишнім маленьким Петькою. Зразу може дізнатися весь наш юнацький гурт випускників, які ще учора підтрунювали та потішалися з будь-якого приводу, а тим більше над закоханістю кого-небудь із нас.

Мабуть потрібно піти в хату-читальню та попросити когось із авторів, що писали про любов. Я чув, що Гі де Мопасан, Оноре де Бальзак – мастаки в цій інтимній справі. Мабуть, вони там пишуть якісь рекомендації – любовні, бо у Михайла Шолохова, якого я прочитав, також є про «справи сердечні», але якимось примітивно, по-мужицькому, напористо й грубо. А до них же, таких гордих як Уля, потрібен особливо ласкавий підхід, щоб освідчитись у коханні. Так, ломаючи голову про свої любовні проблеми, не помітив, як дійшов до своїх воріт.

Мама вдома не було, десь ще в школі затрималась. Я навіть зрадив, що її немає, адже вона неодмінно поцікавилась би де це я вештався півдня.

Поклавши кролям сухого сіна та ще якогось корму, я приліг у хаті на канапі, не покидаючи своїх роздумів, які привели мене до того, щоб пошукати відповідь у літературі.

Наче й не спав, але коли зайшла мама, не почув. Покинув свої роздуми лише тоді, коли вона заговорила до мене:

– Ти що, Толю, захворів?

Хотілося б сказати – так! А хвороба моя сердечна. Закохався й не знаю, як цю хворобу вилікувати. Але відповів серйозно: «Ні, просто пройшовся берегом, щоб знайти зеленої трави кролям, але ще вона невеличка. Зустрівся з хлопцями-однокласниками, міркували і обмінювалися своїми задумами: куди краще податися вчитись?»

Я-то про себе приблизно знаю, але дехто з моїх однокласників ще сунуть голову: куди й коли податись? Та як ще підготуватись до вступу?

– Ну й що ви там намудрували відносно вступу та свого майбутнього фаху? Не забувай, Толю, що іноді вступ до вищого закладу ще нічого не

значить. Розчарування майбутнім фахом може прийти прямо в розпал навчання. Воно щось подібно до кохання між дівчиною й хлопцем. З першого погляду здається – вона найкраща й, не розібравшись у своїх глибоких та вірних почуттях, робить парубок помилку, яку потім і не виправиш або виправлятимеш усім своїм життям і долею дітей, якщо вони з'являться всупереч вашим недолугим учинкам. Тож думайте, молоді люди, з прогнозом на «рожеве» майбутнє, щоб воно раптом не потемніло й не стало миттєво відразливим.

Мама виговорилась і замовчала, а я, мов ошпарений, сидів і обмірковував, до чого вся ця промова, яку мама, здається почала, як кажуть, за здоров'я, а закінчила за упокій. До чого тут навчання й відношення між хлопцем і дівчиною? Тут щось не те, мама щось знає, та не доказує до кінця. Вона або думає, що я ще малесенький «першоклашка», або ж бачить мене дійсно дорослим, але без належного життєвого досвіду, якому все на горизонті досконале й dokonane. І я вирішив негайно з'ясувати, що це за настрій, що це за натяки такі, але я не зможу відкритися їй і розповісти все... Добре міркувати подумки, а розповісти навіть мамі лядно. Була б зараз моя бабуся, ось тій я б розповів, не задумуючись, а мама для мене ще й педагог. Десятирічний термін навчання в школі, якою керувала мама, привчив мене до того, що мама, помимо моєї волі, стала офіційною особою. Зараз я уже звільнився від офіційної опіки – мама знову перетворилася на рідну людину й, мабуть, потрібно поводитися з нею, не як з директоркою, а як з рідною, найближчою людиною. А тому я нарешті вирішив поспілкуватися з нею, щоб одночасно довідатися, яку мету вона мала, коли завела розмову про відносини між молодими людьми й їхнім майбутнім життям.

– Мамо, а що ти мала на увазі, коли ось зараз завела мову спочатку про вступ до вишу, а потім переключилась на майбутню долю молодих людей, які закінчили освіту? – запитав я та уважно подивився мамі в очі. Мабуть, моє запитання для мами було несподіваним, бо вона на якусь мить замислилась, наче роздумуючи, продовжувати розмову того ж змісту чи направити її в інше русло. Проте, потрібно було знати мою маму. Вона ніби сильний шахіст у грі – планує десяток ходів наперед, але притримує їх використання у більш доречний час, застосовувавши нині знову якусь педагогічну методіку на кшталт: про життєву невизначеність, про чорну та світлу смугу в житті тощо. Тож мама відповіла запитанням на запитання:

– Толю, а чого ти мене обманюєш, хіба я цьому вас дітей вчила? Чи ти уже себе так почуваєш дорослим та впевненим, що можна з мамою okazaмилюванням займатись? Ти насправді де був сьогодні до обіду?

Гроловицею в ясний день було таке запитання, на яке, я вже зорієнтувався миттєво, відповідати потрібно негайно й відповідати правдиво – версія «збирав траву для кроликів» не пройде.

– Був, мама, я в гостях у есаула . – І розповів їй усе, хіба що без подробиць, як з Улею рибу чистив.

– Ну так чого ж ти придумав всілякі небилиці? Тут, мабуть, Толю, є якась особлива причина? Признавайся, влюбився в Улю?

Від такого «допиту» ще одна «блискавка в ясний день» повторилась. Я все міг очікувати, але тільки не це. Як вона могла вирахувати мою таємницю, адже ніхто, крім самого мене, не міг знати про неї, хіба що Надя розп'якала. Не могла ж сама Уля розповісти мамі, та й вона достеменно про все ще не знає. Може якісь здогадки у неї й зародились, але ж і тоді вона не стала б «радитись» з моєю мамою. А що, як я скажу так – якось не своїм голосом я вичавив із себе:

– Так, мамо, вона мені дуже подобається і я не знаю, чи це любов, бо такий стан мені зовсім не відомий. Але я сказав правду, з есаулом Семеном Васильовичем зустрівся я випадково. Він рибалив, а я йшов берегом і з човна він окликнув мене. Тому-то я й пішов разом з ним і він запросив мене на сніданок, на смажену рибу, якої мені спробувати майже не довелося, бо я соромився Улі, а есаул жартував за столом. А взагалі-то він просив, мамо, щоб ти допомогла Улі підготуватись до вступу на факультет іноземних мов.

– Ну так чому ж ти цього не розказав? Ніякої особливої таємниці я тут не бачу, хіба, що є почуття – кохання, про яке кохана сном-духом не знає. Відносно допомоги їй в підготовці також можна владнати. Вона учениця наполеглива та зі світлою головою. Щоправда, у мене не так багато вільного часу – ремонт школи на «носі», клопоту вистачає у мене цілий рік, це для інших канікули. Кажи їй, нехай вечорами та у вихідні приходить, щоб я видала їй завдання, а вчити буде вдома сама. Заодно й тобі, надіюсь, приємно буде її бачити, тим більше, що ти рятівник потопаючої. Я, Толю, не схвалюю закоханості тих, хто переводить її в самоціль чогось вигідного матеріально. Тобі будь-хто сторонній скаже, що спочатку потрібно стати незалежним і самодостатнім, а тоді й закохуйся. Я цього не сприймаю, й не стверджую, бо сама зовсім молодою закохалась в красеня-гусара, твого майбутнього тата, а «за душою» нічого, крім кохання, не було. Але, як бачиш, я наважилася поїхати зі столиці й з дворянської сім'ї в тьмутаракань. І хоч життя крутило й ламало мене достатньо, але я не скаржусь на долю, хоч вона й не зовсім склалася. Бог дав мені випробування – самій створювати сімейний затишок. І, як бачиш, створила.

Революція проклята забрала мою любов, а Бог дав іншу – вас, дітей, і роботу, хоч нележку, але бажану.

Тож, Толю, не замикайся в собі. Якщо кохаєш – освідчуйся, в цьому нема нічого осудливого, на те Бог створив це найблагородніше почуття – *любов*. Але не забувай народну мудрість: «Любов приходить і відходить, а їсти хочеться завжди!». Це значить, в твоїй ситуації, що сім'ю потрібно буде годувати. Отже, я раджу тобі, синок, спочатку отримати фах, а потім можна й закохатися «до втрати глузду». Звичайно, я не переконую тебе, що ти повинен, на період навчання, стати пуританцем і ні на кого з дівчат не звертати уваги. Поговори про це зі своєю зазною. Уля – дівчина серйозна й мабуть вона буде не проти порозумітися у цьому складному питанні.

З цієї порадою я був повністю згідний, але як сказати мамі, що Уля про мої почуття нічого не знає? Можливо, зараз є нагода, раз мова пішла щодо цієї делікатної теми, розповісти неньці всю правду? І я наважився зізнатися:

– Пам'ятаєш, мамо, ще в першому класі ти мене виставила з класу за «ябедный донос» на мене, що я їй, а це була Уля, зіпсував зошита через свої пустощі?

– Щось пригадую, а при чому той випадок?

– А я ще тоді звернув увагу на цю ябеду, як на особу, з якою вчитися в одному класі мені б не хотілося. Але проходив час, і я все уважніше, мимоволі, поглядав у її сторону. Час робив свою справу – вона з «гадкого каченяти» виростала в красиву лебідку. Вчилась вона відмінно, як і я, а отже списувати домашнє завдання не просила, на контрольних завданнях також допомоги не чекала. Та й я не горів особливим бажанням якось тісніше спілкуватися з нею. Аж ось тоді, коли я тягнув її за волосся, коли торкався її оголеного тіла, зрозумів, що струм кохання вразив мене не на жарт. Проте особливої нагоди для спілкування так до випускного вечора й не знайшлося. На випускному запросив Улю до танцю й наче все було гаразд, якщо не брати до уваги те, що якась несміливість не дала змоги про щось інтимне з нею поговорити. Танок закінчився мовчанкою й бажанням запросити Улю на ще один танок, щоб розпочати тоді хоч якийсь мовний контакт. Але вона поспішно покинула вечір і нагода зустрітися трапилася лише сьогодні. Але й цей раз виявився не кращим, бо причини, щоб щось конкретне сказати їй, у нас не знайшлося. Ось я й сушу голову, як мені в подальшому себе вести, не можу ж я просто їй сказати, що закохався в неї. Бо вона, ти знаєш, гостра на язик і чого доброго ще розпаяє всім станичникам про недолугого кавалера. Що ти на це скажеш?

– Синок, не будь таким розгубленим і безініціативним. Ніколи дівчина, хоч вона й закохується, не зможе першою освідчитись у цьому – таке життя й такий неписаний закон. Існують десь аборигени, де племінні звички ставлять мужчину в статус другорядного, ось там за законами матриархату жінки першими знайомляться, освідчуються й беруть з чоловіками шлюб (майже примусово). А у нас навпаки все це відбувається. Ось і не чекай сподіваної долі, а сам дій: «А може ти, мамо, мені порадиш якусь літературу про любов, щоб стати більш ерудованим у цьому питанні?».

– Є в мене декілька книг, які я в свій час забрала з дому, коли ви, діти, стали підростати й ця тема для вас була не на часі. Ось я й задіяла своєрідне табу й заховала книги у себе в директорському кабінеті. Завтра їх принесу або підеш зі мною й сам візьмеш.

Ранку я чекав з нетерпінням, бо звечора погодився піти з мамою до школи... Прийшовши зі мною до школи, мама відкрила свій кабінет та книжкову шафу і взяла з неї декілька книг відомих авторів. Це були: Теодор Драйзер, Оноре де Бальзак, Віктор Гюго, Гі де Мопасан і Жорж Санд.

Після цього я поспішив додому й навіть зустрівши свого товариша Петра, перекинувся з ним лиш кількома словами та, зіславшись на брак вільного часу, не зупиняючись «влетів» у хату й відразу ж розгорнув по черзі всі книги. З того часу читав ті книги в переднічну пору, бо вдень виконував деяку роботу в господарстві, а вечорами мама мені й Ульці задавала домашні завдання для підготовки до вступу у виш.

* * *

Уля вже відвідує нашу оселю більше місяця. Мама перевіряє виконане домашнє завдання, видає нове й Уля постійно зникає, наче чогось боїться. І ніяк я не можу з нею поспілкуватись. Якось мама, мабуть з наміром, затримала дівчину, щоб пригостити власноруч випеченими пиріжками (було якесь свято). Уля погодилася не відразу, якось переборюючи себе, щоб залишитись. Ми посиділи в садку під яблунею, почаювали. Та мама, посміхаючись, сказала, звертаючись до мене:

– Провів би ти, Толю, дівчину трохи, а то ще й собачка якась може налякати. Їх, бродячих, увечері вештається чимало.

Уля подякувала за науку та за трапезу, й ми вийшли за ворота. Проїшли зо два десятки кроків мовчки, бо я так і не насмівився завести мову, що не стосувалася навчання. І ось я уже бачу, що й до її обійстя недалеко. Так що, Толю, наважуйся. І я завів розмову:

– Улю, а ти крім підготовки до іспитів ще щось читаєш?

– Ні, Толю, більше нічого не читаю, бо, по-перше, немає вільного часу, а, по-друге, крім підручників інших книг у мене немає. Да й по господарству дещо приходиться допомагати, іноді навіть доїти корову – у матері поперек прихватив, ледь ходить. Отже, приходиться все мені виконувати: – щось батько, щось – я.

– А хочеш, Улю, я тобі дам декілька дуже цікавих книг.

– Яких, наприклад? – запитала вона.

Я перерахував декілька з тих, що дала мені мама, а я їх уже прочитав. На це Уля відповіла спокійно, але я від її спокійних слів ледь не впав:

– Толю, частину цих книг я прочитала ще у 8-му класі, мені стрінешна сестра з Черкаська привозила. То я зачитувалась заледве не до ранку. Мама лампу забирала від мене, щоб я хоч трішки поспала, бо ж уранці треба йти в школу. Ось так, уже давно я про кохання зачитувалась.

Я слухав і мене «мандраж» брав. А язик «чесався», щоб почати розмову, наближену до змісту прочитаних книг. Я ще перетоптувався з ноги на ногу, бо наближалось Уліне обійстя, аж раптом вона взяла мене під руку і мовила те, про що я так довго сказати не наважувався:

– Толику, ну чого ти такий несміливий та пасивний, ну скажи – я тобі подобаюсь хоч «на макове зернятко», бо ти мені подобаєшся давно. А коли ти мене витягнув із води, та я довідалась від подруг, що ти першим кинувся у воду й врятував мене, то для мене це було як Господом Богом послане. Я так довго мріяла набратись сміливостій й сказати тобі, що у мене на душі та в серці. Я надіялась, що ось настав слухний момент, коли на випускному ти запросив мене на танок. Але ти, як штих проковтнув, хоч би якесь слово сказав. Абсолютно нічого, тільки чемно подякував та провів на місце. Ось і побігла тоді, як навіжена, з танців додому. Одне мене трішечки заспокоїло, бо на другий день Надя сказала, що ти мене шукав і в розпачі також пішов з «танцюльок». Ось яка я «нахалка», сама тобі освідчуюсь і не червонію!.. Між іншим, мені здається, ти в той вечір був біля наших воріт.

– Улечко, та, я ж шукав тебе тоді й був в той вечір біля твоїх воріт, але став гавкати собака, після чого батько вийшов на ганок. Я бачив вікно, в якому горіло світло, й мені здавалось, що це, мабуть, вікно в твоїй кімнаті.

– Так, Толю, то моє вікно світилось і я якось телепатично відчувала, як тільки гавкнув собака, що там на вулиці ти. Сердилась, що тато зашкодив нам зустрітись. Через недовгий час, коли батько та собака заспокоїлись, то я відкрила вікно й заговорила до «Рижика», а тебе й слід простиг. Ось який ти кавалер?! Або й рибу з тобою чистили, а батько женихатися став,

то я вийшла, бо сердилась не так на тата, як на тебе, такого пасивного. Мабуть не діждалась би я чогось позитивного й сьогодні, якби «очей в Сірка не позичила» (так говорить прислів'я) й сама не освідчилась. Ну що ж, що зроблено, то зроблено – думай про мене будь-що, я свою душу звільнила від пекучих роздумів.

– Улечко, ти звільнила свою душу в першу чергу за мене. Це я такий недолугий, що не зміг раніше тебе освідчитися та зняти тягар кохання, яке було зовсім не визначене. А тепер, кохана моя, можу завірити тебе й сам себе, що я також закоханий у тебе давно, але справжнє кохання оволоділо мною після твого порятунку з підводної пастки. Коли це все відбулося, то, мабуть, сам Бог наших Янголів-Охоронців поєднав. Мені завжди бабуся говорила, що по-справжньому шлюби відбуваються на небі. Щоправда, в наш атеїстичний період скептично це сприймають, але я, хоч і з сучасної молоді, але вірю в те, про що говорила бабуся. Адже, пірнувши під воду, я тільки за третім разом натрапив на тебе й боявся, що не зможу впоратися та найшвидше доправити до берега, а доправивши, я вже не бачив, як тебе рятували. Прийшовши до тями, я боявся відкрити очі й почути щось непоправне й тільки почувши, що ти жива я відчув, що і моє життя продовжується. Хоч тебе уже подруги забрали додому, але я подякував Богу, що ти жива й за ту силу, яку Він мені послав для твого порятунку.

– Толю, коли я прийшла до тями, то відразу ж запитала, хто мене витягнув із води й довідавшись, що своїм життям ризикував саме ти, то й я з подякою згадала Бога, бо як я пірнала, то знала, що можу під водою залишитись, але мені так хотілося, щоб, якщо рятуватимуть, то це зробив би ти. Мені дуже хотілося, щоб ти нарешті звернув на мене увагу. А як же можна було діждатися цього від тебе, ти ж, пустуючи тоді зі своїми друзями, не дивився навіть у нашу сторону. Отже, я собі подумала, ану я зараз перевірю, що ти робитимеш, як я топтимусь. Ось і послідувала Божа кара за мою безпечність. Дякувала тобі тоді в класі й сподівалася, що ти якось ласкаво відреагуєш на мою вдячність, але ти був якийсь розгублений. І тоді я подумала, що мабуть ти жалкуєш, що ризикував заради мене життям.

– Улечко, тоді я й сам якось дійсно розгубився, адже ти так миттєво цьомнула мене в щоку, що я не встиг зосередитись і щось відповісти. А тут ще й Петро підкинув тихенько недолугий жарт на кшталт, що тепер Грива не буде тиждень умиватися, щоб не змити Улін поцілунок.

– Давай, Толя, будемо розбігатись, бо щось ми довго вже заговорились, хоч якщо відверто, то й мені не хочеться розставатись, але нехай цей вечір

і ця мить залишиться з нами на майбутнє. А зараз я пропоную, давай наше кохання збережемо інкогніто, а всі свої почуття скеруємо на активну підготовку до вступних іспитів та одержання майбутнього фаху, бо надто швидко наше захоплення, хоч воно є взаємним, але нехай ми його перенесемо хоч би до другого-третього курсу вузу, а тоді й будемо милуватися-цілуватися.

Сказавши це, вона ніби в якомусь пориві цьомнула мене в щічку й поспішно побігла до своєї оселі, й тільки на порозі повернулась для того, щоб послати мені повітряний поцілунок та помахати ручкою.

Це відбулося так швидко, що я, постоявши ще якийсь час, пішов у зворотньому напрямку, переповнений почуттям чогось досі невідомого. Те, що я виношував останні дні в собі, не знаючи виходу із закоханої безвиході, дякуючи Ульці, сталося швидко, хоч і неочікувано.

Мене гризла досада, що всі дії, які відбулися тільки що, пройшли за ініціативою Ульки. А, мабуть, варто було б щоб усе сталося навпаки – з моїм початком зізнання. Десять років я щоденно мав нагоду бачити Улю в класі й чомусь тільки сьогодні зрозумів, що почуття, як застигли до пори бруньки на гілках дерева пробиваються крізь товщу кори лиш у призначений час.

У моєму випадку призначений для кохання час пройшов вільно й без зайвої гризоти. Не потрібно було мучитися й каратися, не знаходячи виходу, вірніше підходу до коханої дівчини. Я «перелопатив» цілу гору класичної літератури й не знайшов відповіді на запитання: що таке справжні почуття. Не допомогли й цитати всесвітньо відомих класиків, які я послідовно виписував і, до речі, в яких так і не знайшов корисної відповіді. Й лише сама Уля дала відповідь простою мовою, не тією різноманітною й з усілякими надмірностями. Відповідь коханої прозвучала коротко й доступно – якщо кохаєш, то не виношуй цього святого почуття до безконечності, бо воно може так і залишитись без практичної відповіді. А хтось інший, керуючись принципом «смелость города берет», дійсно оволодіє твоєю мрією в «одну мить!..». Тоді я сподівався, що не просто рівняння з двома невідомими нарешті вирішені мною, а й досягнута вершина стрімкої скелі, не знаючи, що попереду не одна прірва з'явиться на нашому шляху, і я переконаюсь, що любов, як і життя, – у кожного свої.

Життя, я переконаюсь у цьому згодом, піднесе нам обом різні варіанти надважких перешкод, які не вдасться ні усунути, ні обійти. Але любов, підкріплена Божою волею, допомагала усувати всі ці перешкоди. Це продовжуватиметься до того періоду, коли випадок докорінно змінить наше життя, як судовий вердикт, що не підлягає апеляції. Буде це не скоро, але,

на жаль, буде. Ось чому навіть мама помітила, що я, хоч і повеселішав, але якась перешкода залишилась. Вона якось невесело запитала вранці:

– То що, ви з Улею рішили вступати на один факультет, чи ти ще не визначився? Я б радила тобі йти також на іняз, тобі легко буде визначитись, які дві провідні мови із трьох ти обереш. Цей фах має майбутнє, бо знавці іноземних мов завжди школам потрібні будуть, а крім освітян, за полігло-тами в черзі стоять інші галузі.

– Мамо, я ще не знаю, як бути з армією, адже мені підійшов термін служити й тут, мабуть, гадати й визначатись ще зарано. Дуже хотілося б, щоб не втрачати ні час, ні запис освоєного матеріалу (та з Улькою потрапити б в одну учбову групу – подумав я).

– Ну, ще не відомо відносно армії, а якщо й призовуть, то й там пере-кладачі знадобляться. Не сумніваюсь, що на твій вік роботи вистачить, і якщо ти матимеш змогу за бажанням використати свої знання, то на хліб з маслом заробиш. Але не розслабляйся, бо для будь-якої роботи потрібен диплом, який підтвердить твої знання, тому не залишай серйозну підготовку, бо вимоги до студентів і фахівців ростуть.

Звичайно, я слухав маму, а самому чомусь не вірилось, що аби тільки ці фактори стали на перешкоді. Я чомусь інтуїтивно відчував, що як тільки мене призовуть в армію, то: прощай Улька, як однокурсниця, бо тридцяті роки, було видно, будуть зі значними труднощами.

* * *

Індустріалізація народного господарства СРСР ще не закінчилась, а колективізація сільського господарства вже розпочалася. Уже в державі жваво обговорювали статтю Сталіна «Головокружение от успехов», що застерігала, хоч і декларативно, на словах, не «перегинати палицю» при організації колективних господарств на селі.

Червона армія також переводилась на новий лад з новою доктриною: «Бить врага на его же собственной территории!», бо Європу починало трясти й «знобити» від приходу Гітлера до влади, який на весь світ заявив, що «Версальський договір» для Німеччини більше ні до чого не зобов'язує...

Ось подібна інформація для роздумів, в будь-який час будь-які плани може поламати. Я вже був у такому (призивному) віці, коли не все можна спланувати на далеку перспективу. Все це я добре обміркував і сказав мамі, що розклад підготовки до вступу у вуз є основним завданням.

А про себе додатково подумав, що основним головним болем для мене

залишаються відносини з Улькою, яку я зараз з тугою й нетерпінням щодня чекаємо в нашій сім'ї на навчання.

Під вечір Уля прийшла на навчання якась особлива, небуденна, незвичайна. Була вона вся якась піднесена, з чудовим настроєм та дуже красива, усміхнена й свіжа на обличчі, як троянда після дощу, з крапельками роси на пелюстках та листі. Я відразу ж подумав, що якийсь класик написав про цей стан: «Красива як троянда й колюча як троянда». Ось зараз стоїть вона на нашому подвір'ї саме така в одній особі: красива й колюча. Тільки колючки до пори приховані під листям, але спробуй її взяти до рук і відразу відчуєш ті колючки.

Поки я милувався Улею, то мама якраз вийшла на ганок і весело промовила:

– Толя, а чого ти Улю до хати не пускаєш, затримав дівчину посеред двору, хіба так зустрічають бажаних гостей?

– Катерино Фадіївно, а звідки Ви взяли, що я гостя бажана? Мабуть ні, бо який-то час не даю спокою ні Вам, ні Толі.

– Ой, не скажи. Й мені ти бажана. Хіба може бути не бажана краща учениця, а для Толі, мабуть, ти – подвійне бажання. Подивись уважно на нього, як він розцвів перед тобою. Між іншим, ще зарано про це мріяти, але я б хотіла мати таку невістку.

– Катерино Фадіївно, Ви що, зговорилися з моїм татом. Позавчора він сватав собі зятя в особі Анатолія, розхвалював його на всі боки, змушуючи ніяковіти то мене, то його. А сьогодні Ви вторите йому.

– Ну, Уленько, долю не вибирають, її нам посилає та, мабуть, вибирає Небо й все святе, що там. Я суджу по собі. Хіба я мріяла про таку гірку долю, яка закинула мене зі стольного міста на темну околицю? Але Бог дав мені хороших дітей. Та й станичники мене поважають. Думала, що до кінця буду тягнути свою гірку вдовину долю, але Бог і діти, дякую Творцю, підсолодили сум мого життя. Троє уже мають свій хліб. Сподіваюсь, що Толя також свою долю й половинку знайде. А може уже й виглядає її, можливо, вона з'явилася на горизонті?..

Мама подивилась на нас багатозначним поглядом і запросила до оселі.

Пропустивши Улю вперед себе, я із задоволенням оцінив її струнку статуру й мимоволі подумав: «І коли цей дорогоцінний камінець одержав таку чудову форму?» І саме в цей час Уля різко повернулася і я почервонів до самих вух. Мені здалося, що спрацювала якась телепатична сила й вона відгадала мої «крамольні» думки.

Зайшовши до кімнати, в якій проходили підготовку, ми застали маму за столом. Вона щось записувала в зошит. Глянувши на нас, мама відповіла,

що вона дещо виписала з передових методів підготовки, які покращують зорову та усну пам'ять. Тих засобів, які вже існують в світі, у нас поки що нема, але все-таки дещо примітивне є й у нас.

Мама диктувала нам російський текст для перекладу, а я відчував лікоть Улі та її подих, і, мабуть, уперше подумав, що «ніякі передові методи не допоможуть мені, якщо сьогодні не поцілую дівчину. Грош ціна мені, в базарний день, якщо буду сподіватися лише на її власну ініціативу. Чого доброго, рано чи пізно їй набридне моя така нерозважлива поведінка».

Через «пень-колоду» відбулося моє сьогоднішнє навчання й я уже перенісся подумки на вулицю й легкою ходою рухався поряд із моїм коханням, як мати запропонувала нам обом, але було зрозуміло, що відноситься більше до Улі:

– Давайте, любі мої учні, я вас пригощу свіжими шаньгами з обліпиховим варенням.

Мене взяла досада, але Уля відразу погодилася, то й мені негоже було відмовлятися. І ми сіли за стіл, на якому вже стояв самовар з гарячим чаєм та гіркою смачних шаньг (піріжків) з обліпиховим варенням.

Після чаювання Уля розчервонілася, як маків цвіт, та, подякувавши, пішла до дверей.

Відстань від нашого двору до Улькіного здавалася мені безконечною. Дівчина, взявши мене під руку, крокувала якимось сповільнено, а як я, наче бойовий кінь перед атакою, рвався, наче кудись поспішаючи, вперед. Мені дуже хотілося, звичайно, постояти біля її обійстя, а прощаючись, на цей раз першим поцілувати Улю. Але дійшовши до її воріт я побачив світло там, де мене пригощали обідом декілька днів тому. В свою чергу, Уля також звернула увагу на світло, що горіло у вітальні. А тому вона запропонувала:

– Давай, Толю, пройдемося ще трішечки, полюбуємось чудовим вечором і довкіллям. Як ти на це дивишся?

На що я промимрив щось на кшталт:

– Як хочеш, можна і пройтися!

Вулиця вивела нас на околицю станиці до стежини, мабуть, витоптані рибалками, бо вона прямувала праворуч у напрямку Дону. Стежка була вузька, по ній можна було крокувати поодиноці. І я, пропустивши Улю поперед себе, пішов за нею до берега річки.

Дійшовши до місця, де були прив'язані човни, ми вибрали найближчий до нас і сіли на лаву, що була поряд із ним. Господар човна, мабуть, влаштував цю лаву для власного задоволення й відпочинку. Вона була короткувата, мабуть, була розрахована на одного, а тому я запропонував сісти

спочатку дівчині, а якщо вдасться, то й самому якось примоститись. Уля дійсно примостилась так, що вистачило місця й для мене, але я ще вагався сідати так щільно до неї, чи постояти. Але Уля пожартувала і злегка присоромила мене:

– Ти, Гриво, коли-небудь, нарешті, перестанеш мене боятися та тремтіти, наче синовий лист? Теж мені, кавалер називається. Не кичся, не тремти, але й не тиш себе ілюзіями про якісь голубі мрії, а присядь, бо мені прохолодно, мабуть, від річки вологістю тягне.

Я таки присів на шматочку лавки, яка залишилася для мене, а руки поклав на коліна. Але вона взяла мою руку, яка торкалася її плеча, та закинула собі за спину: «І коли ти, Толику, розгубиш ту тремтячу сором'язливість, міг би ще з домівки взяти якусь одежину, дивлячись на ніч».

А й дійсно, на мені, крім легенької сорочки, не було нічого, а вона була в легенькому платтячку, а з річки таки тягнуло прохолодою.

Іншим разом буду практичнішим, подумав я, але Уля притиснулася до мене щільніше та промовила, якось жартівливо:

– Я, Толику, боюсь запитувати тебе, чи ти кохаєш мене, мабуть кохаєш, але якщо ти тремтітимеш і мимритимеш щось собі під ніс, то галантним кавалером не станеш. І не дивуйся моєму нахабству – я ж козачка свого батька-козака, а козаки ведуть себе сміливо й рішуче. Чи ти, може, себе не відчуваєш козаком?

І ось тут я уже не стерпів та притиснув Улю до себе й хотів поцілувати, але дівчина своєю долонею прикрила мої губи й промовила:

– Ось, нарешті, за якусь мить ти подорослішав на декілька років, але не поспішай. Крім того, нам мабуть пора баїньки, а то твоя мама й мої рідні досі не заснули, не знаючи, де їхні чада.

Після цієї тиради вона піднялась, взяла мою руку в свою й цугом потягнула мене по стежині в гору. Дійшовши також швидко до своїх воріт, Уля знову цьомнула мене, на цей раз в губи, але якось легенько, по-дитячому. І поки я насолоджувався цим ніжним поцілунком, вона була вже на ганку своєї хати. А я пішов «як сірий долиною» (є таке прислів'я про вовка) до своєї хати.

Ішов я не поспішаючи, наче чужі ноги переставляв. Досада мене пекла й сушила одночасно, що й на цей раз недолуго себе вів, хоч трішечки впевненіше, як раніше, але не так, як мріяв і планував. І все ж це була хоч і маленька, але всеж перемога – уже те, що я насмівся посидіти та пригорнути кохану до себе, було досягненням.

На душі у мене було значно веселіше, ніж минулої ночі, але заснути, як і тоді, не міг. Лише під ранок мої роздуми таки поринули в сон, який хоч

і був коротким, але піднявся я вранці зі свіжою головою і ясним розумом.

Я вже будував чудові плани на вечір, як раптом хтось погукав під воротами. Виглянувши у вікно, я побачив діда Флора, який працював у сільській раді за посильного – влітку, а взимку додатково до цієї роботи обігривав приміщення сільради. Зазвичай дід Флор свою роботу посильного виконував рухаючись на коні. Зараз він також сидів твердо та впевнено в сідлі й звелів мені негайно йти до сільради – там приїхали якісь товариші, мабуть із військомату, тож голова послав за тобою.

Не хотілося їсти, хоч сніданок стояв накритий на столі. Вирішив поснідати, як повернуся додому. Заходячи до приміщення сільської ради, я був скерований дідом Флором до кабінету голови. Переступивши поріг, відразу ж звернув увагу на двох військових. Ті якраз про щось розмовляли з головою, але при моїй появі всі троє замовкли й повернули голови в мою сторону. А я, тим часом, зупинився посеред кабінету та, привітавшись, став чекати. Обидва незнайомці підійшли до мене, потисли руку і запросили сісти. Після цього голова сільради запитав мене, чи закінчив я навчання. Почувши позитивну відповідь – замовк. Один із незнайомців запитав: чи, бува, не хотілося б мені піти по стопам своїх братів та вступити до військового училища.

Мені б хотілось у військовий вуз, але по іноземним мовам, які я вивчив декілька та продовжую вивчати та готувитися до вступу на факультет іноземних мов.

– Якщо мрієш піти у військовий «іняз», то негайно тебе призивають на дійсну військову службу. Зараз у П'ятигорську дислокується кавалерійський полк. призивники із козацьких станиць просяться переважно в кавалерію. З часом тут на місці (на Дону) такі частини будуть формуватись, а зараз ще не прийшов час, ще багато всякої контри тут ховається, – закінчив розмову один із незнайомців та уважно подивився спочатку на мене, а потім на голову сільради. Останній підсумував сказане: мені потрібно зараз повернутися додому, попередити маму, взяти свої документи (приписне, атестат) і харчів на одну добу, повернутись у сільраду, бо відразу ж поїду з цими товаришами.

«Кулею» я вискочив із сільради й був настільки схвильований почутим, що не зрозумів, чи то бігти в школу за матір'ю, чи додому. Хотілося б і Улю попередити, що мене так поспіхом призивають в армію.

Маму я застав на території школи – вона була біля ремонтників, які ремонтували школу. Почувши від мене таку неочікувану новину, вона спочатку розгубилась, але відразу ж дала завдання ремонтникам, як їм закінчувати роботи з дахом. І ми швидко направилися додому. За годину-

другу я уже був готовий до відходу. Мама заплакала, але потім опанувала себе й благословила іконкою, яка була у нас та зберігалась схованою, адже наступив період «войовничого атеїзму». А мама, хоч і була віруючою, але змушена була пристосовуватись до реалій тогочасної безбожної влади.

Мене ще пекла одна думка, як би проститись з Улею, адже вона повинна це знати й попроситись, бо коли-то ми зустрінемося? До неї було далекоувато, але я вирішив забігти на хвилинку. Проте, як тільки я вийшов за свої ворота, як зі сторони сільради появилась кінна бричка й дід Флор якось нетерпляче засовався на передку брички й вигукнув, щоб я негайно сідав, «бо там начальство вже хвилюється, що ти довго збираєшся, а їхати ще далеко». Мама зі слізьми на очах обійняла й розцілувала мене, я ж сам ледь стримував сльози й мене гнітило відчуття провини перед Улею, адже вона, можливо, й не повірить, що нагальні обставини не дозволили мені попроситися з коханою.

У сільраді вже чекали на мене рекрутери. Вони відразу ж сіли в бричку позаду нас, бо я вже зайняв переднє місце поруч із дідом Флором.

Їхали ми довго й не встигли добратися до військкомату вчасно. Робочий день закінчився, тож мене один з військових поселив у невеличкій кімнатці, де було кілька ліжок, застелених по-військовому. Наступного дня, зранку, до мене долучилося ще чоловік десять. Ми до обіду пройшли медичну комісію й п'ять призовників, і я в тому числі, відправились у супроводі представника військкомату в кавалерійський полк, що дислокувався біля П'ятигорська.

Прибувши в частину, я був вражений ідеальним порядком на всій території полку: і в конюшнях, і в казармі. Мене для вишколу направили в учбовий ескадрон. Не буду описувати період звикання до розпорядку дня та труднощі, що навалились на нас, новачків, бо муштрували нас щоденно по 7-8 годин.

За три місяці ми повинні були засвоїти всі примудрості кавалерійського вояка. Для цього потрібно було не тільки твердо сидіти в сідлі, але й упевнено та досконало керувати бойовим конем, вправно та віртуозно фехтувати шаблею на землі з умовним противником, та поступово переносити цей вишкіл на верхове положення кавалериста, сікти лозу тощо.

Так ось, у цей до краю завантажений період кавалерійського вишколу, коли я вже почав освоювати ази кавалерійської «науки перемагати», мене якогось дня поспішно викликали в канцелярію полку, а там скерували до особістів. Як тільки я почув про цей страшнуватий відділ, то відразу йокнуло серце – подумав, що мене викликають з приводу батька.

Мабуть, хочуть відрахувати сина контрреволюціонера, батько якого борювався проти радянської влади. З такими тривожними думками я переступив поріг начальника особливого відділу полку й доповів по-військовому. У кабінеті сидів ще один військовий, звання не було видно, бо він був у шкірянці. Мені дозволили присісти. Той, що був у шкіряному одязі, розпочав розмову із загального ознайомлення: «Як служиться, як і коли одержував вістки з дому, чи правда, що я засвоїв кілька іноземних мов». Зразу ж кілька запитань поставив німецькою.

На всі запитання я відповів чітко, також і на поставлене німецькою мовою, чим викликав явне задоволення «екзаменатора». Насамкінець він запитав, чи прийняв я військову присягу. Я відповів, що через тиждень будемо приймати присягу, до якої зараз ми, новобранці, готуємося. А що я знаю про батька – запитав він наостанок, а після моєї короткої відповіді повідомив, що я вільний. Вставши та відкозирявши за уставом, я вийшов, не розуміючи, що від мене хотіли довідатись, яка мета цього виклику.

Через тиждень молодий призив прийняв військову присягу, після чого за кожним із нас повинні були закріпити бойового коня та видати особисту зброю (шаблю, карабін кавалерійського зразка і т.ін.). Але після прийняття військової присяги зі мною зустрівся полковий особіст і запросив до себе. У кабінеті, посміхаючись, він задав мені дивне запитання:

– Червоноармієць Грива, ти коли-небудь летів на літаку?

На що я, віджартовуючись, відповів:

– Ні, не літав, хіба що уві сні.

– Говорять, що як такі сни сняться, то молода людина ще росте. А на справжньому літаку ми завтра полетимо, тож готуйся.

Дійсно, наступного дня, після сніданку мене зустрів учорашній «контрик» (так їх у військах називають) та звелів зайти до старшини ескадрону, щоб взяти необхідні речі для відрядження, всі необхідні папери у нього. По мені пройшов якийсь неприємний холодок, адже я дійсно ще не літав, а крім цього – куди й для чого мене переводять?

Ледве встиг я одержати у старшини свої речі й вийти з казарми, як там мене чекала уже кінна бричка і на ній уже сиділи особіст, незнайомий мені солдат і візник, теж солдат. Особіст порадив мені познайомитися з майбутнім колегою, з яким прийдеться разом продовжувати службу, тільки в іншій військовій частині. Сівши поряд, я назвався, у відповідь почув: «Дмитро Чорний». Ми потисли руки й замовкли. Не було для розмови ні теми слушної, ні настрою відповідного.

Їхали ми довго, до левовища добралися лише по обіді й відразу направилися до літака. На борту військового двокрилого літака вже було

чоловік п'ять, у салоні панувала напівтемрява. Ми втрюх зайняли вільну лаву. Помічник пілота вибрав у середину трап, зачинив двері й літак побіг ґрунтовою злітною смугою, а за мить відірвався від землі й зробив правий поворот з нахилом, від чого мені перехопило подих і залоскотало біля шлунку.

Летіли ми довго, майже весь залишок дня. Приземлилися на такому ж польовому летовищі, обабіч якого виднілося кілька будиночків. Вийшли лише ми втрюх, без інших пасажирів і пілотів, та наблизились до одного з будиночків. Зайшовши до середини, ми побачили військового, який відразу ж піднявся і провів нас у кімнату відпочинку. Черговий, що нас привів, повідомив, що в наступному будинку ми можемо взяти гарячий чай, а харчів, як таких, особливих, їхня польова база не має. «Нам привозять лише гарячий обід для обслуги й охорони цього об'єкту», – повідомив він.

Тож ми перекусили своїми харчовими пайками та відразу ж розташувалися на ліжках. І мені здалося, що сон був якийсь глибокий та короткий. Прокинувшись, я побачив, що наш керівник-особіст уже піднявся. Привітавшись з нами, повідомив, що за нами вже їде автомобіль. Через годину-півтори біля будиночка зупинилася полуторка – півторатонний вантажний автомобіль.

Із кабіни вийшов інший командир і наш, відкозирявши, доповів про наше прибуття, й вони зайшли в будиночок. Передавши під розписку новоприбулому документи, супроводжуючий потис нам руки, попрощався і ми розмістилися в кузові автівки. Їхали хвилин 20-30, зупинились у лісі, перед воротами, за якими височіла будівля обгороджена високим, майже чотириметровим, парканом з колючим дротом у верхній частині.

Спішившись, ми пішли за старшим у двохповерховий будинок, де в невеличкому кабінеті нас уже чекали двоє офіцерів. Наш провідник доповів, передав супровідні документи, після чого, відкозирявши, вийшов. А з нами почали знайомитися нові командири: влаштували детальний, надприскіпливий і довготривалий допит, що тривав «перехресним методом» по чергово з кожним.

* * *

Розповідь перервалася. Потяг проминув Новосибірськ, а ми відлучались лише щоб попоїсти, а весь інший час, аж до сну, мій співрозмовник розповідав послідовно, намагаючись не втратити жодного життєвого епізоду. Відчувалось, що пам'ять у нього відмінна і професійна. Бо такий об'єм інформації пересічна людина не збере й не надасть за потреби.

Ми заступали після сніданку наче на чергування або ж на вирішальний шкільний іспит, не було якихось «розкачувань», а все було дуже серйозно, хоч нас ніхто не контролював і не підганяв. Мій співрозмовник розповідав легко, об'єктивно й без будь-яких «прикрас» – як по заздалегідь написаному. Для мене завдання було не легшим, бо експромтом сказане не можна таким же способом запам'ятати. Записуюча техніка, уже в той період нашої розмови була навіть портативна, але її не було ні в мене, ні в мого співрозмовника. Бо ні я, ні він не готувалися до такої розмови. Усе, що було потрібно: просто і зацікавлено слухати з неупередженим бажанням запам'ятати цікаві епізоди з наднасиченого та неординарного життя співрозмовника. Тут не було запланованого стану: учень-учитель, коли перший всіма силами й методами хоче довести вчителю, що він щось знає та щось може, а другий – учитель, зробивши розумне обличчя, сподівається, що перший помилиться і буде оцінений на тоненьку «трієчку». Отже, розчарованими залишаються обое: перший не зумів навчитися, а другий не зміг передати свої знання.

У нашому випадку нічого цього немає, бо немає ні першого, ні другого. Є просто дві особистості, які пересуваються в просторі потягом. При цьому в кожного свої проблемами, бо не існує в природі людини без тих чи інших проблем. Отже, ми з'ясували, що співрозмовники не заангажовані, не упереджені, нічим не зобов'язані один одному: один приготувався розповідати, а інший – уважно слухати його розповідь...

* * *

Перехресний допит нарешті закінчився. «Перший», який нам обом відразу здався, якщо не старшим, то господарем цього кабінету, викликав чергового й наказав йому відвести нас до кімнати відпочинку, що швидше нагадувала готельний номер, бо військовою казармою тут і не пахло. Такий собі справжній готель з довгим коридором, вистеленим килимовою доріжкою, та кімнатами на двох. Повсюдно затишок і порядок, але без особливих розкошів – два ліжка, стіл, дві тумбочки, шафа для одягу, настільна лампа, динамік на стіні (щоправда, мовчазний) – невідомо для внутрішньої чи зовнішньої інформації. Наша кімната знаходиться на другому поверсі. Туалет і санвузол в обох кінцях коридору. Харчоблок чи їдальня на першому поверсі в протилежному від канцелярії кінці (так ми назвали той кабінет, де з нами знайомилось місцеве керівництво).

Розпорядок дня «санаторію» (саме так за обопільною згодою ми назвали цей «заклад») висів тут же, в кабінеті. З нього ми довідалися таке:

- підйом о 6⁰⁰;
- фіззарядка та підготовка до сніданку 6³⁰ – 7⁰⁰;
- сніданок 7⁰⁰ – 8⁰⁰;
- підготовка до занять 8¹⁰ – 8⁴⁵;
- заняття 9⁰⁰ – 13³⁰;
- обід 14⁰⁰ – 15⁰⁰;
- заняття 15¹⁰ – 18⁰⁰;
- вільний час 18⁰⁰ – 18⁵⁰;
- вечеря 19⁰⁰ – 20⁰⁰;
- самопідготовка 20⁰⁰ – 21³⁰;
- вечірня повірка й прогулянка 21³⁰ – 21⁵⁰;
- відбій – 22⁰⁰.

Примітка: 1. Розклад занять в учбовому корпусі. 2. Вихідний у неділю.

Зайнявши спальні місця та залишивши речі, ми з Дмитром вирішили піти пройтись територією, адже нас попередили, що до обіду ми вільні.

Вийшовши з корпусу (так назвали цю двоповерхову будівлю), ми вирішили обстежити прилеглу до будівлі територію. З фасадної сторони вона була невеличкою й на ній був розташований майданчик для шикування особового складу, а з тильної сторони розміщувалися господарчі будови з невеличким на чотири автомобілі гаражем. Ці будівлі обмежували огляд території за ними. Корпус і господарча будівля були обнесені високим парканом, про який я згадував вище. Ліворуч фронтального шикувального майданчика було відведене місце для відпочинку з невеличкою бесідкою, лавами й місцем для куріння. Усе місце відпочинку було розташоване поміж деревами, а по периметру території будівельники залишили вікові сосни. Отже, весь «санаторій» знаходився не лише в тіні від сонця, але був добре замаскований від повітряного спостереження – дерева частково прикривали будівлі, а самі будівлі та їхні дахи були зусібіч пофарбовані в зелений колір. Уже цей маскувальний камуфляж говорив про те, що цей «санаторій» відрізняється від лікувально-профілактичного закладу, як маленька Моська від величезного слона.

Посидівши деякий час у цьому мальовничому куточку відпочинку, ми побачили, що до нас наближається черговий (або днювальний), який запросив іти на обід. Він завів нас в досить простору їдальню. На столах уже стояли бачки з гарячою стравою, за столом розміщалося по чотири чоловіки. Тільки-но ми присіли за один із столів, як до нас наблизився солдат. Він привітався, назвався черговим по їдальні та запропонував відчувати себе, як дома, а якщо щось знадобиться, то не соромитися – звертатися. На столі було все, окрім гарячих страв – вода в графіні, хліб білий і чор-

ний, приправи, компот, масло, сіль, цукор. На нас цей стіл справив приємне та неочікуване враження, бо в порівнянні з харчуванням бійців кавалерійського полку він був, як небо і земля. Обідало разом із нами приблизно 50-60 чоловік.

Після обіду нас знову викликали до кабінету начальника (нас уже просвітили) РШЗР-ЗН – Розвідшкола зовнішньої розвідки, третього напрямку (до останніх двох знаків було зрозуміло, а ось що таке «третій напрямок», ніхто нас не просвітив, або й не мав права цього робити. Згодом нам цю загадку розшифрують, але це буде значно пізніше.

Ми одержали по два аркуші чистого паперу, а також два аркуші: один із німецьким текстом і один – з російським. Необхідно було перекласти німецький текст російською, а російський – німецькою.

Тексти були не складними і я за 40 хвилин упорався, а Дмитро сидів ще за першим. Мені хотілось допомогти йому. Але як? – близько сидів екзаменатор, який забрав мою роботу та запропонував мені не заважати своєму колезі. Бачу, що Дімка нервує, весь у поту, але, що поробиш, допомогти йому я не міг.

Через годину вийшов засмучений Дмитро, а з його слів я зрозумів, що з текстом він не впорався. Так воно й сталося. Згодом Діму викликали до начальника розвідшколи і відправили у військову частину.

А мене спрямували до учбової групи, де займалося всього 12 курсантів, я ж став тринадцятим. Викладач повідомив нас, що буде обов'язково 14^а, бо ми згодом попарно будемо виконувати та відпрацьовувати практичні навички.

У перший день занять я переписав навчальну програму й жахнувся. Неймовірні навантаження. Щоденно 6-8 годин занять, а предметів так багато, що можна з рахунку збитися, особливо, велике навантаження на практичних заняттях. Сьогодні, наприклад, на вивчення німецької мови заплановано розкладом дві пари (кожна по 90 хв.). Після кожної пари 10-хвилинна перерва. Двічі на тиждень – практичні заняття. Будуть відпрацьовуватися навички володіння всіма видами стрілецької зброї – радянської та німецької. Ясно було й без тлумача, що наголос при навчанні робиться на ймовірного противника, але зараз я почну з теорії.

Німецька мова, за яку з обох перекладів я отримав «4» бали, буде засвоюватись не тільки як безпомилкова мова та граматики, а ще й як місцевий діалект тієї чи іншої місцевості. Наша учбова група буде вчитися за баварським діалектом із всестороннім вивченням географії, сільського господарства, промисловості й інфраструктури цього регіону Німеччини.

Кожен із нас – «баварців» – повинен «досконало стати» мешканцем

цієї території, зі знанням звичок і традицій її мешканців.

Також ми вивчали:

- керування усіма видами транспорту свого і противника;
- теорія десантування із повітря – вивчення парашутів та їх застосування на практиці;
- радіосправу: прийом на слух та передачу на ключі азбукою Морзе. Шифрування радіограм та їх розшифровка за кодом;
- вогневу підготовку – вивчення всіх видів стрілецької зброї, своєї та противника. Стрільба в ціль з однієї та двох рук, стрільба на шум (шелест) з видимого та невидимого положень. Уміння закладати вибухівку та виявляти її в потаємних місцях;
- практику перевтілення та маскування, закладку та виявлення тайників для зв'язкових;
- тактику та способи виживання в екстремальних умовах (яку фауну та флору можна споживати) за відсутності допайків. Переправу через воду та болото. «Залягання на дно» у річках, морях, озерах, ставках і т.ін. з використанням спеціальних засобів та засобів підручних матеріалів (камиш, бузина тощо). Добування вогню із сонячного променя через шклянну призму, методом тертя двох дерев'яних палиць тощо;
- відрив від «хвоста» при переслідуванні ворожих агентів та виконання самостійного спостереження з допомогою спецзасобів та простим візуальним методом.

Крім цього, були ще навчальні заняття з етики та медицини (надання першої допомоги). Ось такий величезний перелік усього того, що ми повинні були відмінно засвоїти за два роки навчання.

При вивченні теоретичних дисциплін основний наголос робився на те, що в Європі уже неспокойно, про що ми повинні пам'ятати й віддавати всі свої сили для оволодіння навчальною програмою. Заступник начальника розвідшколи з політичної частини постійно нагадував нам ленінський лозунг: «Всякая революция лишь тогда чего-нибудь стоит, если она умеет защищаться».

До речі, з нашої навчальної групи відсіялось три курсанти, один зламав ногу при десантуванні з парашутом, двоє не витримали навантажень при відпрацюванні практичних навичок. Отже, я став у групі десятим і був спарений з дев'ятим – це був Арнольд Лауріс – латиш, сильний, тренований, колишній кремлівський курсант. Це все, що про себе він мені розповів. «Між іншим, у нас не прийнято зайвого говорити ні про себе, ні розпитувати когось», – сказав якось мені Арнольд, який був переведений у мою кімнату та зайняв місце Дмитра.

Арнольдик, так я його став звати, переселившись до мене в кімнату, застеріг мене, що кімнати прослуховуються «контриками» училища.

Одного разу мене викликали в «особый отдел». Допоки я туди добрався, то подумав, що на мене поступив якийсь донос, що стосувався батька. І я не помилився, але замість негативу, я отримав приємне повідомлення про те, що батько, виявляється, був ніякий не «контра», а «казачок», засланий у війська генерала Корнілова. Він ще на фронті був заагітований більшовиками і за їхнім наказом відправився до антибільшовицьких сил. Згодом він навіть дав кілька цінних повідомлень червоним контррозвідникам. Загинув батько за загадкових обставин. Він дійсно був полковником і служив при штабі. Достеменно не з'ясовано: чи його розкрила білогвардійська контррозвідка, чи виникли непередбачені обставини – батько загинув у бою. Отже, мені стало ясно, чому нас не репресували в 1920^х роках. А дідуся з бабусею вислали через молодшого сина, який дійсно приєднався до білого руху й загинув десь у війську генерала Семенова.

Новину про батька мені хотілось якнайшвидше повідомити мамі, але «контрик» сказав, що вона вже знає, а нам, з метою збереження військової таємниці, поки що не рекомендується переписка. Та й навчальне навантаження було таким щільним, що, як у народі кажуть, угору ніколи подивитися, іноді виникало бажання, щоб якимось чином відрахували з цієї «школи».

Після першого року та успішного навчання нас відпустять на два тижні у відпустку. Але це буде не скоро, а зараз ми «гризли» науку. Тих десять чоловік, що залишились в групі, це були якісь людино-машини. Це залишились алмази, а не люди.

Ніхто з нас не хникав, не скаржився на свою долю. Ми знаходилися в якомусь іншому вимірі, програмні вимоги були надзорські. Окрім фізичного навантаження було ще й моральне. Мало того, що ми не мали права розмовляти рідною мовою, а лише німецькою, даним діалектом, тож ми повинні навчитись думати й спати з цим діалектом. З нами працювали психологи й медики, пічкали нас через добу якоюсь мікстурою, потрібно було виробити такий власний рефлекс, щоб сон був спокійним, без сновидінь, і якщо вже розмовляти уві сні, то тією мовою, якою спілкуємось удень.

Тепер-то мені стало зрозуміло, чому наша кімната прослуховувалась. Слідкували, крім усього іншого, щоб ми, бува, не спілкувалися рідною мовою. І так «слухали» всі кімнати, ось чому ми ходили, спали, словом, жили попарно. Ми повинні були постійно спілкуватися чужою мовою – «екзаменувати» один одного. Нам давали довільні тексти з географії землі Баварія й ми повинні були вживатись у ту місцевість, знати все по план-карті

до дрібниць – де, що розміщено, особливо в містах Мюнхені, Гамбурзі, Фюрті, Нюрнберзі, вибірково – в Берліні. Отже, випробовуємо знання кожного в діалогах між собою.

Непросто нині, через десятки років, переповісти всі перипетії наших практичних тренінгів, та, мабуть, і не потрібно цього, бо їх було надто багато. Але про один таки розповім.

... Закинули нас якимось у лісову хащу з болотами та важкопрохідними ділянками. Десантували нас з Арнольдом у різних квадратах лісу і через дві доби (не більше) ми повинні були знайти один одного за заданим азимутом і топографічною картою.

Нам видали: 0,5 кг чорних сухарів, 100 г сушених фруктів (яблука, вишні, груші), флягу з 0,7 л води, медичну аптечку, ніж, маленьку сокиру-лопатку, сірники (коробка в пергаментній упаковці), фонарик, бінокль, топографічну карту, компас і, мабуть, все...

Спочатку десантували мене, Арнольд полетів далі. Шльопнувся я на якесь болото з очеретом та верболозами (між іншим верболозами-рятивниками). Парашут не дав мені заглибитись у воду глибоко, але й одночасно заплутав мене в своїх стропах. Прийшлося виплутуватись за допомогою ножа й сокири. Певний час я там вовтузився, а мій водопиленепроникний швейцарський наручний годинник зі світловим циферблатом показував 3 години ночі, значить уже 40 хвилин я втратив у верболозах. Вибравшись на берег, я сховав парашут, наніс на топографічну карту місце схову і взявся визначити приблизне місцезнаходження. Якщо вірити карті, то я приземлився поблизу безіменного озера. І якщо це воно, то через 30 кілометрів на південь розташоване село Медвеже, а в 20 км північніше – вузькоколійна залізниця.

Вирішую йти на північ, визначив напрямок за азимутом. Іду, десантні напівчоботи чавкотять від води, штани до колін також промокли (куртка всеж таки напівсуха). Сів перевзутися, як хмарою насили комарі. Перевзуюся, викрутивши шкарпетки, вилив воду із взуття. Пішов, а на годиннику вже чотири (це було середина травня), тож світліло рано. Пташиний спів та пахощі лісу нагадали мені про благодатну пору року та мирну прогулянку лісом. Але ні благодаттю, ні прогулянкою й не пахло. Згодом потрапив до непрохідної ділянки лісу, де малина сягає голови, а внизу ожина чи якась інша рослинність обплутала ноги так, що не міг іти: ні назад, ні вперед. Пробую прорубуватись, почався світанок. На сході зажевріло, веселіше стало на душі. Виплутавшись на невелику полянку, присів на повалене дерево, відчув, що страшенно втомився і можу заснути. Відпив ковток води й звірився за картою та компасом – здається іду правильно. З

надзусиллям підіймаюсь і продовжую свій шлях. Проминувши поляну й пройшовши через бурелом (багато повалених дерев, вони гнілі та слизькі), декілька разів упав. Після довгого переходу вперся в болото, сонце вже зійшло, але в лісі було ще темнувато. Болото, з першого погляду, тягнеться праворуч і ліворуч, де його кінець – не розберу. Стою й пригадую свою бабусю. Частенько вона розповідала якісь пригодницькі легенди й казала: «Якщо заблукаєш і не знаєш куди йти далі, то виверни сорочку навиворіт і ступай праворуч. Бо нечиста сила веде тебе ліворуч і по колу».

Отже, йду праворуч, сонечко піднялось вище лісу, а я ще болото не обійшов. Іду стежиною: ліворуч болото пахне гнилизною, а праворуч – чудовий ліс зі своєрідними пахощами цвіту, хвої та соснової живиці. Раптом «стежина» (якщо можна вважати смужку трави «стежиною», бо трава була до колін, тож взуття і штани до колін знову намокли), закінчилась. Шлях перегородили кущі бузини, верболозу, ще якихось колючих кущів, схожих на терен. Було видно на них перецвілі суцвіття. Бачу, що пробитись через ці «джунглі» навпростець не вийде...

Беру праворуч і зразу ж падаю – під ногами стовбур лежачого дерева, зарослого травою. Ще лежачи на землі, відчув таку втому, що вставати не хотілося, а тому повернувся назад на «стежину». Впав на траву і відразу заснув. Як раптово заснув, так раптово й прокинувся, бо на сосні наді мною голосно скреготала сорока. А це означало, що або хтось є поблизу, або вона мене проганяє. Окрім цього, сороки селяться десь біля села. Поглянув на годинник – спав я 25 хвилин, але відчув, що відпочив. Тож зібрався й пішов далі – в обхід густих зарослів, що були на моєму шляху.

Доймала спрага, випив залишки теплої води з фляги й подумав, де б її наповнити водою. Після випитої води засмоктало під «ложечкою». Почав гризти сухар, але він виявився настільки твердим, що зуби можна зламати. Проте «голод не тітка»: всеж-таки шматок відломив і почав повільно розжовувати.

Пройшло ще години дві мого невпинного руху, коли, нарешті, закінчилося болото й приболотна гущавина. З'явився невеличкий потічок метрової ширини й півметрової глибини. Він виходив із невеличкого озерця, яке виднілося приблизно за 200-250 м. За 10 метрів від болота в потічку ріс айр (лепеха по-нашому), а це ознака чистої, придатної до споживання води. Крім того, у моїй флязі було кілька камінців з кременя, що має властивості обеззаражувати воду (ще в часи Суворова солдат повинен був мати кремій не тільки для видобування вогню, а й для очищення води).

Наповнив флягу водою, яка трішки віддавала болотом, але, на щастя, була прохолодною й бажаною, бо я не знав, що мене чекає попереду...

Перестрибнувши потічок та «подякувавши» йому, що він мене напоїв, я за картою визначив, що вузькоколіяка, до якої я прямую, ще досить далеко. Йти тепер було значно легше, бо кущові зарослі змінилися більш прохідним висотним лісом. Дихалося надзвичайно легко в сосновому лісі, що був заповнений ущерть пташиним співом. Чудові рулади солов'я перекликалися з куванням зозулі, щебетом інших птахів.

Сонце вже хилилося до заходу, коли я нарешті зайшов у мішаний ліс. Дуби стояли неподалік берез, диких груш, грабів та ще інших порід дерев, й лише де-не-де росли сосни. Яюсь я побачив, як за чверть кілометра мій шлях перетинає гурт диких свиней, лисиця також зустрічалась і я подумав, чи ведмідь бува не перестріне тут мене?..

Знову почав спотикатися об різні перешкоди, що з'являлися на моєму дикому шляху. Став міркувати, а може варто подумати про нічліг, бо в лісі стало якось раптово темніти. Зважаючи на те, що просто на землі спати небезпечно, бо дійсно не відомо, що тут за звірина водиться, мусив знайти якусь розлогу сосну, щоб зручно вмотитись та прив'язатись стропою (кусок був зі мною). Цю науку ми проходили, і я знав, як відпочити на дереві та в інших екстремальних місцях.

Пройшовши ще декілька сот метрів. Оскільки в лісі уже достатньо стемніло і дерева стали рідіти, значить десь повинно бути дерево із розлогим гіллям. Потрібна сосна швидко знайшлась, вона розкинула свої гілки майже паралельно до землі. Починалися гілки невисоко, потрібно було лише ледь підстрибнути й схопитися за одну з таких гілок, підтягнутись... і ось я вже не дереві. Із стропи, що лежала в одній із багатьох кишень штанів та куртки, я змайстрував «ласо», яке накинув собі на одну із ніг (сидів я на гілці спиною від стовбура), а опісля туди ж, у петлю, просадив другу ногу і повідком підтягнув обидві ноги так, щоб вони не звисали донизу, бо будуть затікати ноги. Повідок прив'язав до гілки, на яку я всівся. Стовбур сосни був не надто товстий, а тому ще однією стропою (я мав у кишенях кілька мотузків від строп) я обв'язався поза спиною до стовбура і так невдовзі заснув. Трохи було незручно – різала гілка, на яку я всівся, але згодом далася взнаки втома. Я не встиг навіть пожувати трохи сухарів або сухофруктів (до речі, сухофрукти вживаються від розладу шлунку, особливо коли п'єш сиру воду).

Не запам'ятав жодного фрагменту сну, хоч мені щось таки снилося. Прокинувся від того, що затекли ноги, бо петля «ласо» стиснула ноги (забув обмежити затяжку, зав'язавши вузелок на поводку – тоді петля не стискує кінцівок). Поглянув на годинник, який показував 3 години 20 хвилин, і почув пташиний спів, який знову, як і вчорашнього вечора, звучав

пишним різноголоссям. Цей спів підказував – розпочався новий день.

Злізши з дерева, зібрав свої прив'язні мотузки і, розклавши їх у кишенях, знову визначив правильний напрям руху. Я саме подумав, що від місця десантування до місця нічного відпочинку я йшов більше доби. А загальна відстань до вузькоколійки була всього 30 км. Отже, за нормальних умов її можна було подолати за 4-5 годин, але по бурелому та болотних перешкодах, мабуть, не більше 15 км пройшов за 16-17 годин руху.

Але думай, козаче, що хочеш, а йти до визначеного пункту потрібно, бо тільки на вузькоколіїці мене чекає фініш. Не пройшовши й кілометра (за моїми розрахунками), я натрапив на напіврозвалений курінь. Значить, десь неподалік є люди. В курені нічого не було, крім хвої сосни. Я подумав: ось де було б добре виспатися! Шлях мій продовжувався швидше вчорашнього, бо і в лісі було просторіше. Проте, в якомусь місці шлях мені перетнула невеличка смужка ліщинових кущів. Між кущами був якийсь невеличкий розрив, де пролягала, певно, звірина стежка. Ось туди я й ступив якимось застережливо і не дарма, бо між кущами лежав замаскований потужний капкан. Зупинившись у півкроку від капкана, я з холодком, який пройшов спиною, пригадав життєву істину, що не завжди натоптана стежка є безпечною. Злість мене взяла на того, хто встановив таку варварську і небезпечну зброю: взяв палицю, яких у лісі довго шукати не потрібно, і привів у дію капкан. Ще через якусь годину руху ліс знову став густішати, знову на моєму шляху виникли тернові хащі, через які годі було продертися, бо зарослі були дуже щільні.

Тоді я згадав бабусину науку: глянув праворуч, глянув ліворуч, ніякого кінця хащі не розглядив – тож почимчикував праворуч і, на щастя, не помилився. Пройшовши біля кілометра, я вийшов на гарненьку зелену поляну, на якій пасся табунець диких кіз. Побачивши мене, табунець в кілька стрибків зник між деревами. Пересікши полянку, я зупинився, бо переді мною лежало три стежки. Яку вибрати? Я не знав, але знову згадав просту народну мудрість «треба йти по найбільш натоптаний».

Так я і вчинив – невдовзі вийшов на луг, де пастушок випасав декілька корів з вівцями. Хлопець, мабуть, налякався мого вигляду, бо піднявся на ноги і якимось насторожився. Підійшовши ближче, я спитав його: «Як мені вийти на вузькоколіїку?». Юнак відразу повеселішав і показав мені найкоротший шлях:

– Потрібно було вам на поляні взяти ліворуч і ви вийшли б на лісничий кордон, а там з десятків кілометрів і... вузькоколіїка. З кордону ви навіть почуєте, як подає сигнал «кукушка» – так називають паровозик вузькоколіїчного потягу.

Покинувши луг з пастушком, я попрямував у вказаному ним напрямку і дійсно невдовзі вийшов на лісничий кордон. Там я напився смачної холодної води, яку дістав із криниці з дерев'яним зрубом та «журавлем». Розмочив два залишених житніх сухарі і швидше проминув кордон, бо з хати тягнуло якоюсь смачною стравою, від якої голод дав про себе відверто знати. Звичайно, можна було підійти ближче до оселі, на подвір'ї якої поралася господиня, і попросити чогось попоїсти, вона, мабуть, не відмовила б, але це до програми виживання не входить.

Навіть діалог з пастушком порушував поставлене завдання. Бо виживання, це – рухайся за картою, їж – ящірку, жабу, сарану, коріння певних рослин. А якщо підеш попід хати з протягнутою рукою й відкритим ротом... Зась! Це не виживання. На ворожій території така поведінка рівнозначна провалу і викриттю диверсанта органами контррозвідки.

Проминувши територію лісного кордону я, дійсно, почув свист «кукушки». Мимоволі глянувши на свій годинник, який показував 14-ту годину дня, я зрозумів, що мукам моїм прийшов кінець.

Продершись востаннє через гущавину дерези (є така рослинність), яку частенько застосовують як живопліт. Фахівці його підрізають і такий «паркан» виглядає вражаюче гарно. За цією останньою перешкодою я вийшов на рейки вузькоколійки. Тут десь повинна бути будка стрілочника. Та де ж вона? Вийнявши топографічну карту, я визначив місцезнаходження поста. Дійшовши до нього, зустрів нашого інструктора з виживання. І той, привітавшись, зазначив час мого прибуття – 14 год. 50 хв.

Отже, від початку десантування пройшло приблизно півтори доби.

Щодо Арнольда, то він не виконав завдання, тобто не вклався в дві доби, бо його парашут зачепився за високу сосну, а, обрізавши необачно та поспіхом стропи, він полетів у темноті вниз: добре що не загинув і, навіть, не поламав ніг. Проте одну ногу таки пошкодив, певно, підвернув. З допомогою палиці Арнольд почав пересуватись у напрямку автошляху, бо йому вже йшлося про виживання, а про досягнення поставленої цілі не було й мови, але хаці, з його розповіді, були також, було й болото, водні перепони тощо.

Арнольд ішов, перемагаючи страшний біль у нозі, але хід його був важкий і повільний. Добиратись до фінішу прийшлося три доби. Його інструктор уже навіть захвилювався й почав готувати пошукову групу. І все ж завдання Арнольду не зарахували. Ось як прискіпливо і складно ми практикувалися.

Для простої людини така вимогливість і така результативність при заліках можуть здатися надмірними. Але, мабуть, не для роботи розвідника

або диверсанта, які будуть виконуватись із великими потугами та надзвичайними труднощами. Бо фах наш – весь на екстримі і життя нам ще принесе надскладні життєві ребуси.

І якщо ти вибрав цю важку та небезпечну дорогу, то іди будь-якою дорогою і не зупиняйся навіть під страхом смерті. Особисто я не один раз замислювався, а чи не краще було б зійти з цієї «дистанції», якій ні кінця, ні краю ніколи не буде видно. Але Божа сила підказувала мені, що захист своєї Вітчизни – свята справа і її хтось повинен виконувати, бо хоч комуністична держава й безбожна, але споконвіку супостата зустрічали вогнем і мечем. А щоб було менше крові при цьому, потрібно знати хоча б приблизно підступний задум ворога.

Ось такі переконання зупиняли мої розгубленість і невпевненість.

* * *

Навчання продовжувалось, навантаження зростали. Деякий час я проживав у своїй кімнаті сам, бо Арнольд два тижні лікував ушкоджену ногу в санчастині тут же, на території розвідшколи. Та й зараз ще ходить з ціпком.

Ми вже думали з ним, як використаємо двонедільні канікули, які нам належали після року навчання. Перший курс навчання добігав кінця, залишились лічені дні. Ми вже знали, хто, з якими успіхами закінчує I курс навчання. Я та ще троє із десяти «баварців» закінчували перший курс за першим розрядом або, зрозумілою мовою, на «відмінно».

Арнольд і ще п'ятеро – за другим розрядом, бо третього взагалі не існувало. До речі, Арнольд із двох «четвірок» одну одержав за те завдання, яке він не виконав через травму ноги при нічному десантуванні на ліс.

Курсантам-розвідникам, які закінчили перший рік навчання за першим розрядом, канікули надавались на один тиждень більше, тобто на три тижні. Я з величезним нетерпінням чекав поїздки додому. Більше року минуло, як я пішов так нагально з дому, і за цей час ніяких ні новин, ні взагалі будь-яких вістей не мав. З матір'ю я хоч попрощався, а як там Уля, що вона про мене думає, адже я поїхав не попрощавшись. Між іншим, у нас за цей навчальний рік були такі нелюдські навантаження, що часу не було навіть задуматись і згадати про своє незабутнє кохання. І зараз, озирючись назад, мені здається, що час тоді плинув надзвичайно швидко.

Післязавтра ми роз'їжджаємось на канікули, а сьогодні ми з Арнольдом вийшли з їдальні після сніданку і сіли на лаві, розмовляючи та будуючи плани на канікули. Він їде десь у Білорусь, бо родичів близьких у нього

немає – загинули ще в революцію. Залишилась тітка по матері, яка ще за царя вийшла заміж за білоруса – ось це і вся його родина.

Нашу приємну розмову перервав черговий, який прибіг зі штабу. Він передав мені наказ негайно з'явитися в «особый отдел». Серце моє «йокнуло», і не дарма. Зайшов, доповів, чекаю. Особіст та ще один офіцер, що сидів за приставним столом, запросили мене присісти. За їхніми усміхненими обличчями я зрозумів, що розмова буде без особливих неприємностей. Почав мову незнайомиць і те, що він сказав, було зовсім неочікуваним:

– Курсант Грива, ви із Дону, зі станиці Сиротинської? Ви такого чоловіка як Всеволод Гниленко, за шкільним прізвиськом «Гнилко», пригадуєте?

– Знаю, разом навчалися в одній школі. Він, ходили станицею такі чутки, був десь у якійсь банді і там, нібито, загинув. Ще в школі він був учнем не з кращих та й поведінку його зразковою не назвеш.

– Так ось, минуле його нам відоме, навіть знаємо, як ви діставали кулеметну тачанку з води. Відомо також, як він потім пристав до банди «Коршуна», яку потім наші чекісти знищили. Але «Гнилку» з невеличким загонном вдалося втекти і він подався до банди генерала Семенова. При переході кордону в Монголію банду генерала знову потріпали червоноармійські загони, але «Гнилку» і на цей раз вдалося зникнути. Ми думали, що банда проникла в Китай, але, мабуть, помилялись, бо нещодавно нашим органам вдалося довідатись, що в місті Н-к діє підпільна білогвардійська організація і людина, схожа на «Гнилка», але з іншим прізвиськом причетна до цієї організації. Отже, ми просимо вас допомогти нам. Ваше завдання буде нелегке і навіть небезпечне, але ви людина перевірена, та й, до певної міри, це стане вашим першим самостійним завданням. Яке ваше рішення?

– Якщо моя допомога буде для держави корисна, то я небезпеки не боюсь, однаково в майбутньому її не уникнути, до неї потрібно готуватися.

– Тоді славно, півгодини вам на збори!

Я вийшов від «контриків», як кип'ятком ошпарений. Ось і погуляв на канікулах, ось і зустрівся з матір'ю, Улею, рідним краєм!.. Попрощавшись з Арнольдом, відбув у невідомість.

Через годину ми вже були на борту «кукурузника» й летіли до С-ва, а далі – залізницею, до потрібного міста.

Вже у вагоні супроводжуючий мене чекіст розповів мені про те, що «Гнилко» має недалеко від місцевого ринку невеличку майстерню з ремонту взуття. Мені потрібно обережно, не виявляючи своєї персони, зайти під виглядом звичайного відвідувача, який потребує ремонту взуття,

та уважно придивитися до нього. Усе це зробити обережно, щоб «шевця» не насторожити. «Нам потрібно розкрити всю злочинну організацію, а самого «шевця» ми б давно взяли. Постарайтеся, щоб він не запідозрив нічого. Обережно й ще раз обережно», – повторював мій візаві, допоки я в обласному відділі ЧК перевтілювався в такого собі простого «обивателя». Змінювали мій образ два фахівці – один працював над обличчям і волоссям, а другий одягав та готував «авоську» із взуттям, приготовленим для ремонту.

Наступного дня, зранку, мене ще раз «піднарядили» і в супроводі групи прикриття ми доїхали трамваєм до ринку. Я йшов без поспіху (хоч трішки хвилювався), але на порозі чоботарні до мене прийшов той спокій, що його повинен мати залегенований таємний агент після відповідних тренувань, які прийшлося пройти з психологами училища. Відкривши двері та переступивши поріг невеличкого приміщення, побачив бородатого чоловіка, який підбивав підметки до чобота. Він відповів на моє привітання та уважно подивився на «авоську» в моїй руці, а тоді промовив спокійним голосом, схожим на Севин, і навіть на лівій руці була родимка з горошину. Але чогось Севиного не вистачало, чого, не розумію. Я постарався побільше говорити, поки він оглядав моє взуття. Майстер видав мені квитанцію та сказав, що за тиждень моє взуття буде відремонтовано. Я подивився ще раз уважно та пронизливо (як нас навчали в розвідшколі) в його очі й остаточно переконався, що це не Сева. Усе було схоже на нього, але це був не мій земляк зі станиці Сиротинської. Не може бути, що Сева мав таку витримку. В мої очі він дивився спокійно й без емоцій, а очі, в першу чергу, видають людину.

Вийшовши з майстерні, я сів у трамвай і поїхав в іншому, наміченому ще в обласному управлінні ЧК (де мене споряджали) напрямку, бо якщо за мною буде хвіст, то позбутися його потрібно розумно, з майстерністю розвідника. Покружлявши містом – то на трамваї, то на тролейбусі, повештався по магазинах, купив кілька дрібничок. І, нарешті, зайшов до їдальні й аж там за обідом зустрівся (за одним столом) з потрібною мені людиною. Допоки обідали, я кількома словами з ним перекинуся. З їдальні пішов до звичайного житлового будинку. Тут мені належало ночувати під опікою чекістів, які побоялись селити мене в готелі. Мені вони тільки натякнули, що я буду під пильним наглядом. Квартира була співробітника, який привіз мене в місто. А, отже, тут я міг спокійно відзвітувати про всі мої сумніви та висловити свої думки. Господар квартири, він же співробітник органів ЧК, не зовсім повірив моїм переконанням і прийняв рішення діждатися виконання замовлення, а там діяти за обставинами.

Мене це геть не влаштовувало, бо цей час буде, так би мовити, за свій рахунок, він «з'їсть» тиждень моїх канікул. Але я промовчав і тиждень цей провів, як справжній відпускник, лише під пильним оком чекістів та за їх рахунок.

Час линув, і навіть дуже швидко, і ось я вже йду за своїм замовленням. Воно (замовлення) було виконано і я знову прискіпливо придивлявся до господаря майстерні. Змін не виявив ніяких, розрахувався і вийшов.

Не буду описувати своє відбуття з Н-ка до рідної домівки. Скажу лише, що на дорогу витратив дві доби. Ще в потязі я роздумував над тим, чи справедливо я вчинив? А може, то був все ж таки Сева? І тут же якийсь голос заспокоював: не карайся, то не він.

Забігаючи наперед скажу, що я не помилявся. Пройдуть роки, раніше ніж я довідаюсь про долю Севи Гниленка, вірніше його двійника. А було це так.

У батьків Севи – Зінаїди Романівни та Герасима Агафоновича – народилися близнята Всеволод і Владислав. Діти були, як дві краплі води, схожі один на одного. Козак Герасим у революцію пристав до білих і загинув, а, вірніше, безвісти пропав. Мама залишилася з сином Всеволодом, який ріс без батька, був розбишакою. У 20-ті роки він покинув школу, вештався без діла, шукав пригод. Згодом, після того, як він з нашою (з Петром) допомогою озброївся, Сева пристав до банди «Коршуна»...

А де ж дівся його брат-близнюк? А подівся (мені так і не сказали як) Владислав не куди-небудь, а жив він у рідної сестри Капітоліни, яка вийшла заміж за багатого купця з Уралу, де він мав металургійні заводи. Капітоліна була дуже гарна і якось поїхала в гості до своїх родичів в місто Н-к. Родичі Капітоліни були також заможні. І як там усе відбувалось, мені не відомо, але Капітоліна потрапила в поле зору того самого купця І гільдії Теофіла, який закохався в молоду красуню з першого погляду, хоч йому пішов уже 52-ий рік. «Любови все возрасты покорны» – так відбулося і з ним, а в ті часи розвестися з «благовірною», вінчаною в церкві, було не так-то просто. Усе ж, мабуть, гроші зробили все, щоб обійти будь-які закони та устами, у т. ч. церковні. Покинувши дружину та наділивши статками домочадців, він оженився на красуні, яка годилась йому в доньки. Нова «молода» сім'я процвітала, але красуня Капітоліна виявилася безплідною, а Теофіл прагнув мати нащадка. Але де ж його взяти, якщо Бог не дає. Вихід один – усиновити. Ось якраз у цей скрутний для багатіїв період неможлива сестра Капітоліни – Зінаїда – благополучно народжує двох близнюків, про що довідується бездітна сестра. Достеменно невідомо, яким чином Герасим та Зінаїда вирішили розлучити братів-близнюків

та віддати хоч і рідній сестрі, але ж не будь-яка мама на це піде. Ходили станицею чутки, що Герасим одержав велике відкупне, мабуть, щось таки було, бо в господарстві Герасима з'явилися нові коні з дорогою бричкою, поле стало приростати новими «шматками». Словом, господарство росло, як на свіжих дріжджах тісто. «Ларчик відкривався просто» – рідна кровинушка перетворилася в золотий «клондайк». А далі Владик став багатим спадкоємцем, але не надовго, бо більшовики вилучили його майно.

Як Владислав став шевцем, мені також не відомо. Мабуть, у період НЕПу відкрив свою справу, а хлопець був здібний, ось і перейняв фах шевця. І, мабуть, добре вчинив – краще бути бідним, але живим. А Сева хотів мати статки, зароблені на крові, ось і поплатився... Отже, пройде багато часу, і я сам собі подякую, що не здав чекістам невинного. Яка була дальнійша доля Владислава із родини Гниленків... Щоб закінчити цю тему скажу, що після повернення в училище, я одержав подяку від особіста розвідшколи. Чекісти з міста Н-ка передали йому, що я допоміг їм в оперативній розробці «вияснення личности». А для себе я зробив висновок, що дечому навчився та й інтуїція мене не підвела. Своєрідний іспит я здав на «відмінно».

* * *

Нарешті я таки дістався рідної домівки. Мама не знала, що я приїду, та й не могла знати, бо ніякого зв'язку (я про це вже писав) не було. І ось я стою посеред свого подвір'я і не впізнаю його. Усього за рік воно змінилося так, що й не впізнати. Відчувається, що хоч тут і є господар, але він не постійний. Заглянув до кліток, де були кролі, – вони були порожні. Собака молоденький, погавкує на мене, але якось неохоче. А коли я до нього заговорив, то він і зовсім замовк, помахуючи хвостом. Підпустив мене до себе і остаточно признав, коли я його погладив.

Крім курей та гусей на подвір'ї нічого не було. Я знав, де знаходиться ключ від хати, відімкнув і зразу дихнуло на мене приємним запахом рідної домівки – запах чебрецю, м'яти та ще якогось різнотрав'я підтвердив, що я вдома. Роздягнувшись, я відчув голод. Заглянувши в піч – побачив там декілька горщиків, отже мама щось варить. Витягнувши та відкривши, побачив і почув приємний запах щавльового борщу та пшоняної каші зі шкварками. І саме в цей час скрипнула «калитка» та весело загавкав собака – виглянув у вікно і побачив маму, яка поспішно йшла до хати. Вбігши в хату, вона кинулась до мене і ми обоє щиро обійнялися, мама навіть з радості заплакала, від чого й у мене виступили сльози на очах.

Потім мама опанувала себе та свій збуджено-емоційний стан і стала готувати на стіл. Дивлячись на маму, я відзначив, що вона помітно постаріла, хоч обличчя ще зберігало риси краси. Мама була красуня і, залишившись молодою вдовою, могла вийти ще заміж. Навіть сватались до неї, але вона, мабуть, була з однолюбок, або ж повністю вирішила присвятити себе дітям та школі. Зараз мені чомусь подумалось, що якщо й існує в житті щастя, то не всім воно дається. Яке воно це щастя в мамі? Вийшовши заміж за батька, сімейного щастя, мабуть, вона й не діждалась, так і залишилась від самого початку шлюбу не то дружиною, не то вдовою. Адже батько тільки періодично приїжджав, і то лише на короткий період, тож крім дітей нічого мамі не залишав.

Ми сіли обідати. Мама поставила пляшку з наливкою та сказала: «Може ти, синок, уже щось міцніше навчився пити?»

– Ні, мамо, ні пити, ні палити не навчився. За навчанням та різними навантаженнями не було часу. Але чарочку наливки дозволю собі.

Почаркувалися: я свою випив, а мама пригубила, й поки я їв, вона сиділа та радісно спостерігала за мною. У мене чесався язик запитати, де зараз Уля, але я не запитував, а мама розповідала про братів: «У них служба проходить успішно, Гриша був у відпустці, щоправда недовго, женився, але невістка-лікарка не змогла приїхати. Наступного літа обіцяв приїхати з нею, а, можливо, й з онуком чи онукою. В Остапа теж добре. Тетяна викладає на кафедрі в Ростові, захистилась. До речі, там і Уля, в тому ж інституті вчиться». Мене наче струмом вдарило. Після цих слів мені дуже захотілось, щоб мама продовжувала розмову про Улю. Я запитав:

– А що, Уля після мого зникнення ще заходила до тебе?

– Ой Толю, ходила, аж до самого від'їзду на навчання. Як ти від'їхав, то вона й прибігла. Вона тебе кохає, бо так щиро плакала, що не застала тебе. Наплакались ми тоді обидві, вона навіть не вірила, що ти не міг почекати її. То я розповіла їй, як поспішно ти від'їжджав. А тепер розкажи, синок, щось про себе, адже ми не знаємо.

Я, звичайно, розповів їй, але не все. А чому не писав, бо курс молодого бійця-кавалериста не залишав вільного часу. Кавалерійська практика так виснажує, що і їсти не хочеться. Ждеш, коли б упасти та заснути. Та й ми були в літніх таборах, а я не взяв з собою ні паперу, ні олівця. Мама, звичайно, мене слухала уважно, але по її очах і невеселій посмішці я розумів, що вона не вірить. Щоб змінити тему розмови я запитав маму:

– А що там у школі й чи багато моїх однокласників поїхало вчитись, де зараз служить мій закадичний друг Петро та інші однокласники?

Мама на все це відповіла, але відчувалося, що без задоволення. Пройде багато часу, коли я дещо зі своєї «служби» розповім неньці. І аж тоді мама зізнається:

– А, знаєш, Толю, я тоді відразу зрозуміла, що щось ти темниш. І грішним ділом подумала, що служба в тебе не склалась і ти юлиш та виправдовуєш свої невдачі. Мабуть таки з цією дитиною мені не повезло, адже був найкращим і в школі, і в сім'ї, а що ж в армії трапилося?

Але це буде потім, а зараз обід закінчився. Мама ще уважно дивилась на мене, але мені хотілось вийти на вулицю, пройтися по станиці, як у народі говорять «себе показати і людей побачити». Проте після двох чарочок наливки щось на сон потягнуло. Мама теж запропонувала мені відпочити, а потім посвіжівшим вийти й на люди.

– Заріж мені гуску, щоб я приготувала тобі вечерю, та ляж відпочинь з дороги.

Мені завжди щось убивати або різати було неприємно, навіть рибу було шкода, коли її живу шкребли й потрали. Але пригадав свій фах, а нам уже викладали цю жорстку життєву філософію – коли розвідник, як і хірург, повинен мати тверду руку й не боятися крові. Я ще не знав тоді про кредо верівника ВЧК Ф. Дзержинського стосовно «холодного ума и горячего сердца». Добравшись нарешті до ліжка, я, не роздягаючись, приліг з роздумами про те, що треба пройтися станицею і поспілкуватися з друзями, але якось мимоволі й раптово заснув...

Мама розбудила мене до вечері, яка смачно духм'яніла від кухні, але їсти мені не хотілось і я, роздягнувшись, повернувся в ліжко.

Зранку, після сніданку, мама пішла в школу, а я, вийшовши на вулицю, пішов у бік обійстя єсаула. Було не зовсім зручно йти до нього. Хто я йому? Ну, прийду, і що: «Будьте здорові, я ваша тьотя!»? Не виходить, потрібно щось придумати, але придумати нічого чомусь не можу. Проте, не зупиняючись, ноги самі несуть мене до батьківської оселі коханої. І так я задумався, що не зогледівся, як зупинився біля її воріт. Повертатись, або, навіть, проходити мимо було вже запізно, бо на подвір'ї поралася по господарству мама Улі – Домна Потапівна. І мені нічого не залишалось, як привітатися. На мій голос з повітки показався сам єсаул, Семен Васильович. Якщо господиня зразу мене, відчулось, не впізнала, то єсаул пішов назустріч мені до воріт та, відчинивши калитку, здивовано мовив:

– Заходь, Толю! Оце так новина! Звідки й коли приїхав? А ми вже думали, що ти забагатів, десь у велике начальство вибився та й за нас, бідних станичників, забув.

Проговоривши всю цю тираду одним духом та вийшовши за ворота, обійняв та по-козацькому тричі розцілував і промовив до господині:

– Давай, мати, накривай на стіл, бо дорогий гість приїхав. Ах, як жаль, недавно Уля була й поїхала на якусь там практику. По-моєму, ця практика там же, в Ростові. Ти так швидко відбув в армію, що й не попрощався і ми не провели по-козацьки. Уля розстроїлась також, як темна ніч була до від'їзду на навчання. Весь час ти, Толю, у неї «з язика не злазиш». Хоч би написав, але я запитував голову сільради, то він такого наговорив, що я уже подумав, що тебе в Москву забрали, Кремль охороняти. Бо як же пояснити інакше такий поспіх – не дали знатного станичника по-людськи провести на службу?

Єсаул, батько Улі, був таким само балакучим та надзвичайно гуморним, як тоді за обідом зі смаженою рибою. Я відповів: «Не було тоді мені дійсно вільного часу, я навіть з матір'ю на ходу попрощався. Мені дуже хотілося до вас забігти, але дід Флор гнав, як на пожежу, бо в сільраді воєнкомівець чекав».

– Ну так давай, заходь зараз, і ми зустріч тобі влаштуємо. Надіюсь, ти уже горілочку навчився потрошку пригублювати, а то що ж за солдат, якщо він не п'є, не палить і в «самоволку» не скаче через паркан. Петро, твій дружок, кажуть, з «губи» не вилазить. Напередодні, один його однополчанин був у відпустці, то по-п'яному все розп'якав про нього. Ой, та годі, щось я на радостях розтеревенився. Ти краще мені скажи, у яких військах служиш. Але що я запитую, в кавалерії, а де ж іще. Ще при старому царському режимі прибаутка ходила, хто де служить, так ось, мабуть, і зараз вона ще живе: «Красені – в кавалерії, п'яниці – на флоті, а простофілі – в піхоті».

– Так це було тоді, за царя, а зараз усе вирішує держава, а, вірніше, воєнком з медкомісією, куди кому жереб щасливий випаде. Я служу в кавалерії, але може залишусь в інших військах, бо хочу вступати на навчання, то може військово училище буде іншим.

– Що значить іншим? Наші козаки повинні зв'язувати свою долю тільки з кавалерією – бойовий кінь – найкращий друг та брат козака. Лозу вже рубаєш добре чи ще коню вуха відрубуюєш? Ех, був би ти в пору нашої козацької муштри, я тебе двома шаблями навчив би рубати і на землі, і в сідлі. А нагайка моя згодилася?..

Ми уже сиділи з єсаулом за столом, за яким я колись гостював, а мама Улі все метушилась, доносячи закуску. Семен Васильович уже розливав наливку (перед тим, підморгнувши, запропонував перваку, але я відмовився) в чарки, не зупиняючи свій жартівливий тон.

– Ох і пощастило мені сьогодні – такий гість дорогий і є нагода випити, а то моя Домнушка ніякого «увольнення» не дає. Якщо немає роботи по господарству, то розсипле жменю маку й дає шило, щоб я ним той мак збирав, або змушує бджіл пасти й рахувати.

Домна Потапівна принесла ще добавку до закуски та сказала:

– Ти, старий, краще подивився б за гостем, щоб він голодним не встав, а то все мелеш, як порожній млин. Давай, Толю, з вами пригублю налиочки.

Я простягнув свою чарку, щоб почаркуватися, як годиться, й уважно глянув на господиню, подумавши, що в Улі є щось материне на обличчі, такою ж і мама її була колись молодю та красивою. Та й зараз вона ще має привабливий, але засмучений вигляд. Хоч з таким жартівливим до-тепником як есаул, мабуть, не заскучаєш. Але такий ідеальний порядок, як у їхній хаті та на подвір'ї, підтримувати нелегко, а їм обом допомогти нема кому. Був у них старший син Севаст'ян, але, на жаль, він загинув у 1914-му під час Першої світової війни десь у Карпатах. Ось чому, мабуть, дивлячись на мене, господиня згадала свого сина-козака. Есаул про нього не згадував ні разу, мабуть, щоб не ятрити рану душевну. І тільки зараз, Домна Потапівна згадала, а есаул непомітно змахнув непрошену сльозу та запропонував наповнити чарки. Я став відмовлятися, та господар пригніченим голосом, зі сльозами на очах, промовив:

– Давай, синок, пом'янемо нашого «убиєнного на поле брани» Севаст'янушку. Нехай його Господь прощає й поселяє, де праведники спочивають.

Ми піднялись, перехрестились та випили. Господиня, щоб не бачили її сліз, поспіхом вийшла на кухню. Мені також подумалося, що пора відклянутись, але ж мені хотілося довідатись адресу Улі. І я делікатно натякнув про це есаулу, який зажурено схилив голову. Відкашлявшись, він встав і вийшов до іншої кімнати. Через хвилину він вийшов із зошитом і олівцем. Вирвав аркуш паперу та подав мені олівець, щоб я записав адресу Улі.

Зібрався та подякував господарям за гостинність, а в цей час до кімнати зайшла господиня з якимось пакунком. Підійшовши до мене, вона подала пакет, сказавши при цьому:

– Тут я хочу передати невеличкий гостинчик Катерині Фадіївні. Ми так їй вдячні за підготовку Улі. Хотіли щось заплатити, так вона відмовилась, сказавши, що з такою старанною ученицею працювати було – одне задоволення, та й великого клопоту вона їй не створювала. Мама твоя задавала домашнє завдання, а вчила Уля сама.

Провели мене гостинні господарі до воріт і запросили, як буду від'їжджати на службу, щоб зайшов попрощатися. Вийшовши на вулицю та

поклонившись ще раз в сторону господарів, я подумав, що кращих би родичів годі було й бажати. Прості, добрі й хлібосольні.

До обідньої перерви ще був час, то, мабуть, мама ще в школі. Подумавши про це, я відразу ж повернув у сторону школи. Мама якраз була біля гурту жінок, які, мабуть, щось прибирали в класах. Привітавшись, я покликав маму до себе, але вона попросила зачекати її: «Разом підемо додому». По дорозі я розповів мамі про гостину в есаула та його дружини, також показавши на пакунок в моїх руках:

– А це тобі, мамо, Домна Потапівна передала гостинець. І привіт вони обоє передавали, дуже вдячні тобі за те, що допомагала Улі підготуватися до вступу в інститут.

Допоміг дещо по господарству – паркан полагодив, згодом, скупавшись у річці, повідомив маму, що хочу побачити Улю. Її батьки сказали мені, що вона зараз навчається в Ростові.

– А заодно й сестру відвідай, бо давно Тані не бачив, – сказала мама, – Я приготую гостинчик, тут якраз «есаули» передали з тобою меду, ось і поділимося з Танею.

Наступного дня я вже був на пристані й пароплавом добрався до Ростова-на-Дону. Поблукавши містом трамваєм та пішим ходом, я нарешті дістався до учительського інституту. Ще вдома я вирішив спочатку зустрітись з сестрою, щоб, по-перше, звільнитися від гостинця, якого передала мама. По-друге, сестра підкаже, де знайти Улю.

Пройшовши на кафедру іноземних мов, сестри там не застав, але співробітники повідомили, що Тетяна Дем'янівна зараз на лекції у 18^й аудиторії. Скоро закінчується її лекція, тож мені порадили зачекати краще біля аудиторії. Взагалі-то сестра мала зайти на кафедру, але краще всеж зачекати біля лекційної аудиторії.

Відшукав потрібну аудиторію та дочекався дзвінка на перерву. Ми з сестрою зустрілись у коридорі. При цьому відбувся невеличкий казус. Сестра вийшла з аудиторії, а за нею ринувся потік студентів. І я так змішався з ним, що Тетяна пройшла повз, не звернувши на мене увагу. Лише після того, як я окликнув її, вона ледь не впустила свій портфель та кинулась до мене. Ми обійнялись, розцілувались і сестра сказала, що вже кілька років ми не бачились і я разуче змінився.

Це дійсно так. То вона довго не приїздила до нас після того, як вийшла заміж і осіла в Ростові, а то мене вже в станиці не було. Тому-то й виник такий довгий період нашої розлуки. Сестра так багато говорила, що я ледь вставив репліку: «Ти там на кафедрі та в аудиторії ще не наговорилася?», – задав я це недолуге запитання й відразу про це пошкодував...

– Братику, ти не уявляєш собі, яка я рада, що ми зустрілися. Адже я тут одинока, а ви, брати, розлетілися по світу й вас не збереш до купи, щоб поспілкуватися, як годиться родичам. Була на зимові канікули в мами. Також пройшлася по станиці – таке все рідне, таке все бажане і разом із тим таке вже далеке. Мама також бідкалась, вона, щоправда, у нас не любить скаржитися на свою долю, але якось у розмові мимоволі обмовилася про те, що залишилася сама й уже розміняла шостий десяток. Один порятунок від самотності – школа. Я просила оформити пенсію – педстаж у неї великий. Нехай би йшла на «заслужений відпочинок» та гляділа б онуків – переїхала до мене. Але вона гірко розсміялась та зіслалась на те, що у неї, видно, така доля – боротися з долею «наодинці».

Від сестри я довідався, що Уля зараз на практиці у станиці Роздольська. З нею в одній кімнаті гуртожитка мешкає подруга з цієї станиці, батьки якої з німецьких колоністів. Ось і вирішила Уля використати частину канікул, щоб поїхати й попрактикуватись у спілкуванні з німцями, хоч і колоністами, у мові яких уже відчувався місцевий російський діалект. Але, безсумнівно, жива практика дає чимало корисного. Отже, мені нічого не залишалось, як розпрощатися з сестрою, що її сильно засмутило, бо вона розраховувала, що я переночую в неї й познайомлюсь з її сім'єю, проте мої канікули добігали кінця.

Повернувшись назад, на пристань, я таким само судном дістався до станиці Роздольської, що була розташована на Дону вище за течією.

Приблизно за три години в другій половині дня я вийшов на пристані й розпитав, де знаходиться вулиця Трояндова. Вона виявилась майже поруч із пристанню, а де знаходиться будинок 32, я знайшов легко. Дійшовши до воріт, я погукав і на подвір'ї з'явилась жінка, яка підійшла до воріт і на моє запитання, чи є тут студентка Уля, вона подивилась уважно на мене і, похитавши головою, відповіла, що Уля з її донькою та ще з однією подругою сьогодні вранці поїхали кораблем в Азов. Подруга доньки німецьких колоністів була родом саме з Азова й запросила їх до сестри на весілля. У дівчат канікули теж закінчуються, тож вони вирішили трішки розвіятися.

– А за вас Уля згадувала і бідкалась, де ви нині знаходитесь, – повідомила мене ця приємна жіночка.

Мені стало зрозуміло, чому мама Уліної подруги так скрушно хитала головою. Уля згадувала про мене й журилася, що я так раптово зник. Дівчина розповідала: «Невідомо, де він нині служить, бо й до матері навіть не пише». Жіночка порадила мені повертатися в Ростов, а там і до Азова легше добратися рікою.

– А краще зайдіть до нас і перекусіть з дороги, пароплав буде не скоро.

Я подякував жіночці за пораду та запрошення, але пішов у напрямку пристані. Дорогою я вже розмірковував, що в мене лишилося лише два вільних дні, а за такий час можна й на службу запізнитися. А тому мені дійсно потрібно повернутись у Ростов, а далі залізницею добратись до міста Армавір – на пункт збору наших курсантів.

Невимовний смуток огорнув мою душу, бо так хотілося побачити Улю, але воля Божа була нині не на моїй стороні. У Ростові був ще час до потяга на Армавір і можна було відвідати родину сестри, але настрої був нікчемний. І я, пообідавши на вокзалі, пішов в місто, щоб згаяти вільний час, допоки буде потяг у моєму напрямку. Проїшовши по місту та купивши газет, щоб було що читати в дорозі, я направився до свого вагона.

Не буду описувати, як я дістався до училища, бо це зайве, скажу лише, що зміст газет, які я перечитав у потязі, змусив мене задуматись. У Європі вже попахувало німецьким нацизмом та італійським фашизмом. До влади прийшов Гітлер, який прямо заявив про денонсацію Версальського договору, тож Німеччина мілітаризувалася. Це означало – війна не за горами. Отже, мій фах буде затребуваний.

Повернувшись в училище, Арнольд також замислився над тим, що, побувавши в Прибалтиці, він відчув тривогу місцевого населення. Там підіймали голову місцеві німці, деякі з них переселялись у Німеччину. Щоправда, державні органи закликають не піддаватися на провокації.

Керівник розвідшколи виступив перед курсантами, змалював загрозу, що шириться Європою, закликав нас посилити наполегливість у навчанні, а, особливо, в поглибленому засвоєнні практичних навичок.

На першому занятті керівник нашої «баварської» групи повідомив, що поряд із уже відомими нам предметами, які розраховані на дворічний термін навчання, вводиться кілька нових. Наприклад, вивчення польської мови. Вона для нас, слов'ян, великих труднощів не несе, але прийдеться її вивчати, а це означало, що Польща, як сусідка Німеччини, набуває особливої уваги для радянської розвідки.

Окрім цього, вивчення вже знайомих нам по першому курсу дисциплін буде поглиблюватись: фотографування, виготовлення мікроплівок, зв'язок, тайнопис, проведення зовнішнього спостереження тощо.

Потрібно відпрацьовувати практичні заняття в людних місцях, зв'язки з агентами. Дуже важливою складовою є вчасне виявлення ворожого «слідака», який стежить за тобою і ти випадково можеш сам «засвітитись», а ще гірше, виведеш його на керівника операції. А тому виявити розумних ворожих оперативників, які ведуть спостереження в людних

місцях, – завдання складне й не завжди можна спланувати й передбачити засоби та методи протидії оперативному спостережнню працівників ворожої контррозвідки. Ситуація, яка виникає в реальних умовах, іноді повністю залежить від кмітливості, розуму, зрештою хитрості агента. Є такі випадки та ситуації, що іноді все вирішує сміливість і нестандартний підхід до здавалося б безвихідного становища.

– Ворог підступний і досконало вишколений, отже, не сподівайтесь підловити його на якихось прорахунках та відсутності творчого підходу. Ворожа сторона на серйозну справу простаків та делітантів не посилає, а тому не переоцінюйте своїх можливостей, не шукайте слабких місць і недопрацювань в умовного противника. Ви повинні, як хороший шахіст, прораховувати кілька ходів наперед, проте не «заривайтеся», бо ваш партнер, мабуть, думає не гірше та знає не менше за вас. І «чигає» на вашу помилку, готує вам своєрідний капкан. Звичайно, іноземний агент на вашій території вестиме себе менш упевнено і ваше завдання – використати цей козир. Якщо висліджування ведеться багатоступенево, тобто за вашою спиною є ще ваші помічники або контролери, тоді, до певної міри, це і легше, і складніше, бо вам стає некомфортно показувати свою слабину. А буває й так, що ці хитро-мудрі контролери провалюють задуману операцію, зваливши свої недоліки на вашу голову. Отже, не тіште себе ілюзіями, що контролери вас конкретно в якісь ситуації підстрахують. Ви повинні пам'ятати «золоте» правило розвідника: у будь-яких ситуаціях він повинен розраховувати лише на себе. А це потрібно враховувати при визначенні маршрутів руху, передбачати зміну транспорту, місця зосередження масового скупчення людей – там можна уникнути спостереження ворожих агентів...

З усього сказаного видно, як важливо бути винахідливим не лише при виборі маршруту і «поштових» тайників, хоч і ці показники надважливі.

А тому на другому курсі, як видно, буде не легше, ніж на першому, але все це захоплює своїм змістом і таємністю виконання. Адже ці предмети ведуть до фінішу нашого навчання та до старту роботи за фахом.

Ми з Арнольдом продовжуємо мешкати удвох і намагаємось використовувати будь-яку можливість для ефективного засвоєння як теорії, так і практики агентурної діяльності. Найефективнішим для нас був і залишається метод почергової перевірки на слух вивченого матеріалу. Наприклад, ми вивчаємо будь-яку дисципліну, конкретну тему. Вивчення йде або одночасно з першого абзацу, або той самий елемент теми вивчаємо окремо «про себе», а потім почергово один із нас задає запитання, а другий відповідає. Метод, звичайно, не новий і не з «визначних», але для нас він

найкращий. А отже, у нас в кімнаті запанувала двомовність. Мається на увазі дві іноземних мови – німецька та польська, на яких ми повинні періодично розмовляти між собою.

* * *

Потяг наближався до кінцевої зупинки. З'явилися краєвиди околиць Москви, і мій попутник розумів, що про все пережите розповісти не встигне, а тому запропонував обмінятися адресами і продовжити розповідь пізніше, при наступній зустрічі. А зараз він попросив мене щось розповісти про себе. Отже, на самому початку нашого знайомства я сказав, що мій прадід по батьковій лінії, Оверко, був класним чоботарем, від нього цей фах перейняв мій батько Терешко Павлович.

Були вони родом із Буковини. Ще 1812 року батьків прадід, який служив у кавалерії князя Багратіона при наступі військ французького імператора Наполеона. Тоді батьків прадід Харитон одержав важке поранення й залишився на Волині в селі Семигори Камінь-Каширського повіту, в сім'ї селян, бо поранення не дало змоги відступити з російською армією.

Батькова прабабуся Марина заховала пораненого в повітку та привела бабусю – місцеву лікарку-цілительку, яка лікувала травами. Вона взялася лікувати пораненого, а молодий організм та лікувальні трави зробили свою справу – уже через два місяці кульове поранення, що зачепило легені, почало заживати. Солдат почав ходити, а перед цим його доглядала одна з доньок бабусі Марини – Текля. Так ось, коли солдат почав ходити, то Текля допомагала йому і в цьому. І так поступово він оговтався – прибувало молодече здоров'я та сила. Окрім сили фізичної, у молодих людей Харитона та Теклі з'являється сила кохання. Двоє молодих людей закохалися так, що коли солдат видужав, а бої йшли вже десь там далеко, під Москвою, то свої частини солдат дістатися не міг. Він попросив у батьків Теклі, щоб дозволили одружитись на їхній доньці, в яку він закохався та звик до неї, допоки вона за ним доглядала. Був у Харитона бойовий кінь, якого Багратіон дозволив залишити, та ще князь виділив йому невеличку децию з похідної казни, щоб можна було за цей невеликий статок лікуватися.

Коли молоді люди побралися, то батьки Теклі виділили невеличкий посаг молодій, а молодий продав коня та додавив ту суму, що князь лишив пораненому, звівши до купи жінчин посаг та суму зі своїх статків. Цього вистачило, щоб збудувати молодій родині хату та розбудувати невеличке господарство.

Обидвоє молодят були працьовиті, окрім того Харитон був хлопець, як кажуть, «майстер на всі руки», умів робити все. Так що влітку молоді обробляли клаптик свого поля, а зимою Харитон займався столяркою, чоботарством, мурував і тесав. Одним словом, все це якраз у господарстві та й у селі давало прибуток.

Поступово розвивалася молода сім'я, а в сімейному щасті народилися дітки – прадід мій Оверко був через п'ять років сімейного щастя третьою дитиною у цій щасливій сім'ї. До школи тоді не часто батьки посилали, особливо, селяни своїх дітей, радше старалися, щоб їхні діти перейняли якийсь фах сімейний.

Окрім сімейного клопоту, ще потрібно було панщину відробляти, адже в той час існувало кріпосне право. Сім'я Теклі та й вона сама були кріпосними поміщика Родзімежа Ковальського. Поміщик був поміркований, сам мешкав переважно в Кракові, а тут, на Волині, був у нього керуючий Кшиштоф Смальчевський, напівеврей, напівполяк. Він був людиною толерантною, як і його пан. Людей вони сильно не пригнічували, але ж повинність кріпосну селяни повинні були виконати.

Варто зазначити, що колишній солдат російської армії, до того ж важко поранений у бою, мав своєрідну «пільгу» – був звільнений від кріпосної залежності. Це йому сам князь Багратіон документально підтвердив. Почалося це ще при Суворові, коли батько Харитона – Гавриїл – відзначився при взятті турецької фортеці Ізмаїл і йому була, разом із бойовою нагородою, «пожалувана вільна» від кріпосної повинності. Отже, син Харитон, який служив в ескадроні охорони князя Багратіона, мав також бойові заслуги – дослужився до звання підхорунжого і мав вільну від кріпосного ще по батькових заслугах. Отже, зараз йому надавалось право звільнити від кріпосного становища всю свою сім'ю. Сам підхорунжий Харитон був грамотний – закінчив трирічну церковно-приходську школу. Через це він міг написати кому потрібно, а тому солдат почав «бити чолом», як тоді це називалось, і добився звільнення своєї сім'ї від кріпосного ярма.

Звільнивши свою сім'ю від кріпосних обов'язків, Харитон улітку, обробивши свій клаптик землі, ішов до керуючого поміщицьким господарством підробляти на жнивях та в інший напружений період сільськогосподарських робіт. Він був ще молодий та за природою своєю – сильний. Отже, й косар з нього був хороший. Панський керуючий платив чесно та ще й заохочував додатковим заробітком, щоб виробіток (а платилось щоденно) був належний. Харитон мав добру косу, то й викошував щоденно півтори норми. Добрий хист до роботи та грамотність Харитона помітили, до того

ж панське господарство потребувало прикажчика, то колишньому солдату було запропоновано обійняти цю посаду. Так моєму предку підфортунило й він як робив добре фізично, так само добросовісно став працювати й на посаді прикажчика. Керуючий був задоволений своїм помічником і поступово, за його чесність, винахідливість та старанність, підвищував йому платню. А з часом, коли керуючий зістарився та попросив у пана відставку, то на своє місце рекомендував Харитона. Отже, предку моєму повезло, як за народним прислів'ям – «із гязі та й у князі».

Не знаю, так воно було чи ні, але з часом Харитон прикупив собі землі й наймав поденщиків уже сам (про це розказував дід Оверко моєму батькові, коли вони чоботарювали).

У Харитона було восьмеро дітей – три доньки і п'ять синів. Одна з доньок – Феофанія – навіть вийшла заміж за панського племінника і вони жили у Варшаві. А двоє синів здобули належну освіту й оженилися на багатих польських панянках. Батьків дід Оверко вчився в церковно-приходській школі «через пень-колоду», тож вивчився на шевця. Зате він мав чималий статок і наймав робітників на період жнив. Були також наймити цілорічної служби. В Оверка було семеро синів, але він рано овдовів і, залишившись удівцем, оженив синів і всіх відділив від себе, а сам ще хотів женитися. І була в селі молодичка, яка погоджувалась вийти за нього.

Але дід щось не поспішав, а в 90 років зліг із запаленням легенів і йому сини найняли бідну сільську дівчину, бо молодичка, на якій дід хотів одружитись, не захотіла за дідом доглядати. Декілька місяців 19-річня піклувальниця добросовісно доглядала Оверка. Так добросовісно, що й завагітніла від нього. Коли довідалися сини (дядьки мого батька) про цю «новину», то хотіли вигнати дідову доглядальницю Глафіру (була вона родом із Прикарпаття) на всі чотири сторони, але дід не дав і оженився на ній. Глафіра народила дідові доньку і дуже щиро піклувалася про діда, а рідні сини дідуся бойкотували нову дружину батька, не прийняли її до своєї родини, а з батьком своїм постійно сварилися через це. Тоді дід заповів свій статок доньці Василині.

Глафіра та Василина доглянули батькового діда Оверка до смерті, а помер він у 107 років. За своє життя він хворів лише одного разу – на запалення легень, а вмер не в ліжку, а на подвір'ї – годував свою худобу. Поховала Глафіра діда та через деякий час продала доньчину (Василині) частину заповіту й виїхала на свою батьківщину.

Батько Терешко та його брати обробляли своє поле, а взимку шили, ткали, валяли валянки, робили килими й так дотягнули аж до того часу, як відійшла Україна до Польщі. За статками були вони всі твердими се-

редняками. Батько мій, як я вже писав, навчився шевцювати та допомагав своєму батькові по господарству, аж допоки його не призвали на службу в польську армію. Служив батько в місті Познань, починав – в кавалерії, але оскільки мав фах шевця, то його відразу ж забрали в армійську майстерню з ремонту та пошиву військового взуття. За два роки служби та роботи в цій майстерні, батько удосконалив свій фах так, що коли повернувся з армії, то вдома уже міг шити модельні дамські чобітки та мешти.

Батько ще не був одружений, і не було як одружуватись, бо в сім'ї було п'ять сестер та брат, які також ще не встигли створити власні родини. Продовжував батько працювати в полі, а взимку підробляти шевським ремеслом, що давало певні доходи. Батько закінчив за першим розрядом чотирикласну церковно-приходську школу. Виконуючи роботу з шиття чобіт для одного з чиновників Камінь-Каширського району, батько настільки добросовісно виконав заказ, що цей чиновник запропонував батькові роботу фінансового агента по збору податків. Хоч батько побоювався зразу погодитись, але з часом таки став до запропонованої роботи. Робота була нелегка, бо потрібно було в чотирьох селах району збирати податки. Щоправда, він був забезпечений державним кінним транспортом, але цю роботу потрібно було виконувати і в спеку жнивову, і в мороз зимової пори. Робота фінагента мала одну перевагу: не сидиш на одному місці, а весь час в русі, знайомишся з багатьма людьми.

Пройшло уже п'ять років після батькової служби в армії, уже частина сестер вийшли заміж, одружився брат, а батько все не міг відшукати свою половинку. Аж ось якось він поїхав по роботі в село Копитне, якраз після Водохрещ, в селі на ту пору відбувалися заручини доньки одного батькового знайомого і випадково батько потрапив на ці заручини. Там була одна дружка молодої, в яку батько закохався з першого погляду. На таких торжествах присутня музика, а де музика, там і танці. Під час танку батько й познайомився ближче з тією молодою дружкою, яка відразу запала йому в око й душу.

І ось, під час танців, батько довідався, що цю дружку звати Єфросинія (Фрося). Була вона з того ж села, що й молода, їй ішов лише 17^и рік. У батьків – Ничипора та Ганни – п'ятеро дітей, чотири доньки і син. Батько декілька років, як помер, він був сердечником, приїхав із млина, потягав мішки й уже дома відчув себе недобре – приліг і вже не піднявся. Фрося в сім'ї народилася третьою і, отже, зараз приходиться працювати за батька й за себе, бо дві старші сестри вийшли заміж, коли ще був живий батько, і мали свої сім'ї. Іноді сестри й зяті допомагали мамі Ганні, але щоденний клопіт по господарству лежав на Фросі, бо менші сестра та брат були ще

малі. Коли розходилися гості після закінчення заручин, то батько запропонував підвезти Фросю на хутір, де вона мешкала. Вона зразу відмовлялась сідати з незнайомим хлопцем, адже такий вчинок у селі міг обернутися загальним осудом. Мабуть, Фрося не сіла б у «двоколку», але батьки молодой та наречена-подруга її переконали, що знають батька, як порядного хлопця. І аж тоді Фрося погодилась. Довівши Фросю додому, батько, повертаючись до свого села, міркував: як би добре було залишитися в парі з такою красунею!..

Через деякий час відбулося весілля у молодой, що заручилася в той день, коли батько познайомився з Фросею. Батько знову був запрошений на весілля, це вже, мабуть, «на прохання» Фросі. Хоч на весілля, тим більше до молодой, молодих хлопців не запрошують, але для батька зробили виняток. А щоб було більш офіційно, то він був запрошений зі своїм кінним екіпажем. Для цього прийшлося запрягати коні з дозволу мого дідуся в підводу та їхати у весільному кортежі. Але батько погоджувався на все аби побачити Єфросинію й бути ближче до своєї коханої...

Два роки зустрічалися мої батьки, допоки мамі виповнилося 19 років. Увесь цей час батько допомагав у господарстві майбутній тещі. Лише фізично допомагав, бо іншої допомоги вони не приймали. Кілька разів батька били місцеві хлопці, бо в Копитному було чимало кандидатів на руку і серце першої красуні села. А тут якийсь «зайда» посягнув на неї!..

Батько розповідав, що з часом ті сільські забіяки зрозуміли, що красуню Фросю втратили, то вимагали виставити добрий могорич і лише тоді він «прописався» в Копитному.

На Трійцю батьки мої побрались і аж третім, через 10 років, народився я. Після шлюбу молодята аж сім років прожили в гурті (так тоді називали життя молодят разом із батьками когось із подружжя в одній оселі). Мама розповідала, що дуже було важко жити в тому гурті, бо сім'я батька була не дружня. Троє сестер батька ходили до пана на заробітки, тоді як у самих було біля 15 десятин поля. Своїх рук не вистачало, тож наймали поденщиків у жнива. Проте своїм не платили. Ось і бігли дівчата до пана, щоб мати живі гроші. Вони навіть, розповідала мама, харчувалися окремо – мали кожна свого горщика для приготування їжі. Ці неодружені дівки біля своєї матері та батька готували кожна окремо собі (в окремих горщиках) їжу. То можна собі уявити, яка користь була всій сім'ї від таких «робочих рук». Якби вони хоч якусь дещицю від зароблених грошей давали в сім'ю... Та, зась, вони свої гроші відкладали, а продукти брали з батьківської комори. Ось чому моя мама терпіла ці «вибрики» лише 7 років, а потім мої батьки відділились і стали розбудовувати свою госпо-

дарку. Тоді батьків батько виділив синові (моєму батькові) певну частину поля й допоміг йому з будівництвом хати. Батько мій полишив державну службу й почав господарювати на своєму полі, взимку ж підробляв пошиттям взуття для односельчан, а зароблені гроші від цього ремесла та від продажу вирощеної худоби (свиней, корів, бичків тощо) пускав на придбання землі. Так і господарювали б мої батьки – мирно та дружньо, якби не трапилося горе.

Батьків батько Павло, перевозячи якось снопи возом з гори (село наше було розташоване на трьох крутосхилах), не зміг вчасно загальмувати колеса. Колесо гальмувалося ланцюгом – воно прив'язувалося до люшні (стійка біля коліс). Так ось, віз був навантажений снопами й ланцюг не витримав: віз зі снопами посунув на коней. Ті, в свою чергу, одними нашильниками стримати віз не змогли, тож він разом зі снопами перекинувся, а зверху сидів мій дід Павло і він, падаючи додола, вдарився грудьми об дишель. Забився так, що щось відбив усередині. А раніше для сільських мешканців державного медичного обслуговування не було, тож діда лікували «бабусі-шептухи» (так їх називали по-народному) всілякими зіллями та примочками. Дід почував себе з кожним днем все гірше, а тому викликав нотаріуса й відписав усю свою господарку на сина Терешка (мого батька). Він хоч і був найменший, але дід розумів, що тільки Терешко дасть раду його господарству. Отже, мій батько став опікуном всієї дідовій сім'ї. Це «опікунство» обернулося йому великим клопотом, бо ця недружня сім'я з часом стала зовсім некерованою. Батько ж мій розривався між господарствами – своїм та родини свого загиблого батька. Сестри батькові з часом почали одружуватися й вимагати у батька якісь вигоди та переваги. Кожній отриманий посаг здавався замалим...

Ось і микався батько й клопотався більше опікуваною ним сім'єю, ніж власною родиною. Батькова мама Єлизавета (Савета) повністю здала свої обов'язки на мого батька і будь-яку сімейну суперечку також мав вирішувати батько. Дійшло навіть до того, що батькові сестри та брат Іван стали вимагати від мого батька, щоб він збудував їм хати. І таки брату батько збудував хату. Усі ці недолугі й надмірні вимоги тягнулися роками, батько мій роздав їм уже все, над чим опікувався, але вони й надалі не переставали «смикати» його, знаходячи для того будь-які причини. Врятувала батька земельна реформа, проведена урядом Польської Держави по реформі Петра Столипіна, що надавала змогу переселитися бажаним із тісного села на вільні хутори. Ось тоді, за цією реформою, земельні наділи надавались охочим переселитися з державного фонду. Батькова сім'я також переселилась і одержала належний наділ землі на душу сім'ї й на

дітей залежно від статі. Чоловіки отримували більше землі, ніж жінки – такий тоді був порядок. Відбувалося переселення (комісація) в 1931 році в час, коли західноукраїнськими землями володіла Польща, якою керував Юзеф Пілсудський. Батьки мої створили свій хутір із земельним наділом біля 10 десятин землі. У тому ж році народився мій брат – Сава. Такий господарючий формат відповідав інтересам господарів-середняків і потрібно було, звичайно, сплачувати податки, які, треба визнати, в Польщі були помірними.

Між іншим, зі слів батька, тоді, за Польщі, господарювати в селі було вигідно. Тільки потрібно було не хитрувати й не обманювати державу, яка селянам надавала великі преференції в обмін на правильне ведення землеробства. Польська влада заохочувала хлібороба тим, що пропонувала вигоду за вирощування на своїй селянській землі рекомендованих державною адміністрацією відповідних культур. За це держава купляла в селянина по вигідній для нього закупівельній ціні сільськогосподарські продукти. Окрім того, селянин отримував елітний посівний матеріал, мінеральні добрива, сільськогосподарські машини, реманент тощо. І все це за пільговими цінами.

Була, щоправда, частина технічних культур, на які держава мала монополію, наприклад, категорично заборонялося вирощувати тютюн. При виявленні подібних порушень накладалися дуже великі штрафи. До речі, виробництво самогону також каралося великими штрафами.

* * *

Подорож добігла кінця, ми з генералом розлучилися, а я продовжую свою оповідь, щоб зберегти хронологічну послідовність...

* * *

... Узимку 1935 року народився я на хуторі, що був розташований у живописному місці неподалік шляху Луцьк – Ковель – Брест. Хутір виник завдяки Столипінській реформі, що всіляко заохочувала селян переселятися із тісного села, де хати криті переважно соломною і купчилися ці оселі одна біля одної. Не дай Боже, пожежа – таке село могло згоріти вщент. Щоправда, спочатку селяни недовіркою ставилися до цієї реформи, незважаючи на явні переваги такого розселення. Людям важко змінити звичку осілости. Адже зірватися з насидженого місця – це те ж саме, що пережити пожежу.

І все ж поступово люди переселялись на хутори, на вільні простори з більш родючою землею. Бо ці землі, за переказами, виникли свого часу

при розкорчовуванні лісів, які ще й досі розташовані неподалік нашого хутора Ковальська Слобода. Ця назва сягає кореніми часів правління князя Романа Галицького.

Легенда розповідає, що цей князь, озброюючи своїх дружинників, готувався таким чином до військового спротиву ворогам, яких тоді не бракувало. Так ось, мав він своїх зброярів, які не просто кували цю зброю, а ще й мали власні секрети виготовлення. Деякі ковалі, наприклад, вміли викувати меча, щоб він не щербився, не тупився, був легким. Такими були переваги мечів із булатної, дамаської сталі тощо. Ці секрети й досі повністю не розгадані... Таких умільців-зброярів, як фахівців і як володарів секретів селили окремо, щоб вони не передали свої таємні знання в інші руки. Поселення Ковальська Слобода виникло, мабуть, також на тлі цієї секретності. Коваль із циган по імені Ромео (мабуть Роман по-нашому) найнявся до князя ковалювати, але поставив таку умову: місце для своєї кузні він вибере сам, де йому буде спокійніше від цікавих очей та близько буде сировина для виготовлення ковальського вугілля. Це, вибране ним місце, було в лісі – подалі від зайвих очей і багате на пеньки дерев, бо з них найкраще ковальське вугілля. Мав він сім'ю – жінку і трьох дітей – двох дорослих синів і красуню-доньку. Отже, йому потрібне було місце не лише для кузні, а й для житлового обійстя – розрослося ціле поселення. Але це поселення існувало допоки жив старий коваль, коли ж його не стало, ковальське ремесло від батька перейняв тільки молодший син Саватій, якому остогидло жити в глухомані. До того ж він закохався в дівчину з найближчого села, а згодом – залишив глушину та переїхав до неї в село. Циганський загал обурився, коли довідався про таку подію та ще й сама наречена не їхньої крові, а з «гаджо», як вони називали іноплемянників, людей не з циганського роду. Легенда говорить, що Саватій так кохав свою Меланію, що не послухав своїх ромів, одружився й переїхав у село. А його брат пристав до циганського табору і пішов з ним кочувати. Сестра Лукія вийшла заміж за циганського барона й забрала із собою матір.

Ось так і зруйнувалася Ковальська Слобода фізично, але не зникла з пам'яті людської. Згодом, з розвитком шляхів сполучення між містами, один із путівців пройшов через колишню Ковальську Слободу, а з виникненням столипінського хутора це найменування перейшло в назву нового поселення.

До речі, коли вже хутір став розбудовуватись, то недалеко від ковальського осередку виявилось урочище, яке свого часу отримало свою легенду вже після циганського переселення. Розташоване це місце приблизно за

півтора кілометри від циганського поселення і носить назву «Жаб'яче урочище». Про це місце легенда розповідає так: було це, коли села, землі, ліси, луки належали багатим – князям та поміщикам. Період був такий уже, коли на ці наділи без дозволу господарів ніхто не мав права. Бідні селяни відробляли належну їм панщину та тут же наймалися на заробітки до цих землевласників, щоб заробити на прожиття та утримати в своєму убогому господарстві хоч якусь живність і, в першу чергу, корову та коня.

Так ось за легендою один із таких бідаків-селян шукав траву, щоб заготовити сіна для худоби на зиму, в таких місцях – на пустирях та невдობ'ях, де власник цієї землі не косить. Забрів цей чолов'яга до невеличого болотця, де й трави особливої не було, але все ж таки щось там косою назбивав, а щоб легше було нести, вирішив почекати, щоб трава підсохла. Допоки розкидані покоси трави сохли, то його зморив сон, і він, знайшов місце під вербою, яка росла недалеко від покосів. Підмостивши трави, щоб було м'яко спати, зморений чоловік відразу ж заснув. Як він пізніше оповідав своїм односельцям, чоловік не усвідомив, скільки проспав, але уві сні прийшла до нього велика жаба, простягнула передню лапу й запропонувала поцілувати ту простягнуту лапу. А за це обіцяла показати, де схований в цьому урочищі великий скарб. Після того, як чоловік це зробив, жаба звеліла піднятися та від верби, де він відпочивав, відміряти 9^т кроків на північ, де росте інше дерево. І нарешті відміряти три кроки на захід і там, на метровій глибині, лежить величезний скарб. Оскільки лопати не було, то жаба порадила піти додому і, не кажучи про це нікому, повернутися назад до сходу сонця. Бідний чоловік так і зробив: викопав горщик зі скарбом і через деякий час, на диво односельців, став багатіти з кожним днем: купив у пана кусок землі з лісом і навіть з тим жаб'ячим болотом, придбав коней та іншої худоби. А коли він розбагатів, то знову йому з'явилася та жаба й сказала, щоб він віднині харчував її щоденно мухами, комарами, личинками, хробаками й іншими жаб'ячими делікатесами.

Господар спочатку взявся сам заготовляти ці харчі, а потім найняв робітників, які через деякий час повідомили його, що в усіх околицьніх місцях викопані всі личинки, хробаки, виловлені всі мухи та комарі, а далі ходити їм важко, отже, вони розривають домовленість. Думав, гадав чоловік, як йому вчинити, й вирішив піти на болото та порадитись із жабою. Прийшов чоловік на болото, походив, а жаби не знайшов. І уже коли вирішив повертатися ні з чим, як тут із болота роздалось квакання та голос запитав, чого він хоче. Розповів чоловік про труднощі, що виникли при заготівлі жаб'ячої їжі, та запропонував харчувати жабу салом, м'ясом,

сметаною, варениками. Словом, що вона буде замовляти звечора, вранці все буде доставлено. Покректала жаба від обурення та сказала, що шлунок її до цього не придатний, а отже потрібні їй жаб'ячі харчі.

Повернувся чоловік додому в розпачі, бо ніхто уже не погоджувався бути таким заготівельником, а тому надумав взагалі не годувати жабу. А через деякий час почала хворіти худоба та гинути, тож на подвір'ї нічого живого не залишилося. Якоїсь ночі знову приснилась йому жаба й каже: «Якщо хочеш, щоб я полишила тебе, то поверни мені скарб, тільки, щоб горщик був повний, як тоді, коли був зі скарбом. Звичайно, чоловік обурився та махнув рукою. Та через декілька днів обійстя його загорілось і від нього залишились одні голівешки. Погорював чоловік, а потім вирішив-таки віднести залишки золота туди, до жаби. Але та розсміялася з болота та повідомила, що через тиждень умре його дружина, а потім почнуть умирати діти і наприкінці – він сам... Усе так і відбулося. Вимерла вся сім'я і, залишившись чоловік самотнім, прийшов знову на болото просити жабу, щоб забрала залишки скарбу та залишила його живим. Але у відповідь з болота знову пролунав злостивий регіт жаби: «Залазь до мене у болото та відробляй скарб. Не потрібно було тоді погоджуватися на дармовщину. За все потрібно платити або відробляти».

Ця легенда за змістом страшна, але має глибокий сенс. Нею підтверджується проста життєва істина, дана людині Богом, в якій підкреслено, що на життя людина повинна заробляти своїми мозолями на руках, або розумовою працею. А дармовщина, в основному, від лукавого...

Легенду цю потрібно читати та засвоювати всім «мисливцям за скарбами». Адже будь-який скарб замішаний на сльозах та крові. Ті, хто його накопичував, нехтували мораллю, совістю, інколи й чужим людським життям, часто, й не одним.

Ця істина підходить і тим, хто не тільки скарби дармові шукає, а й старається добути для себе скарб не з надр землі. Є зараз багато шулерських методів для збагачення. Один із них – позичити гроші й не віддавати. Про таких говориться в «Новому Завіті»: «А ті, хто багатіти упадають в спокуси та в сітку, та в численні нерозумні й шкідливі пожадливі, то втручають людей на загладу й загибель, бо корінь усього лихого – то грошололюбство, якому піддавшись, відбилися від віри й поклали на себе великі страждання» (I Послання Святого Апостола Павла до Тимофія, гл. 6).

Між іншим, дармові гроші нікому й ніколи не приносили ні зиску, ні удачі. У мене був знайомий, який ще в 1950^{ти} роки виграв на облігацію держпозики 50 тисяч карбованців. На той час це були величезні гроші – легкове авто «Победа» коштувало 16 тисяч. Так ось, ці гроші принесли

біду. Захворіла дружина, а потім вся господарка згоріла. Уже в наш час, років п'ять тому, один знайомий, про якого навіть телебачення розповідало, зірвав джекпот – 8 мільйонів гривень. А через два роки він уже проклинав той день, коли йому прийшли ці гроші. Зразу ж після виграшу двом заміжнім дочкам покупляв дорогі іномарки, відкрив свій бізнес. Так ось – одна дочка їхала з сім'єю з Криму з відпустки, зять керував автівкою і нічної пори сталася жахлива аварія. Уся сім'я: донька, зять та двоє дітей загинули. Друга донька захворіла на невиліковну недугу. Та й бізнес вгору не пішов. Ось і дармові гроші!.. І таких прикладів можна навести безліч. Недаремно існує народна мудрість: «Бійтесь данайців та їхніх дарунків!». Отже, щастя не в грошах. Епіграф цього розділу чітко роз'яснює, де щастя, а де нещастя. Бо дійсно, щастя – тимчасове, нетривале, а нещастя може супроводжувати людину все життя...

* * *

Тож наша вулиця була розташована неподалік державної автомагістралі. Батьки говорили, що довгий час після переселення із села не могли звикнути до вільного життя на хуторі. Рух на цій дорозі тоді ще був зовсім інший – ще ходили поштово-пасажирські диліжанси, запряжені трьома парами коней. Зовсім рідко з'являлися автомобілі, що в той час рухалися дуже повільно. Це була епоха початку автомобільного руху, яким більше всього тішились дітлахи. Я й тепер, на схилі своїх років, пам'ятаю, як ми, дітлахи, раділи, коли з узбіччя дороги бачили це диво – диліжанс, який рухався з допомогою коней, і вже через деякий час на шляху з'являлась машина, що рухалася (о, дивина!) без коней...

Потіха ця тягнулася аж до початку війни. А коли почалась війна, то дорога була забита військовим транспортом. Ми знаходились зовсім близько від українсько-польського кордону і початок війни запам'ятався не лише жвавим рухом на автостраді, а ще й обстрілом цих вервечок машин та підвод німецькими літаками. Було також чути, як ті ж літаки бомбили станцію Ковель.

З початком війни наш хутір прострілювався з всіх сторін. А тому наша родина була змушена ховатись у віддалених від дороги селах, хуторах, а то й у лісі. Погода була жнивова, гаряча, худоба, яку ми забирали подалі від дороги, також потерпала від спеки.

Нам дуже добре було видно, як одного дня на дорозі розгорівся бій. Шлях був ущерть забитий відступаючими радянськими військами, до них долучались кінні вози і піші люди – всі вони намагалися відійти якомога

далі на схід. Того дня, який мені запам'ятався на все життя, німецькі літаки налетіли зненацька й стали бомбардувати і розстрілювати із кулеметів це юрмище людей, машин, коней і всього, що там було на дорозі і біля неї.

Страшний свист німецьких бомб зливався з вибухами, стріляниною, криками людей. Цей «Соддом і Гомору» навіть зараз страшно згадувати, а тоді наживо бачити цей жах – повірте, було дуже моторошно. Уся колона горіла, згоріло також і кілька хат нашого хутора. Транспорт, якому вдалося в цьому пеклі вижити, продовжив свій страшний шлях.

Ми, діти, вирішили наблизитися до дороги, щоб роздивитись зблизька, що там накоїли німецькі літаки, але в цей час на дорозі зі сторони Бреста з'явилися німецькі мотоциклісти. Частина радянських бійців, які залишилися, мабуть, прикривати колону, відкрили вогонь по ворожих мотоциклістах. Частину знищили, а вцілілі вояки вермахту розвернулись і відступили. Це відбулося так швидко, що ми не встигли навіть усвідомити про небезпеку, що чатувала на нас, адже лічені метри і лічені хвилини відокремлювали нас, маленьких дітлахів, від загибелі. Ми якраз були б потрапили на лінію вогню, якби хоч трішки наблизилися до дороги. Наші батьки вихопили нас із небезпечного місця й повернули на хутір, що знаходився на значній віддалі від дороги. Не можу зараз усвідомити, скільки часу пройшло від того, як були розсіяні німецькі мотоциклісти, але невдовзі на дорозі з'явився величезний танк з білим хрестом на башті. Танк якось на мить зупинився, а потім зробив декілька гарматних пострілів і помчався по дорозі, шматуючи і розкидаючи навсібіч підбиту техніку та вози. Але раптом щось вибухнуло під танком. Він розвернувся ліворуч, зупинився. Відкрився люк башти і з танка з'явилася голова і тулуб людини, але пролунав постріл і танкість зник у нетрях бойової машини.

Усе це нам було добре видно, наче в кіно. З танка більше ніхто не з'являвся, як раптом задня частина панцерника загорілася. Не встигли ми опам'ятатися від побаченого, як зі сторони Бреста з'явилися три німецькі танки, які мчали швидко, стріляючи з усіх гармат і кулеметів. Наблизившись до свого підбитого танка, передня машина зупинилася й зробила кілька пострілів у бік лісу, що був неподалік від нашого хутора. Передній танк, розсовуючи нагромадження машин і возів, повільно став просуватися вперед, за ним посунули дві інші машини. І в цей час з'явилися кілька автомашин та мотоциклів з німецькими вояками. Автомашини, зблизившись з танками, не зупиняючись, помалу просувалися вперед і, виплутавшись із палаючих у диму радянських автомашин і возів, проминули наш хутір і попрямували в бік Ковеля. Після цього на автостраді настав тимчасовий затишок.

Ми тоді ще не знали, що цей короткий затишок відбувається завдяки мужнім захисникам Брестської фортеці. Не знали й того, що червоноармійці підбили перший танк, а перед тим розсіяли ворожих мотоциклістів. Вони затримали ворожі сили на півгодини (мабуть не більше), а за цей час відступаючі частини відірвалися від ворога, який прямо насадив їм на плечі. І цей маленький, здавалося, відрив дав змогу не бігти, а послідовно відступати, щоб зайняти на якійсь ділянці фронту хоча б тимчасову оборону. У перші години війни радянські прикордонники прийняли перший удар ворога і їхня стійкість дещо допомогла при тому страшному, іноді навіть панічному, відступі.

У той час, через свій дитячий вік, ми цього не знали, бо були на сусідньому хуторі, який був від нашого на відстані, приблизно, кілометра. Ми бачили цей страшний бій, який відбувся неподалік нашого поселення, але не знали, що та невеличка група бійців, які залишилися прикривати відступ наших військ і затримали ворожий наступ на короткий період, відступила в бік лісу. І це саме по них стріляв німецький танк, але вони таки встигли сховатися серед дерев. Потім вони, напевно, приєднаються до партизанського загону, бо доганяти відступаючі частини не було сенсу.

Усе це я довідаюсь згодом, коли стану дорослішати, а німецькі окупанти закріпляться тимчасово на наших землях.

Ми ще деякий час відсиджувались на сусідньому хуторі. Батько з матір'ю ходили в лісок, де знаходилась наша худоба, щоб напоїти і погодувати її, подоїти корову. Жнивова спека зробила свою справу. Не пройшло й доби, як від автостради стало тягнути важким, неприємним трупним запахом, особливо вечірньої пори. Сморід був такий, що відчувався навіть в оселях. Мешканці навколишніх поселень уже самі думали, як вирішити цю проблему, а зробити це можна було лише одним способом – захоронити трупи людей і коней. Але ж усю ніч німецькі війська просувалися в східному напрямку, тож про це годі було й думати. А на ранок з'явилися тиллові частини німців: їхні автомашини з'їхали з автостради на вигін, який був розташований між нашими хуторами. На цьому вигоні була криниця з журавлем та дерев'яними коритами для напування худоби. Були навіть лави, на яких у свята збиралася молодь і влаштовувала танці.

Так ось, на цей вигін на авто під'їхала польова (як потім довідались) жандармерія або війська СС. Зупинилося кілька вантажних автомашин, легкове авто, з півдесятка мотоциклів. Два мотоцикли з вояками роз'їхалися праворуч та ліворуч, на хутір, де знаходились ми. З мотоциклів через перекладачів у рупори було зроблено оголошення, щоб усі мешканці негайно виходили до криниці. Зараз-то я відчуваю, як страшно було ви-

ходити дорослим туди, на вигін, але мало-помалу потягнулися люди до криниці. Там уже грала музика з однієї автомашини, але трупний сморід відчувався й на вигоні й німці це також відчували, бо ходили з пов'язками, а деякі навіть у протигазах. Нас, малечу, дорослі з собою не брали, але нам дуже хотілося побачити живих німців, хоч і боязно було.

Виявилось, що збір людей був саме через цей сморід. Виступав перед нашими мешканцями якийсь офіцер, одягнутий в чорне, у високому військовому кашкеті. Тлумач щось перекладав. Нам, дітлахам, які здалеку спостерігали за цими зборами, не все було чути. Але незабаром люди почали поспішно розходитися. Поспішали, щоб з дому взяти заступи та лопати й почати захоронення, що тривало всю ніч при світлі автомобільних фар. Зате на ранок ніякого смороду вже не було чути й ми з батьками перейшли дорогу, бо наша хата була якраз там. Учорашні німецькі жандарми відбули в бік Ковеля. А наша сім'я повернулася до своєї оселі, худобу свою, щоправда, залишили допоки в лісі.

Біля нашого двору на автостраді стояло декілька радянських автомобілів, розбитих при нальоті німецьких літаків. Автострадою пересувалися, з певними перервами, німецькі військові колони. В одній із автоколон рухалися танки. Одна з бронемашин зупинилася біля свого підбитого танка – він обгорів у задній частині і правий гусеничний трак був перебитий. Так ось, з німецького танка вийшли двоє, відкрили верхній люк, подивилися й повернулися до своєї машини. Після цього танк загув, розвернувся впоперек траси і спихнув ушкоджений танк в кювет, а потім таким же чином зіпхнув обгорілі автомашини. Розчистивши дорогу, танк продовжив рух у бік Ковеля. На дорозі руху не було, а отже, я і мої друзі (а це Віталій та Богдан, які жили на нашій вулиці) вирішили обстежити розбиту техніку. Автомобілі згоріли до рам і дисків коліс, щоправда, обгоріли також і кермові механізми. У танк ми боялися залізти. Туди поліз наш сусід Сергій, він був дорослим і повідомив, що в танку є все, навіть декілька снарядів і патронів до кулемета, але замки з гармати та кулемета, мабуть, вийняли ті два танкісти з діючої бронемашини.

До речі, цей танк простояв всю війну, хоч гармату і кулемет з часом зняла німецька команда, яка згодом була розташована (а їх було багато) на відпочинок в обійстя нашого та сусіднього хуторів. У той час ми, дітлахи, не боялися німців, адже польові війська були помірковані й толерантні.

Декілька речень хочу написати про те, що німецькі вояки, в основному, нас, малюків, пригощали якимись продуктами, дарували губні гармошки. Батькам дарували сіль, мило, взуттєвий крем, зубну пасту з щітками тощо.

Але ці дарунки робили не всі німці, військовики СС – у чорній формі – нічого не дарували, а, навпаки, забирали з наших дворів все, що під руки потрапляло – в основному домашню птицю та яйця. Фронтові німецькі воїни самі боялися військ СС і нас застерігали від них.

Правда, пізніше, коли партизани почали дошкуляти німцям, то й польові війська іноді ставились до населення з недовірою та пересторогою. Але це вже було пізніше, коли в Цуманських лісах став діяти загін диверсантів Медведєва, який тісно співпрацював з Миколою Кузнецовим. Та й у нашому ліску стали з'являтися місцеві загони, які громили комендатури, поліцаїв, старост-запроданців. Вони заскакували зненацька, робили свою справу й так само раптово зникали. У сусідньому селі Ставище був лютий староста, якого поставили німці. Це був німець-колоніст з цього ж села. Він підібрав собі таких же лютих поліцаїв і людям цього села життя нормального не стало. Зрадники видавали німцям колишніх радянських активістів, комуністів та комсомольців, яких масово знищували. Поліцейський постерунок (відділок) був у ті часи в школі, яку поліцаї обгородили колючим дротом, а стіни – мішками з піском. Проте повстанський загін «Молодця» (був такий місцевий ватажок) в одну з ночей наскочили й розгромили це «осине гніздо». Майже всі поліцаї загинули, а старосту повісили на узліссі.

Німецька районна адміністрація, що працювала в нашому райцентрі, поступово почала поширювати свою владу на всі населені пункти району. Для населення встановили посильні податки: молоко, яйця, сало, кожухи – брали з кожного сільського двору. Із 1939 року, коли Червона Армія «визволила» Західну Україну, до початку 1941 року в деяких селах комуністична влада встигла організувати колгоспи. Там, де більшовики сформували колективні господарства, окупанти перетворили їх у фільварки з німецькими керівниками. Дещо, правда, вони мали з цих фільварків, але непоганий зиск з цих господарств отримували і радянські партизани, і українські повстанці.

Сили опору німецьким окупантам діяли двома методами – або атакували ці фільварки з повним розгромом і поповненням своїх запасів продуктами, худобою і кіньми, або ставили таємно в цих господарствах своїх керівників, які таємно постачали лісовим месникам усе необхідне. Останній спосіб був небезпечним, проте розумно спланований та втілений, часом давав непоганий результат.

З кожним днем посилювались утиски мирного населення. Уже відразу, з початком окупації, німецька влада не давала населенню змоги змолоти своє зерно на борошно. Вітряки, яких у той час на Західній Україні було

достатньо, спершу позакривали, а потім понищили. Проте народні умільці винайшли жорна (ручні та на кінній тязі). І всі ці винаходи люди ховали від окупантів, бо німці їх знищували. Надмірні утиски німецької влади сприяли поширенню руху опору. Крім радянських партизанів, на Волині став ширитися повстанський рух під проводом ОУН. І хоч колись радянські «науковці», а тепер проросійські псевдоісторики-україноненавистники, всіляко принижували і нині намагаються принизити роль української партизанки під проводом Організації Українських Націоналістів, але місцеве населення знає, що після виникнення в 1942 році Української Повстанської Армії (УПА) німцям вона завдала відчутних ударів.

Щоправда, наші керівники ОУН не могли частенько подолати гетьманських амбіцій на кшталт – «де три українці – там два гетьмани». І від цього відчутно страждала боротьба з окупантами, бо потрібно було діяти єдиним фронтом Бандері, Мельнику та Боровцю. Тоді не було б докорів їх у зрадах та інших нісенітницях, бо УПА таки громила окупантів, якого вони кольору б не були.

Звичайно, їхнім розбратом користувались різні негідники, зрадники – наволоч, для якої принцип «чим гірше, тим краще» став сенсом їхнього життя. І якби всього цього не було, то мабуть і не було б на Волині того страхіття, яке спровокувало згодом сумнозвісну операцію «Вісла». Така провокація увійшла в історію, як кривава сторінка для українського та польського народу. Споконвічне народне прислів'я: «пани б'ються, а в холопів чуби тріщать» мабуть завжди буде актуальним, якщо людьми будуть керувати нерозважливі очільники.

Правда, і серед українських ватажків, які народилися й мешкали в селах та на хуторах, були відчайдухи, які діяли на свій страх і ризик. Такий ватажок «Чобіток» був у нас на Поліському хуторі. З місцевих був також упівець Потап Довбня на псевдо «ВУЖ» (Вільна Україна Житиме – так читалось це псевдо). Цей український повстанець знав розмовну німецьку мову та переодягався то в німецького офіцера, то в поліцейського й посеред білого дня з'являвся в німецьких гарнізонах, збирав розвідувальну інформацію та проводив диверсійні акти.

Наприклад, наприкінці 1941 року з'явився він у таборі для військовополонених радянських бійців, яких нацисти утримували поблизу міста Ратне. Тоді ще сильного спротиву не було й окупанти не були достатньо пильними. Так ось, цей «ВУЖ» приїхав з побратимами до табору військовополонених на двох автівках у формі майора СС з приписом оберштурмбанфюрера Лемке передати в його підпорядкування 70 полонених для будівництва польового аеродрому й відновлення залізничних колій на

станції Ковель. Не знаю, як він зумів охмурити керівництво табору, але 70 полонених посадили на криті вантажівки й повезли до лісу. Згодом багато колишніх радянських бійців залишилися воювати в загоні «ВУЖа» навіть тоді, коли на Волині західних «визволителів» змінили східні...

А іншого разу «ВУЖ» проник у село Велика Глуша, де стояв сильно укріплений гарнізон військ СС, що охороняв бранців місцевої в'язниці. Німці посилали поліцаїв заготовляти для гарнізону живу худобу та продукти. Цей процес зводився до того, що поліцаї просто грабували селян. Так було й того разу: великий загін поліцаїв на десяти підводах виїхав у села й заготовив десятків два корів, телят та ще якоїсь живності. Повертаючись назад, табун худоби гнали попереду, а самі поліцаї, добряче підкріпившись самогоном, боролися зі сном на возах. Був густий туман і, мабуть, поліцаї розраховували проскочити лісову місцевість під прикриттям туману. Але «ВУЖ» і його бійці не дримали, а накрили цей обоз. Поліцаїв тихенько роздягнули та запакували під солому на вози, а хлопці «вужові» переодягнулися в їхню форму та, вивідавши у поліцаїв пароль під завісою туману вїхали в розташування есесівського гарнізону.

Українські повстанці зненацька відкрили кулеметний вогонь та закидали гранатами охорону. Це дало змогу розгромити ворожу залогоу – мало кому вдалось урятуватися. Худоба частково загинула, а більша частина розбіглася. Визволені були всі бранці нацистської катівні. А поліцаїв «ВУЖ» вивіз до лісу й там знайшла їх народна кара.

Я навів лише два епізоди, які засвідчують, що неправда про співпрацю українських повстанців із нацистами не підтверджується фактами. А таких акцій повстанський загін «ВУЖа» провів десятки. Щоправда, не знаю, чи були вояки «ВУЖа» задіяні в страшних акціях українсько-польського протистояння 1943 року. Ніхто мені подібні факти не підтвердив. Мабуть так і було, бо відчайдухи «ВУЖа» йшли «леву в пащу», а не на відплатні акції з мирним населенням. Хоча в тій кривавій трагедії важко було визначити, хто зробив першим постріл – хто почав різню, але гинули люди і не має значення українці на польських землях, чи поляки на українських. Шкода і тих, і тих...

Узагалі-то в самої історії невдячна доля, бо дуже часто, і тоді, й зараз знаходяться горе-історики, які крутять історичною наукою «як циган сонцем». Дуже часто такі манкурти (або перевертні) видають бажане своїм політичним замовникам за дійсне. Але історія – «дама» чесна та відверта. І рано чи пізно їхня брехня буде переможена, а правда – восторжествує.

Я зовсім не хочу применшувати дії червоних партизанів. Були вони й,

звичайно, боролися з нацистськими окупантами. Та про них дуже багато й докладно описано в різних мемуарах. Звичайно, війна без втрат та крові не буває. Але потрібно відверто писати, що при тих тилових походах в Карпати Ковпака не сказано, як забирались коні в простих селян, як окупанти випалювали цілі села після їх «походу від Путивля до Карпат». І чи варті були життя тих нещасних заручників, яких сотнями розстрілювали окупанти після вбитого радянським розвідником-диверсантом Кузнєцовим генерала, нехай і високого рангу із самого Берліна. В одного тільки Вершигори вистачило сміливості і, мабуть, совісті написати, як вони забирали коней у селян і це, мабуть, було виправдано з точки зору війни, бо окупантам відсіч повинні робити всім миром, весь народ. Тож тоді потрібно так чесно й описувати, що радянські партизани не були «білими та пухнастими», а, відповідно, вояки УПА – не були монстрами.

Недавно Гощанська районна газета Рівненщини «Рідний край» надрукувала сповідь одного «енкаведиста» з Луганщини, який перед смертю прислав сповідь у цей часопис. У цій сповіді колишній кат з НКВС описував криваві акції їхнього загону, переодягненого в бандерівську форму. Описує він там багато про страшні злочини – свої і своїх комуністичних яничарів-поплічників, але мені запам'ятався один жахливий епізод. Якось ці лжебандерівці вночі зайшли в одне село Гощанщини і намітили одну сім'ю, у якої два сини воювали в Червоній Армії – громили нацистів. Провокатори, прикриваючись бандерівською формою та спілкуючись українською мовою, по-варварськи знищили батьків, невісток і, навіть, він, цей кат, до якого прийшло запізніле каяття, пише, що особисто взяв за ноги однорічного малюка та вдарив головою об стовбур дерева. Цей кат нині просить прощення, бо зараз йому болить душа, дійшло, очевидно, за своє душоубство. Пише також, що його мучили кошмарні сні весь цей час після війни.

Так цей убивця (бо ж не на війні вбивав, не у відкритому бою, не озброєних воїнів, а дітей, стариків, жінок!!!) хоч кається, а скільки є таких катів, що доживають віку і не каються. Чимало було тоді таких лже-націоналістичних загонів НКВС, переодягнутих в одяг вояків УПА, які під цим виглядом вбивали своїх же активістів, комсомольців. Вкидали в криниці, а потім лементували на весь світ, що це зробили бандерівці. То чим ця їхня ідеологія відрізняється від фашистської або нацистської (націонал-соціалістичної)? Для комуністів було, є і завжди буде працювати правило: «Для достижения цели, поставленной коммунистической партией, все средства хороши!»...

Повторюю: я не ставлю собі мети когось очорнити, а інших відбілити.

Просто хотілося б, щоб нарешті історію нашого народу перестали спотворювати, а патріотів – молодих хлопців і дівчат, яким би ще жити й жити, а вони віддали свої юні життя за нас, щоб ми жили в Незалежній Україні, щоб довіку не було у нас Голодомору, винищення безневинних людей тільки за те, що вони українці...

Щоб завершити цю тему скажу таке: «Свого часу радянські історики написали віз неправди про Другу світову війну і післявоєнний спротив українського народу новим окупантам. А нині їхні послідовники вимагають: «Не дамо, мовляв, переписати історію!». То що? Нехай тоді, за їхньою логікою, той віз брехні й далі котиться шляхом України?..

* * *

Я відволікся від того, щоб продовжити опис подій, які розгорталися після того, як ми повернулися на своє обійстя, а німці «розчистили» автостраду від розбитої техніки. Перших два дні ми (я, Віталій і Богдан) бачили німців лише коли вони рухалися автострадою. Були перерви в цьому русі, але недовгі. Нам цікаво дуже було дослідити розбиті машини, але наші батьки забороняли виходити на дорогу. Ми й самі побоювались вештатися біля дороги, підсвідомо відчуваючи небезпеку.

Наступного дня одна із таких автоколон з гарматами та кухнею на причепі зупинилася на дорозі, а потім із передньої автомашини вийшов, очевидно, офіцер і зібрав біля себе ще якихось вояків. Вони порадилися, і той, очевидно старший, показав у бік вигону. І всі машини стали з'їжджати з дороги на вигін. Через півгодини він був заставлений автомашинами, а ще через якийсь час німці почали розселятись у нашому та сусідньому хуторі.

У нашу хату прийшло четверо. Один із них підкликав мене, погладив по голові, при цьому щось промовив (я запам'ятав «майн кіндер»). Потім він дістав червону круглу коробку, відрізав скибу хліба, якого ми ще не бачили, бо мама пекла хліб круглий, а цей був схожий на цеглину. Так ось, ту скибку хліба німець намазав тим, що було в круглій коробці й подав мені зі словами «бітте ессен»! І той хліб був дуже смачний – смачніший, ніж наш домашній, і масло якесь не наше. Потім я вже знав, що то зовсім не масло, а твердий сир. Коли я покінчив зі скибкою, то другий німець вийняв губну гармошку, подув у неї, а потім витер рушником і віддав мені, показуючи, щоб я дув та водив біля рота. Мамі цей же німець дав шматок дуже пахучого мила, такого теж ми ще не бачили. А батькові дав кругле пуделко чогось чорного і щітку, та, показавши на свої чоботи, поводив щіткою, показуючи, що потрібно щітку вмочать в те чорне, що в пудельці.

Таким чином ми зрозуміли, що «не такий дідько страшний, як його малюють». Практика показала, що прості німецькі вояки відносяться до населення помірковано. Однак, пройде небагато часу й життя покаже, як ці завоювники зганятимуть мирне населення в церкви та інші великі будівлі й палитимуть їх разом із людьми, але з початком війни не було ще ні білоруської Хатині, ні чеського Лідиче, ні волинських Кортелесів, Пустомитів та багатьох інших населених пунктів – мучеників. А як есесівці знущалися з радянських військовополонених – все це буде пізніше.

Однак, спираючись на власний досвід, впевнений, що польові німецькі вояки вели себе помірковано й толерантно по відношенню до цивільного населення. Жахи вбивства тисяч людей робила військово-польова жандармерія, війська СС, залучаючи також до цього радянських зрадників-поліцаїв. Жодні каральні акції щодо мирного населення ніколи не зменшують народного спротиву. Навпаки, ряди народних месників з кожним днем зростали і окупантам у цій ситуації було все складніше втримати ситуацію під своїм контролем.

Я не закінчив розповідь про перше знайомство з польовими військами. Після того, як зрозумів, що наші постояльці добре відносяться до нас, у мене виникло бажання покликати своїх друзів та податися на вигін, де стояли машини з кухнею. На вигоні нас також вояки зустріли привітно – налили нам супу з котла, пригощали сиром, галетами та ще якоюсь, не пробуваною нами досі, смакотю.

Пригадую такий випадок: партизани заклали міну на невеличкому місточку й підірвали легкове авто, яку супроводжувала охорона на критій вантажівці. У легковику був гестапівець, який віз якийсь важливий пакет. Відбувся бій, партизани забрали документи, знищили десяток окупантів і відступили. Там недалеко від місця події був невеличкий хуторок з кількох хатинок. Цей хуторок був неподалік крайньої хати хутора, де ми переховувалися влітку, під час наступу німців. Так ось, у тій крайній хаті були на постої польові військовики. Згодом мешканці цієї хати розповідали: німці, що були на постої, терміново послали господаря тієї крайньої хати, щоб хуторські негайно рятувалися, бо незабаром мали приїхати есесівці, а вже ці були швидкі на розправу.

І дійсно, тільки мешканці хуторка вскочили в лісок, як з'явилися карателі. Але там нікого вже не було, мешканці з худобою встигли втекти до лісу. А в ліс карателі заходили рідко, навіть удень. Той хуторок карателі підпалили та завітали на той хутір, з якого попередили, та, побачивши, що тут є німці на постої – залишили людей у спокої. Не раз потім мешканці дякували «польовикам», бо були б і вони спалені вщент.

За два роки окупації наш хутір був би знищений, але врятували війська польових німецьких частин. Кілька разів невідомі партизани (українські чи червоні) нападали на транспорт, особливо полювали за легковиками. Очевидно, агентура, яка працювала в німців, доносила силам опору щось важливе. Ось і відловлювали потім партизани цих кур'єрів.

Наш Волинський край був нашпигований партизанами, адже ліси та близькість Ковельського залізничного вузла сприяли зосередженню народних месників. Карателі, щоправда, також не спали й виміщували свою злобу на мирному населенні. Дуже багато було спалено хуторів, а Кортеліси постраждали більше за всіх. Проте, чим жорстокіша була розправа над мирним населенням, тим більші непереливки були для самих окупантів. Уже в 1943 році нацисти вночі нашими дорогами не пересувалися.

На польові війська, які були на постоях у місцевого населення, партизани не нападали, бо знали, що ці постої «польовиків» рятують іноді від розправ карателів.

Наша трійця друзів за період цих постоїв, а вони розселяли німців, відведених з фронту на відпочинок, постійно: одні від'їжджали, а інші відразу ж заселялися. Нам, іноді, було жаль розлучатись з тими, які нас, малюків, привічали всіляко, добре відносились, пригощали солодощами тощо. Тих губних гармошок, ножиків складних, фонариків у кожного з нас було кілька десятків. Але такого фонарика, який був в одного німецького фельдфебеля, ми ще не бачили. Не фонарик, а прожектор, з великим склом, світив він досить далеко. Німці на постої були вже тижнів два і відчувалось, що ось-ось вони виїдуть.

Ось тоді-то й намітили ми з Вітькою зняти цей «прожектор» з шинелі фельдфебеля. Німці, які заступали на всілякі пости та чергування на ніч, фонарі чіпляли петелькою із ремінців (які були на фонариках) до гудзика шинелі або френча. У фельдфебеля той диво-фонар висів на шинелі постійно, а шинель висіла в хаті на вішалці. Ми вже вислідили, коли господар шинелі заступає на чергування і коли він одягатиме шинель із фонариком. Діждавшись, коли німецькі вояки на завтра мали вибиратися, ми пізно ввечері зняли фонарика з фельдфебельської шинелі і закопали у Вітька на порозі (так звали льох на хуторах). Льох був густо зарослий бур'яном, тож ми фонарика замотали в промаслену смальцем ганчірку й закопали на льосі. Німці мали від'їжджати зранку, тому-то фельдфебель, взявши в руки шинелю, виявив, що нема фонарика. Тут же розгорівся скандал. Фельдфебель, мабуть, зразу зрозумів, що без «кіндерів» тут не обійшлося. Пристав до батьків, де «кіндер»? Ті й відповідають – корову пасе. Давай його сюди. Але ми бачили з лісочка, де випасали худобу, що

батько йде до нас. Значить, «шухер». Кидаємо худобу й заглиблюємось в лісову хащу. Батько побачив – корови пасуться, а розбишак нема. Погукавши, батько повернувся ні з чим.

Уже ми й не раді, що таку «операцію» провели. Вітя захникав, щоб іти додому й повернути пропажу німцю. Батько мій був спокійний, поміркований, але я вже відчував на собі того польського «жовнежного» паска (солдатського, батько його з польської армії приніс) на відповідному місці. А тому нізащо з Вітею не погоджувався капітулювати. Вийшли ми з худобою з лісу аж під обід, як німці вже поїхали.

Заходжу з коровою до подвір'я, як собачка з опущеними вухами й піджатим хвостом, але, як ні в чому не бувало, прив'язую під вишнею корову та йду до хати. І ось діалог з батьком:

– Ігорьок, де німецьку батарейку (так по-сільському фонарик) дів?

– Яку батарейку, ви що?

– Не знаю, може він сам її десь дів, я її ще вчора під вечір бачив, висіла, а де вона за ніч ділась, не знаю?

Бачу, батько з паском підходить ближче до мене – я під стіл. Витягує батько мене з-під стола – і пасок пройшовся нижче спини. Мовчу, але хничу, що не брав. Ще раз пасок пройшовся по тому ж місці. І так не менше п'яти ударів одержав, але не «розколовся». Тут, як завжди, не витримала першою мама – рідна душа – врятувала своє розбишацьке чадо:

– Терешку, не бий його більше, може він дійсно не брав.

– Не брав, а де вона ділась, вона що ногами в ліс побігла? Не мішайся! Ти що, забула, як німець бушував, то щастя, що його той другий Ганс заспокоїв, а то й вистрелити міг. Добре, ще, що цей бовдур сховався, а то я не знаю, що було б.

Пройде час і я, подорослішавши, зрозумію, якою недолугою й небезпечною була наша витівка. Адже дійсно, розлюченому німцю могло збрести в голову будь-що. Його тоді заспокоїв товариш, який мешкав із ним у нас. Уговорив, а мама зловила здорового гусака та віддала їм на дорогу. І лиш тоді він оговтався. Гусака вони й так могли забрати, але «польовики» за весь час постою самі не взяли нічого. А два рази розквартирувались есесівці, то ті вели себе розбійно, небезпечно і некультурно – нужду справляли де попало, пукали (це, правда, у німців нормальний трюк). Навіть дядько Василь, маминої сестри чоловік, який у «польовиків» був частий гість, спеціально приходив із села на наш хутір, щоб шнапсу випити. Він жив з колоністами і знав розмовну німецьку мову, тож у «польовиків» був бажаним гостем. Але есесівців він обходив «десятою дорогою».

А фонаря (батарейку) ми таки втратили. Вітьок не витримав «допиту»

та віддав своєму батькові той диво-фонарик. Я довго шкодував, що не заховав у своєму подвір'ї. Вітін батько ним користувався ще багато років. А потім, Вітька розповів, що проміняв його батько ту батареюку на 3 літри самогону і кілограм сала:

– Ось так, ми ризикували з тобою, Ігорьок, а батя пропив наш ризик.

– То для чого ж ти «розколовся», Вітьок, та віддав таку файну річ. А зараз, Вітя, як каже мій дядько Василь – втративши голову за чуприною не плачуть.

Між іншим, ця небезпечна витівка дечому мене навчила та перевірила нашу дружбу, адже фонарика з шинелі німця зняв я, ідея була моя, та й гусака моя мама віддала нашого, а фонарика забрав батько Віктора. Ця «інформація для роздумів» ще довго не залишала мене. І наша з Віктором дружба на певний час була «пригальмована».

Про те, що ми при німцях пішли в школу, варто також дещо розповісти. Окупаційна влада весь час шукала якусь золоту середину, щоб, наприклад, мати продукцію сільського господарства, то вона організувала щось на кшталт колективних господарств, але за єдиного керівництва фільварком (так називали колгосп німці) ставленика окупаційної влади. Про те, що німці вміють господарювати, було відомо ще до війни, адже на Україні жило й трудилося чимало німців, у т. ч. і в сільському господарстві. Була тільки «невеличка різниця». То був мирний період і до 1939 року на теренах Західної України існувала приватна власність, що контролювалася Польською державою, але, як я вже писав вище, держава мала монополію лише на деякі сільськогосподарські культури. А стосовно іншого виробництва сільськогосподарських культур існував рекомендаційно-заохочувальний характер, з твердою й високою державною закупівельною ціною. Це стосувалося навіть ведення землеробства, наприклад, чергування культур згідно з сівозміною. Подібна технологія [сівозміни – ред.] зберігалась і при переході сільського господарства на колективну організацію праці. Хоч тоді ходило багато в'їдливих анекдотів та жартів на кшталт: «все довкіл колгоспне – все довкіл моє». Але це так тільки бажалося, бо тов. Сталін таким дотепникам «показав де раки зимують». За 10 колосків, зібраних на стерні колгоспного поля, після того, як урожай був зібраний, так ось за тих 10^{тб} колосків потрапляли ці нещасні люди на 10 років у «Соловецький рай». Ця система, до речі, вкорінилась особливо під час Голодомору 1932-1933 років. Коли сільське життя багатої на хліб України було штучно приведено до знищення нації українців. Ще є живі свідки періоду Голодомору, знайдено чималий масив документів, що підтверджують цю трагедію, проте товариші комуністи (не всі, звичайно)

стверджують, на власний розсуд, що ніякого Голодомору, а тим більше геноциду цілої нації ні в якому разі не було. Це ніби українські націоналісти придумали якусь собі баєчку про Голодомор. [Ось комуністи українські – таки справжні колаборанти, тобто завжди слугували імперським окупантам і нині продовжують цю ганебну співпрацю. – ред.]

Так ось, я відхилився від теми німецького господарювання під час окупації. Вони фактично залишали в селах колгоспи, але в радянських колгоспах формально все ж керувало правління колгоспу – за Уставом воно вибирало голову правління, і той керував і правлінням, і всім господарством. Без правління голова не мав права нічого вирішувати, а насправді все виконувалось з точністю «до навпаки». Жоден голова, якщо він був авторитетним і талановитим керівником, не «заглядав у рот» членам правління, а все вирішував сам.

Німецькі ж фільварки взагалі ніякого правління не мали. Там за все правління був ляндрірт, а його мета – дати якомога більше продукції фатерлянду (батьківщині). І якщо в колгоспі, навіть найзахудалішому, якусь децицію все ж таки давали робітникам за трудовні, то ляндрірт (були, щоправда, і серед них помірковані) не дуже переймався, що зимою буде їсти той, хто сьогодні оре, сіє, жне. У кожного господаря була домашня живність, від якої він повинен був здати певну кількість молока, яєць тощо.

У школі німецькі окупанти відмінили комуністичну ідеологію безбожжя. Навпаки, німці дозволили молитися Богу в класах, Закон Божий читав батюшка. Школярам не забороняли відвідувати церкву. Та було одне велике АЛЕ – в школу ми ходили через «пень-колоду», як говорить гірке народне прислів'я. Бо шкільне приміщення часто займали військовики, яких відводили з фронту на відпочинок. Частково ці вояки розселилися поряд із дорогою та на близьких до дороги хуторах. Окупанти вважали, що в школі всі при купі, то можна й укріпити школу. Біля автостради теж, міркували вони, відпочивати безпечніше. Але Волинь недаремно була повстанським краєм, дубасили їх скрізь, і в школах, і в гмінах, і скрізь. У фільварках партизани і повстанці також «паслися на всю потужність». Наскакували і запасалися хлібом, овочами, м'ясом, забирали коней і підводи.

Пам'ятаю, був такий випадок. Бургомістр Фальк зібрав майже з усієї Волині коней для вермахту, худоби, кожухів, зерна 300 тонн. Уся ця заготівка для німців була зібрана під охорону есесівців в одному з фільварків біля Ратного [районний центр Волинської області. – ред.]. Так ось, командир куреня УПА «ВУЖ» вибрав момент, коли бургомістра викликав гауляйтер Кох на нараду в Рівне, яке на той час було столицею окупованої

України, а перекладачка бургомистра була коханкою «ВУЖа», хоч і з фольксдойчів (колоністів). Вона й підсипала снадійного всій караульній команді. Охоронці заснули, а «вужівці» серед білого дня розгромили залогу того фільварку і навантажили більше двадцяти возів збіжжям та кожухами, а коней і худобу частково встигли перегнати до лісу, а іншу частину випустили і вона розбіглася по домівках, звідкіль їх було забрано. Допоки хтось із німців, які лишилися в живих, повідомив гарнізон у Ратному, і нарешті приїхала підмога, то повстанців і слід «простиг».

Коли бургомістр повернувся із Рівного, то не було кого й покарати за втрату пильності, бо всі охоронці загинули. То бургомістрові не лишилося нічого, як застрелитись. Що він і зробив, а за голову «ВУЖа» була обіцяна винагорода в 100 тисяч дойчмарок і 10 гектарів землі.

Під кінець окупації німцям на Волині жилося не солодко, бо їх тріпали партизани, українські і радянські, особливо медведівці, які, як я уже писав вище, таборились у Цуманських лісах. Потім і загони Федорова та Бегми поскубали їх добре, та ще й Ковпак і Вершигора пройшлися рейдами по німецьких тилах. Перший рейдом на Карпати йшов, а другий – у Польщу. На Волинь їх усіх тягнуло як магнітом, бо тут був надважливий Ковельський залізничний вузол, через який на фронт йшла чимала частина військових вантажів. Тож окупантів громили всі. Можливо, комусь удалося більшого добитись, але для розгрому нацистів свою долю внесли, здається мені, всі. І хоч я тоді був ще дитиною, але дуже добре пам'ятаю, які акції робили партизани і повстанці проти окупантів, а ті, для помсти, знущалися над мирним населенням.

Відразу ж після закінчення війни радянські історики приписували повністю успіхи боротьби із окупантами винятково червоним партизанам. Але це несправедливо – все приписувати лише прокомуністичним силам опору. Звичайно, у тих же медведівців умови боротьби були більш сприятливими. Та давайте подивимося реально на ситуацію. Якщо червоним партизанам усе постачалося повітряним шляхом із Москви, то бійцям УПА загалом і тому ж «ВУЖу» зокрема потрібно було сподіватися лише на власні сили. Наприклад, харчі, дещо з одягу – це могли «ВУЖу» постачати селяни, а зброю, патрони, вибухівку – все це потрібно було завойовувати в бою, кров'ю своїх побратимів, хлопців і дівчат, які дуже хотіли жити, кохати, мати сім'ю і дітей, але віддавали свої життя за Україну!..

І мені здається, прийшов час припинити ці недолугі звинувачення, чий внесок у Перемогу більший. Без сумніву, героями були і радянські партизани, і українські повстанці. До речі, в знаменитій пісні є справедливі слова: «А нам нужна одна победа, одна на всех, мы за ценой не постоим!».

* * *

Продовжимо розповідь про наше навчання в школі. Як зокрема вже йшлося вище, якщо школа була вільна від німецьких вояків, відведених з фронту на відпочинок, то навчання проходило так само, як у мирний час, до приходу у вересні 1939-го радянських військ. Зранку, прийшли до школи і зайшли в клас, чекаємо дзвоника – початку занять. Прийшов учитель, привітався з нами – усі ставали до молитви. У кожному класі були ікони Спасителя, Пресвятої Богородиці або Миколи Чудотворця. Молитва була, найчастіше, «Отче наш». Опісля того розпочинався урок. Перший уроки, предмет Закон Божий, як правило проводився батюшкою. Між іншим, Закон Божий нам викладав священик на прізвище Брянський і викладав він дуже цікаво та доступно. Особливо цікаво він коментував глави із Закону Божого, прив'язуючи Святе Письмо до тогочасного важкого життя.

Усі інші предмети: арифметику, читання (буквара або читанки), каліграфічне письмо та малювання викладав Кіндрат Харитонович Журба – високий молодий русявий красень. Зовні такий собі добродушний простачок, але це тільки з погляду на статуру. А насправді добрий, справедливий, але вимогливий вчитель. На заняттях (майже на всіх) він не розлучався з файним квадратним прутиком, який на уроках малювання слугував йому за лінійку. Так ось, ця лінійочка часто «торкалася» рук, плечей, а то й потилиці, якщо цього заробляв учень. Мені також прийшлося «скуштувати» цього прутика на уроці каліграфії: літери ми виводили не у файному зошиті в косу лінійку, а на аркуші паперу різного гатунку (наприклад, з мішка від цементу, шпалери, а то й на старій газеті). Цей аркуш паперу нам розкреслював у косу лінійку пан вчитель (так тоді зверталися до нього) і на ньому ми вчилися правильно виписувати букви та цифри. Якось я в одному місці схибив – не туди хвостик букви завів, а тому став цього хвостика підправляти наслининим пальцем, тому й отримав прутиком по пальцях. Щоправда, злегка, не дошкульно, але відчутно. Опісля цього випадку я більше за період окупації подібних «оцінок» (тільки тоді фізичне покарання існувало) не одержував. І писати навчився непогано. Одного разу був ще покараний «на гречку» – насипалась гречка в кутку класу, підкачувались колошви штанців і голими колінцями стаєш на ту гречку, яка своїми трикутничками впивалась у голе тіло, а руки підняті вверху над головою, а в руках книжка. І не зрозуміло, що гірше дошкуляє – гречка колінам чи підняті руки з книжкою над головою. І як стануть руки закладати, то самі опускаються, тоді й «підключається той квадратний прутик» пана вчителя, щоб руки тримались прямише над головою. І так, на розсуд

того ж таки пана вчителя та залежно від характеру (важкості) вчинка, але не менше 10 хвилин. Нам довелося спробувати такої екзакуції за те, що залізли по виноград, який у нас на Волині є екзотичним фруктом, і нам конче закортіло його скуштувати, бо на нашому хуторі його не було ні в кого. А був він лише в директора нашої школи. Він же був псаломщиком (дяком) у церкві, а нам викладав співи. Потрібно було під скрипку розучувати нотну гаму (до-ре-мі...). Технологія засвоєння цієї гами була така: пан директор виводив ці до-ре... на скрипці смичком, а з нас, хто мав слух, повинен був повторити своїм голосом. І якщо твоє виконання різало слух скрипалю, то в дію вступав смичок «у чоло виконавцю».

Забігаючи вперед, скажу, що мені пізніше прийшлося співати в церковному хорі. І, навіть, в якийсь період я керував цим хором і був дуже вдячний Григорію Павловичу Рожновському за те сольфеджіо зі смичком. Смичок, як правило, пошкоджувався й ми дивувались, де він брав нового.

Тоді, коли ми залізли в сад до пана директора школи, думаючи, що його немає вдома. Його таки справді тоді вдома не було, але нас через вікно помітив пан учитель, Кіндрат Харитонович, і наступного дня з власної ініціативи поставив на гречку. А коли про нашу провину дізнався директор, то пожурих (правда, не при нас) пана вчителя, а нам, як компенсацію за покарання, приніс по виноградному грону. Пан директор був строгий, але справедливий. Я, до речі, дуже йому вдячний, бо він таки навчив мене співати, при цьому я жодного разу не «скуштував» смичка. По-перше, я вчився дуже добре. Тоді, за німецької окупації, оцінки ставились не цифрами, а буквами, щоправда була ще нульова оцінка (0 – Дп – П – Пс – Д – Дд – В). Нульова – це учень(ця) нічого не говорить, бо не знає; Дп – дуже погано (1); П – погано (2); Пс – посередньо (3); Д – добре (4); Дд – дуже добре (+4); В – відмінно (5). Отже, я вчився на «Дд» і «В», а дисципліна також була на «В». Мав гарний слух і голос, а тому пан директор (а після війни тільки псаломщик) до мене відносився надзвичайно доброзичливо. Виявив він мої здібності тоді, як я в сестри на весіллі співав гостям, за їхнім проханням, «Казав мені батько, щоб я оженився, по досвітках не ходив і не волочився». Хоч у той час була німецька окупація, але всеж родина спромоглася зробити невеличке весілля. Відбулося й вінчання в церкві, де пан директор служив псаломщиком. Після вінчання він був запрошений на це весілля. Коли я там виконував свої «рулади», то він ще тоді передбачив (моїм батькам) моє співоче майбутнє. Хоч я професійним співаком не став, але музична наука Григорія Павловича Рожновського згодом стала у добрій нагоді. До речі, я з церковним хором брав участь у поховальному обряді цієї доброзичливої і шановної людини в 1950^{ти} роки.

Із задоволенням пригадую, і, навіть, трішечки ностальгую за тією порою. Дечого нас тоді навчили пани вчителі, хоч то й був страшний і важкий період, але хто з учнів хотів щось знати, то й тоді можна було чимало корисного засвоїти. На жаль, тоді практикувалися фізичні покарання. Не зважаючи на цей недолік, учителя тоді поважали. І нехай мені вибачають сьогоднішні учні, особливо, дисципліновані, а не ті шибайголови-непослухи, що не поважають вчителя, а нерідко й ображають. То таким горе-учням не завадило і квадратного прутика спробувати, і «гречаної процедури» з книгою над головою, на простягнутих угору руках.

Звичайно, я не буду переконувати читача, що ми тоді були такі собі паїньки, щось усеж таки «відмочували», як, наприклад, з виноградом, але то було явище рідкісне. Зазначу, що тоді мої батьки не бігли в школу рятувати своє чадо від наскоків (як це нині зазвичай практикується), а тоді ще й від батьків удома була «добавка», якщо вони довідаються. Я не ратую за навчання з «елементами фізичних покарань», це не потрібно, але щось, вірніше, якусь реформу в загальноосвітніх школах потрібно впроваджувати, щоб не допускали учні в своє життя різної скверни – наркотиків, п'янства, бійок, знущань над іншими учнями тощо.

Можливо, потрібно ввести той же Закон Божий? З власного досвіду знаю, що коли нам толковий священник дохідливо викладав, а ще до того ж і наголошував, що це гріх, за це Бозя карає, то щось таки доброго залишилося в наших ще не зіпсованих головах. Мабуть, колись комусь із наших високих очільників дійде, що потрібно в шкільну програму загальноосвітніх шкіл запровадити Закон Божий. Знову ж таки, я пропоную це робити без фанатизму, наголошуючи у виховному процесі передусім на морально-етичних засадах світових релігій. Бо у поляків є досить влучне, мудре й зрозуміле прислів'я – «цо забардзо, то нездраво».

* * *

Щоб закінчити з окупаційним періодом, хочу дещо додати до сказаного. Звичайно, то був період страшний і трагічний, але нам, людям, за наші гріхи Бог посилає подібні випробування. Бо люди в благополучний період життя забувають за Бога, який, якщо вони себе поводять гідно, посилає все необхідне [як, наприклад, іудеям в Синайській пустелі – опрісноки (мацу), перепілок, замість м'яса, воду зі скелі, а вони однаково грішили й гнівили Бога (Книга «Вихід», гл. 18)].

А хіба інакше було в 20-40 роках минулого століття, коли каток войовничого атеїзму прокотився Радянським Союзом. Звичайно, читач скаже,

так російський імператор Ніколай II і Богу молився і храмів не нищив, то чому Бог з ним так вчинив?.. Бо не всі царі були угодні Богу. Згадаймо царя Петра I, який не дуже-то прислухався й до церковних Уставів і до Святого Письма. І дзвони з церков знімав та переплавляв на гармати, і патріарше намісництво анулював. А в Батурині – Українській козацькій столиці скільки крові Меньшиков, за вказівкою того ж таки Петра, пролив – не пощадив ні старих, ні малюків, ні чоловіків, ні жінок. Навіть нацистські окупанти не чинили таких звірств, не робили таких жорстоких злочинів у відношенні до цивільного населення, як російські імперські шовіністи до української людності!.. Та й інші члени династії Романових у першу чергу робили блага собі, а ближнього свого, особливо в період кріпосного права, гнобили й визискували нещадно.

Ось Господь і вирішив «воздаты» за всі ці гноблення ближнього свого. Послав замість царя – мракобісів-безбожників, які не пощадили нічого святого: із церков наробили клуби, конюшні і, навіть, в'язниці. А Бог усе це бачив, ось і послав жорстокого окупанта Гітлера з газовими камерами та крематоріями. А товариш Сталін ще до окупації голодомори і ГУЛАГи власні витворив, тож за Святим Письмом: «Якою мірою міряєш...». Усе відбувається в світі за промислом Божим. Надвисока і мудра Його філософія, мета якої зробити людину, створену Ним, вільною, богобоязною, добродійною, творчою та відповідальною за свої вчинки – добрі й недобрі. І вже від нас, людей, залежить, на що ми здатні: на добро чи на зло...

А тому-то Божа філософія зрозуміла: Бог – добро; диявол – зло. І Богові в одну мить під силу знищити зло, але тоді людина не буде вільною, а так при існуванні двох цих протилежних явищ людина вправі вибирати свою долю. Народ знає, що Бог палкою не б'є, а карає іншою карою. І нам варто усвідомити твердо, що як карі за погані вчинки, так і благодаті за добрі – нам не уникнути. Знову ж таки скажу по простонародному: «Бог бачить все і за все воздасться Ним». Окупація приносила українській людності якусь мікрочастку європейської цивілізації, але то було макове зерня добра проти біди і горя розмірів піраміди Хеопса в Єгипті. Ми, діти війни, у той страшний період нацистського панування, бачили на власні очі знущання над військовополоненими, які лагодили шосейну дорогу, що проходила неподалік нашого хутора. Хіба могла та цивілізована дещиця зрівнятися з муками цих нещасних бранців або з тими чисельними жертвами простих людей, які були спалені заживо чи вбиті в селах та містах-мучениках. А тому зараз, у цей хиткий мирний період, є завдання для всіх людей доброї волі звернутись до Бога, щоб

він захищав нас від подібних ворожих навал та посилав мир і благополуччя на нашу грішну Землю.

Окупанти та душогуби різних національностей і кольорів будуть раніше чи пізніше знищені. Це вони хорохоряться, коли йдуть переможним маршем в завойовану державу, під бравурні звуки музики. А коли Божий перст та сила розгніваного народу повертають їх на 180° і дають шалене прискорення в тому напрямку, звідки прийшли, тоді бравурні марші замовкають. Тоді, в 1944 році, коли Радянська Армія гнала німецьких окупантів з Волині, то і смішно, і радісно було дивитися, як ці, в минулому доглянуті вояки, стали при відступі зачухані, брудні, завошивлені. Втікали хто на чому: автомашинами, роверами, кіньми та яким попало транспортом аби в знаменитий, винайдений ними ж, «мішок»-оточення не потрапити. У ці «мішки» в 1941-му цілі фронти потрапляли з командуючими (Західний фронт, з генералом, комфронтом Кирпоносом).

За кілька днів до цієї масової втечі німців по наших хуторах пройшлися, вірніше проїхалися, власівці – бійці РОА. Вони заїжджали возами у будь-який хутір, заходили в двір до господаря і прямували в хлів, де були свині, і там стріляли свиней, забирали на віз і їхали до наступного двору. У нашому дворі в той час свиней не було, тож вони забрали майже всіх гусей, яких могли зловити. А в сусіда на очах відкрили хлівець, де була вгодована свиня. Тільки вона показала голову, як власівець, що стояв збоку дверей хлівця, вистрілив з карабіна у вухо свині. Після цього інші «освободітелі» потягнули її до воза.

Навіть німці не робили таких розбоїв і грабежів, як ці російські бандити. Узагалі-то власівці ще раніше пройшлися по хуторах і позабирали кожухи. Так що ці перевертні, нащадки чудь, меря та інших фіно-угорських племен Московського царства, які, до речі, ніколи слов'янами не були, творили звірства гірші за німців.

Ще звечора, по звуках артилерійських пострілів зі сторони Ковеля було зрозуміло, що скоро німців поженуть. Ми знову тимчасово відійшли на той хутір, за вигоном, де пересиджували в 1941^{му} наступ німців. Нам було добре видно автостраду, на якій десь о годині 8-ій ще було темнувато, але ми побачили перші автомобілі німців. Видовище було страшне і смішне: автомобілі були криті, в основному. То вони були, мабуть, так перевантажені вояками, що деякі з солдат сиділи на кабінах, стояли на підніжках кабін. За однією з машин тягнулась на буксирі кухня, то й на кухні сиділо з півдесятка німців. За іншою машиною був причіплений одновісний причеп-розпуск (на ньому перевозять довгі вантажі – опори, труби тощо). На оплених (стійках) цього розпуску також сиділо кілька вояків. Навіть на

артилерійській гарматі за машиною прилаштувалися солдати. Радянські війська мимо нас у 1941^{му} так не бігли. Пам'ятаєте, коли німецькі літаки розбомбили автоколону, то з десятків бійців, які прикривали відступ радянських військ, підбили навіть німецький танк та вбили танкіста, який виглянув із башти байової машини. І майже всі вони тоді встигли втекти до лісу, коли з'явилися інші німецькі танки.

А зараз ці браві, в минулому, вояки їхали на автомашинах, втікали, як пацюки з потопуючого корабля. І не було вже німецьких літаків, щоб прикрити з повітря. Навпаки, десь за Ратним радянська авіація накрила бомбовим ударом цю колону машин, возів і велосипедів. Мало хто з них побіг далі. Прийшов, як співалось у тогочасній пісні, «отмщениа грозный вал».

Ще через кілька годин після німецької колони з'явилися зі сторони Ковеля радянські танки. Декілька з них зупинилися навпроти нашого двору і бійці забігли на подвір'я. Усі були раді, що німецька неволя закінчилась. То були бійці, як вони нам назвались, армії генерала Пухова. Мама та наші сусіди несли хто що міг – молоко, сало, яблука – що в кого було під рукою. Бійці весело з прибаутками все це «уплітали за дві щоки». Відпочивши і підкріпившись, танкісти на своїх бойових машинах помчали наздоганяти своїх, бо з Ковеля вже рухалася нова військова автоколона.

Так для Волині настала весна ще зимою 1944го – весна визволення від німецької окупації. Під вечір наш хутір знову наповнився вояками, які зупинилися на ночівлю. Знову наш вигін заповнився щент автотехнікою. Школа наша також була на кілька днів заповнена тилловими військами, що чекали поповнення військових вантажів. Для нас, школярів, це була радість, бо ще на кілька днів можна було відпочити від уроків.

Після того, як радянські вояки звільнили школу, ми прийшли продовжувати навчання. Уже не було директора й учителя того, що ходив з квадратним прутиком. А була вчителька Галина Тарасівна Рожко, а директором став Микола Гаврилович Боровський. Богу ми вже в класі не молилися, а до вчителя чи директора звертатися шанобливо «пан» або «пані» вже не потрібно було, а лише на ім'я та по батькові. Була також нова – радянська навчальна програма. Усі предмети, крім Закону Божого, залишилися, хоч підручників ще не було ніяких, старі були вилучені, а нових не прислали.

Колишнього директора школи звільнили і він залишився церковним псаломщиком. Його ще деякий час тягали енкаведисти в райцентр – перевіряли його на зв'язок з німцями. Але, не знайшовши нічого компрометуючого, залишили в спокої, і він служив дяком у церкві. А пана вчителя Кіндрата Журбу заарештували й засудили на 25 років за зв'язки з україн-

ськими партизанами. Він, виявилося, був агентом «ВУЖа». Скажу наперед, що як і більшість в'язнів ГУЛАГу, Кіндрат Журба в 1956 році був реабілітований і повернувся в село, але батьки його на той час уже померли.

Наша нова радянська вчителька була повним антиподом колишньому пану вчителю. Той хоч і ходив з прутиком, але був виваженим, ніколи не підвищував голос, а ця вчителька завжди лементувала, сварила учнів і ставила «двійки». Оцінки стали цифровими від «1» до «5». Двійка була уже погана оцінка, а нашій вчительці вона дуже подобалася. Я, щоправда, не знав ніякого тиску з її сторони, бо і дисципліна, й навчання у мене були на «5». А Віталій вчився слабувато, і якщо пан вчитель Кіндрат Журба якось його та подібних до нього учнів перетягнув із першого класу в другий і третій, то зараз, видно, такої перспективи не передбачалося.

Закінчивши першу чверть в третьому класі, я захворів на тиф, який занесли люди, які прагнули врятуватися від страшного голоду, що панував на Східній Україні. Цих нещасних наша мама пускала на ночівлю, бо інші мешканці нашого хутора їх не пускали. Ось і занесли нам знедолені східняки цю страшну хворобу. Батько уже воював, його призвали відразу ж після звільнення Волині. А ми з братом, мамою та Параскою (жіночка, яка прибилася до нас) господарювали самі.

Пролежав я, хворий на тифом і кір, аж до весни, таким чином, пропустивши третій клас. Лікував нас сільський фельдшер. Мама з братом та Параскою також захворіли. То за господаркою, в основному, за худобою, доглядав батьків брат, якого в армію не призвали, бо на той час йому було більше 50-ти років. У хату вони з тіткою не заходили – фельдшер їм заборонив, щоб і вони не захворіли. Воду з криниці і хліб приносила одна із маминих сестер та дружина фельдшера, яка була біля нього ще й як медсестра. Отже, спасибі їм, усім цим добрим землякам, хто нас лікував та доглядав за нашою господаркою. Хвороба наша затягувалась через те, що, як говорив фельдшер, тиф, яким ми хворіли, був за типом «багатократний». І він дійсно повертався кілька разів. Було так, що мама вже встала і кілька днів уже доїла корову, хліб пекла, а потім – знову злягла.

Зима 1943-1944-го була тепла, в березні посіяли ранні зернові, а в квітні почалася страшна завірюха – навалило снігу так, що з клуні нашої можна було б з'їжджати на санчатах. Автострада була завалена снігом, тож «студебекери» – американські машини, що постачались до СРСР за лендлізом (американська допомога по боротьбі з нацистами) – хоч і були з трьома ведучими мостами, а просуватися по тих снігових гурбах не могли. Солдати «запрошували» людей з нашого хутора виходити з лопатами

на дорогу, щоб допомогти фронту, бо там чекали на військові вантажі та поповнення.

Пам'ятаю, був такий випадок. У Віталія була сестра доросла й в їхній хаті збиралися хлопці з дівчатами на посиденьки (в селі називали зборня). Була неділя, по обіді, я прийшов до Віталіка в шашки пограти. У хаті було чотири дівчини і три хлопці. На дворі була завірюха, про яку в народі називають – світа Божого не видно. Дівчата в теплій хаті співали з хлопцями, як раптом двері в хату різко відкрилися й на порозі у білих масхалатах з'явилися два бійці з автоматами ПППШ на грудях і зразу ж наказали хлопцям взяти лопати і вийти на шосе розчищати сніг, бо застрягли машини. Усі троє хлопців вийшли за бійцями в сіни. А сіни – це такий коридор між вхідними дверима знадвору і вхідними – в хату. Ці сіни у наших селах мали два входи (виходи) і двоє дверей. І це було практично, бо якщо вітер подує, скажімо, з півночі, то північні двері не відкривають, а відкривають південні двері і, відповідно, через них виходять на подвір'я.

Так ось, усі троє юнаків вийшли за бійцями в сіни, а тоді одному, останньому хлопцеві, захотілося схитрувати й вийти через протилежні двері. Вийшовши в завірюху, він направився на другий хутір. А бійці і два хлопці вийшли через інші двері, що виходили в бік дороги. Коли солдати зрозуміли, що одного немає і, глянувши в сіни, зрозуміли, що той рвонув в інші двері, то один повернувся, побачив утікача, підняв автомат угору й дав коротку чергу... Утікачу прийшлося повернутися назад і стати до роботи. Ось чому слово «запрошували» автор взяв у лапки. Бо запрошували радянські бійці іноді з допомогою зброї, але, мабуть, це було виправдано, бо війна перекуру не має, на фронті чекають постачання. А для досягнення цілі всі засоби підходять, тому подібне запрошення, якщо його не розуміють, приходилося підкріпляти автоматними чергами поверх голови...

Між іншим, ні завірюха, ні сніг в ту весну посіяних раннім яровим не зашкодили. Сніг до кінця квітня розтанув – прийшли теплі дні. Поле підсохло, посівна продовжилась і був дуже добрий урожай в ту першу виволену весну.

Хвороба наша проходила, вже до нашої хати став заходити дядько Іван, який доглядав нашу худобу. За своїм характером він був веселуном-гумористом, так і «сипав» прибаутками та анекдотами. Ось кілька, яких я запам'ятав:

– Іванку, що дід з бабою роблять?

– А баба до обіду ховає самогонку від діда, але якщо дідо в обід знайде самогонку, то вже баба ховається від діда.

Або ще такий:

– Тату, а навіщо Ви женилися на мамі?

– Ось чуєш, Домахо, навіть дитина дивується, що я так влип.

І так годину-дві без кінця нас із братом дядько змішив, бо, як сам він говорив, здоровий сміх – це також ліки: якщо хвора людина весело сміється, то швидше оздоровлюється.

* * *

Восени того ж року, після повного одуження, я пішов знову в третій клас. Учитися взявся наполегливо і закінчив річне навчання з однією четвіркою – її отримав за диктант з української і вона увійшла до табеля. Зате четвертий клас, а там були, на той час, випускні іспити, я закінчив на «відмінно». Віталій узагалі школу покинув, бо його в третьому залишали на другий рік. Тоді батько зовсім забрав його зі школи і став навчати на муляра. Батько Віталія був класним муляром і його навчив цього ремесла.

Я залишився удвох із Богданом і ми почали думати, куди б податися, щоб продовжити навчання. Семилітня школа була в найближчому від нас селі – Старій Вижниці. Там жила мамина сестра Текля і в неї я зможу замешкати взимку, а Богдан вирішив спробувати вступати до Ковельського залізничного училища – там у нього також жив дядько, який працював машиністом на паровозі.

Так я втратив щоденні контакти з обома друзями дитинства. Віталій уже ходить з батьком, який сина взяв собі в підмайстри, по селу та мурує. Богдан хоче стати машиністом паровоза, як його дядько, а я взагалі ще не знаю, ким хочу стати. Мене, взагалі-то, тягне до техніки, адже ще змалку, оскільки виріс на автостраді, подобалася техніка. Щоправда, вивчитися на водія можна і з чотирикласною освітою, тоді після війни ще приймали на шоферів та сільгоспмеханізаторів із початковою освітою. Проте мені хотілося чогось більшого, а для цього потрібно було ще вчитися, окрім того мої літа ще не дозволяли вступати на водія. У таблиці за 4 клас у мене всі оцінки «5», тож я хотів так і продовжувати.

У п'ятому «А» класі, куди мене зачислили, було на 30 учнів – 7 дівчат, а решта – хлопці. Тут уже, в п'ятому класі, інша система, що відрізняється від початкової школи. Якщо там був один вчитель на всі предмети, то в семіріччі був класний керівник і на кожний предмет – новий учитель. А це вже розхолоджує учнів, бо класний керівник наш, Галина Олексіївна Пишина, з'являється у нашому класі не кожний день, бо викладає історію в 5-6-7 класах. І лише коли за розкладом у нас історія, то Галина Олексіївна

затримується у класі надовше і цікавиться детальніше своїм класом. Такий ослаблений контроль розхолоджує учнів і виникає велика спокуса зменшити «напругу» в навчанні. У мене з'явилися нові друзі, які й самі не дуже переймалися навчанням, і мене спокушали на таку недолугу стратегію. Поки було ще тепло, то ми гуртом відправлялись на річку Виживку, що протікала селом. Батьки мені купили ровер після того, як я закінчив успішно «початківку». Його я забрав до тітки, у якої жив, а відтак їздив у школу на ньому, а там – нові друзі на велосипедах. Таким чином, якщо набридало бешкетувати на річці, наша велосипедна група розгільдяїв їхала до лісу, який ріс на околиці села. Зранку на перші два уроки з'являлися, а потім тихенько, по-англійськи «змивалися». Мене часто мучило сумління, що я поступово відстаю у навчанні, але й зупинитися вже було не під силу. П'ятірки, які були в 4-му, з'їхали на трійки або й нижче. Раніше в «початківці» багато хто у мене списував домашні завдання, а зараз я «никав» по класу, щоб списати. Я відчував, що такий стан довго продовжуватись не може, бо класна керівниця попередила, щоб тітка моя з'явилася до школи, особливо, коли з'явилися дані про пропуски мною занять.

Отже, мені стало непереливки, бо тітка обов'язково доповість про мої «подвиги» батькам, а тому я пообіцяв Галині Олексіївні, що виправлюсь, та, щоб вона не викликала тітку. Літньо-осінній сезон перейшов у зимовий, і наша група любителів відпочинку дійсно осіла в класі. Ми змушені були припинити пропуски занять і не зовсім жваво, але всеж взяли за навчання. А я, поміркувавши та зваживши на перспективу, вирішив братися за розум. Бо про інше не можна було й мислити. Глянувши критично на свою поведінку, я таки зрозумів, що потрібно її змінити. Другу й третю четверть я закінчив з кількома «трійками», але з настанням весни «велосипедний загін» знову став тягнути мене до порушень. Та я вже вирішив для себе твердо – навчання не запускати. Закінчивши з трьома «трійками» п'ятий клас, я прийняв рішення покинути цю школу і «велосипедний загін». Закінчувалися літні канікули і я заявив батькам, що хочу перевестися в селище Ратне в десятирічку, бо там кращі і досвідченіші вчителі, та й навчальна база досконаліша. Отже, знання будуть вищими. А тому за два тижні до 1 вересня я відвіз у Ратне свій табель за 5-й клас і став учнем 6го класу в новій школі. Тут я відразу вирішив не спілкуватися дуже щільно з нерозбірливим товариством.

З Вижницької школи перевелися дві сестри-близнючки на прізвище Запорош, яких, мабуть, і рідна мама не розпізнавала: де Ганя, а де Маня, настільки вони були схожі між собою. Дівчатка вчилися на «4», дружби ве-

ликої ні з ким не водили. А оскільки в класі їх недолюбливали, то вони завжди трималися одна одної. Мабуть тому недоброзичливці придумали на них «дразнилку»: «Ганя Маня Запорош, Ганя попа Маня вош!». Вони цю недолугу дурницю не раз чули від класних розбишак, але цим не дуже переймалися, тож «дразнилка» поступово, не маючи особливого успіху, забулася.

І ось я, прийшовши в школу перший раз, побачив у класі дівчат-сестричок. Вони на перерві підійшли до мене і ми з радістю поспілкувалися. Дівчата розповіли мені, що вирішили готуватися до вузу, а в сільській школі, на жаль, твердих знань не надбаєш. Я звернув увагу, що сестрички за канікули набрали якоїсь жіночої статури. Зникла підліткова «незграбність тілесних форм», як писав класик в гумористичних опусах. З найперших днів я серйозно взявся за навчання, сестри також підтягувалися до відмінників. Оскільки я з сестрами був знайомий, а тут ще й жили поряд – я в батькових родичів, вони також у когось зі своїх родичів, отже, нам майже щоденно приходилося йти в одному напрямку. Після війни й розрухи, яку вона принесла, народу жилось нелегко і учням також. Бідність панувала в усіх сферах життя, але хто хотів учитися, той всеж учився.

Я та сестри Запороші шостий закінчили без «трійок». Сьомий клас був випускний і здавали ми 12 іспитів – з усіх навчальних дисциплін. Сестри мешкали неподалік і ми часто ділилися підручниками, особливо, перед іспитами. Я часто їх відвідував, щоб узяти або повернути якийсь підручник і так цей обмінний процес за період підготовки до іспитів затягнувся, що мене вже наче магнітом тягнуло до Запорошів. Повертаючись від них, я намагався якнайшвидше звільнити підручник, щоб наступного дня бути знову біля них.

Мені було соромно навіть у думці зізнатися собі, що я закохався, але в кого – в обох відразу, чи потрібно визначитись, котру я кохаю?! Не можливо ж закохатися відразу в обидвох. Я це розумів, але плутався. Нарешті я визначив хто є хто за іменами на зошитах. Тож я спочатку визнав, де чий зошит, а потім придивився уважніше: очі однієї були ясно-голубі (в Гані), а в другій (Мані) – голубі, але ледь темніші, але розпізнати різницю можна було лише якщо вони знаходилися поряд. Потім я вже їх розрізняв, бо Ганя навіть задачу з математики чи фізики вирішувала швидше. Коротше, я розрізняв дівчат за інтелектом. Ганя розумніша, тож я обираю Ганю, але переді мною стала нова проблема, як же її визвати саму, бо вони були нерозлучні, мов прив'язані одна до одної?

Сьомий клас я закінчив з однією четвіркою, сестрички: Ганя – з двома,

Маня – з трьома. Але мене не це хвилювало, а те, як мені освідчитися Гані? Нічого кращого не придумав, як написати записку і передати непомітно самій Гані, щоб вона якось змогла позбутися «хвоста» й вийшла надвечір у тітчин (де вони квартирували) садок. Там було щось подібне до невеличкої бесідочки. Навчання закінчилось, особливих випускних вечорів тоді не було, була лінійка, вишикувані учні (5-6-7 класи), яким вручили свідоцтва.

За цих кілька днів, що залишалися до випуску зі школи, потрібно було терміново зустрітися з Ганьєю на самоті. Ось, зараз я й чекаю її і гадаю – вийде чи ні? Просидівши невідомо скільки, годинників тоді ще учні не мали, а час визначали приблизно. Відчуваю, що вже вона повинна вийти, але, мабуть, підеш ти звідси хлопче «не солоно хлебавши». Нарешті бачу, що хтось поспішає в мій бік, темнуватого в саду, але бачу знайому постать. Вона присіла біля мене і я... розгубився, не знаю з чого почати. На думку нічого кращого не прийшло, як поцікавитись, що вона планує робити під час канікул. Однак дівчина настільки серйозно й цікаво розповідала про свої плани, що навіть комарі, які до цього немилосердно гризли мене, ніби всі враз угомонились. «Мої» комарики угомонились, але моя кохана була з відкритими ногами і поскаржилась, що ці кровопивці скоро всю її кров вип'ють. В одну мить мій твінчик (піджак) лежав у неї на колінах, вона аж ойкнула з несподіванки та зауважила, що мене не тільки комарі з'їдять, а ще й застуджуся в одній сорочці. І так мало-помалу ми притулились одне до одного. Я навіть насмілювався обійняти її за плечі, боячись, щоб вона не відсунулась. Але вона чемно зауважила, що «мабуть будемо розбігатися, бо її сестра зараз може з'явитися. Ми ж з нею нерозлучні...». Вона це сказала, але не поспішала йти від мене. Скориставшись тим, що вона зараз промовила щодо сестрички, я насмілювався якось забезпечити себе надією та запропонував:

– А давай, Ганю, завтра сходим в кіно, там передвижка з «Тарзаном» (найпопулярніший фільм після війни) прибула з Ковеля. Говорять, дуже цікава трофейна картина.

Я ледь відчув, як вона раптом здригнулася, коли назвав її ім'я, але я не звернув на це належної уваги. Але коли наполегливо стала відмовлятися піти в кіно, то я чомусь насторожився, адже ми зараз нічим не завантажені і саме момент розслабитися після психологічної напруги іспитів. Дівчина, в свою чергу, запропонувала:

– Давай, Ігорьок, завтра ввечері зустрінемося тут, на цьому місці, а кіно... передвижка на канікулах приїде до нас і до тебе в село, і там побачимо Тарзана з Читою.

На цьому вона встала, повернула мені мій одяг і якимось несміливо пригорнулася до мого плеча і швиденько пішла, майже побігла, до хати.

А я, повертаючись до тітки, все не міг заспокоїтися. Мені здавалося, що це була Маня, а не Ганя. Але спробуй визначити «хто є хто» в темноті, а в кіно, де буде освітлення, там вона показуватися не хоче. Така думка засіла в моїй голові, коли я прийшов до свого помешкання. У різних напрямках мені прийшлося поміркувати і нічого прямого не нарисувалося в моїй уяві – все якись зигзаги. Зупинив свої роздуми на тому, що завтра, якщо ми зустрінемося, я спробую вивести дівчину «на чисту воду». Ну, а якщо я й дізнаюся, що це підміна, не Ганя, а Маня, то що з цього. Зрештою за красою одна одній не поступається, але чому тоді серце і душа тягнеться до Гані? Окрім того, як могла моя записка потрапити в інші руки, адже я її поклав у Ганіну кишеню?..

Наступного вечора я знову чекав довгенько. Дівчина прибігла, вся тремтить, притулилася відразу до мого плеча. Я притягнув її до себе і невміло, ще по-дитячому поцілував. У відповідь вона якимось рвучко притягнула мою голову, бо я був на цілу голову вищий за неї, та прилинула своїми гарячими губами до моїх. І так само рвучко відсторонилася від мене і прошепотіла, що до них мама приїхала, тому вона повинна повернутися.

– Побачимось, Ігорьок, завтра в школі на урочистостях.

Повертаючись до себе на квартиру, я знову обпікав душу якимось сумнівом, а яким, і сам собі не міг пояснити. Звичайно, мені було дуже приємно, відчував себе надзвичайно піднесено, те ж саме мабуть відчуває будь-який закоханий після першого поцілунку.

Наступного дня вранці нам видали документи про закінчення 7 класів. Оскільки Ганя і Маня були з мамою, то мені годі було й думати про зустріч. Того ж дня я поїхав у своє село і кохану довелося забути аж до осені. Повернувшись восени до школи у 8^й клас, я з великим жалем довідався, що сестри Ганя і Маня поїхали до Луцька вступати до медучилища. Ця новина засмутила, і я вже роздумував, що, можливо, й мені потрібно було піти відразу вчитися в якийсь технікум замість того, щоб сидіти три роки в загальноосвітній школі. Але, що зроблено, то зроблено. Нині вже пізно було щось виправляти. Довго я скучав за своїм таким швидкоплинним коханням, але навчання, в яке я все більше заглиблювався після канікул все настирливіше, поступово заглушило біль сердечний. З часом любовна ностальгія стала згасати. Мені навпаки хотілось якнайкраще закінчити з часом десятирічку та вступити до вишу. І зустрітись аж тоді з сестричками й доказати їм, що технікум не інститут – останній надійніший.

...Сьогодні я закінчив десятирічку з золотою медаллю (за сучасними правилами), але в 1953 році ніяких медалей не давали, а тільки в атестаті відзначалося, що атестат «золотий». Випускний бал був також біденький, без батьків і без застілля. Просто вручили атестати і зробили вечір танців. Щоправда, деякі хлопці сьорбнули самогонки для сміливості. Оскільки я, навчений минулим досвідом, великої дружби не водив, то нічого подібного собі не дозволив. Танцював я невміло, то вже роздумував як вислизнути взагалі з цих танцюльок. Але ведучий вечора, комсомольський активіст, що змінював на сцені в програвачу платівки, оголосив «білий танець» і до мене підійшла Віка. Це була гарненька полька з паралельного класу і приїхала вона на Волинь із Буковини навчатись у 9-му класі. Тут у неї також була рідна тітка, яка забрала її до себе жити.

І ось з цією Вікою ми танцюємо фокстрот і вона весь час щось весело щебече. Це щебетання настільки мене окрило, що я вже передумав покидати вечірку. Не думав і не гадав, що я не тільки не покину танці, а й проведу свою партнерку додому. І ось як заправський кавалер я веду цю симпатичну польку під руку, а вона безупинно щось говорить. Довів її до помешкання, ми сіли на лаві біля її хати і почали цілуватися якось відразу й по-дорослому, а розійшлися, коли зажеврило на сході. Розлучилися ми як дуже давні знайомі й домовились, що сьогодні ввечері зустрінемося біля школи.

Наступного дня ми знову зустрілись біля школи, бо це був центр селища, а поряд щось на кшталт кінотеатру – така собі хата якогось господаря, родина якого і він сам були вивезені комуністичною владою до Сибіру за зв'язок з упівцями отамана «Вужа». До речі, «Вужа» лише в 1951 році енкаведисти вбили. Багатьох совітів він відправив на той світ, але потім знайшовся таки зрадник, який продав свого отамана, а «ВУЖ», щоб не потрапити в катівні НКВС, підірвав себе гранатою...

Так ось, цю реквізовану хату радянська влада пристосувала під кінотеатр. Тут ми дивимось стрічку «Свинарка і пастух» – знаменитий кінофільм у той час. Але нас не так захоплює це кіно, як «обніманці з цілуваннями» на останньому ряду. Фільм закінчився, а нам розлучатися не хотілося, бо ми знали, що завтра чекає нас розлука. Вона поїде на рідну Буковину, я ж залишуся на Волині. А потім я в Луцьк у виш вступатиму, а вона ще не визначилась – у Чернівцях є знаменитий університет і їй туди ближче. Можливо, й мені до Чернівців податися... Ми ось зараз ідемо, вийшовши із кіно. Вікуля щось щебече, як завжди, а я все думаю про наш

останній вечір. Так ми йшли вулицею. Нам обом було приємно і розлучатися не хотілось. Через те, що не хотілося прощатись ні мені, ні їй, ми брели вулицею куди-небудь аби довше побути разом. Так добрели до річки Прип'ять і присіли на перекинутий днищем доверху човен. Довго ми так сиділи, цілувалися до болю в губах та не звертали уваги на час ні я, ні вона. Недарма прислів'я наголошує: «Щасливі часу плин не помічають». Навіть комари-кровопивці не в змозі були нас розлучити. Між іншим, закоханим годинники заважають, а їх, на щастя, не було. І нас не цікавила пора доби, бо ми були щасливі. Я попросив дозволу, чи не буде вона проти того, щоб я ліг на цьому човні і, якщо вдасться влжати, поклав свою голову на її руки. Вона розсміялася й мовила:

– Лягай, якщо влжеш на гребені днища цього човна.

Я погодився та пішов далі в своїх проханнях:

– А давай, Вікуню, перевернемо цей човен на днище та я принесу сінця з отієї копички, що видніється неподалік, та й відпочинемо вдвох, накрившись від комарів моїм твіньчиком.

– Ого, Ігорьок, ти як та хитра лисичка, що на віз вмощувалася: спочатку одну лапку, потім другу, аж допоки вся не всілася. Хуліганчику ти мій, я що не розумію, куди ти намірився? Для тебе я все ладна виконати, але про це й не думай, ще не прийшов час. Ми зовсім не знаємо одне одного.

– Сонечко моє, я нічого такого, забороненого, не подумав. Просто захотілося на сіновал, на пахуче сіно, як у книжках пишуть, – відповів я.

– А ти – пустунчику, мій коханий, хіба не вчитав у тих же книжках, що гріхи між закоханими відбувалися якраз на сіновалах? – промовила вона, весело сміючись.

– Так то між закоханими, а я ще не переконаний, що ти мене кохаєш, – наполягав я.

– Я то тебе кохаю дуже, ще в 9-му приглядалась до тебе й шкодувала, що ти не в моєму класі, а тепер я тебе нікому не віддам, – сказала вона якимось сумно.

Ми ще деякий час сиділи, цілувалися, обіймалися й нарешті вона рішуче звеліла:

– Шукай, мій горобчику, те запашне сіно, а то скоро вже й досвіток настане.

Ми поставили човен на днище, я приніс оберемок сіна та сказав, якимось не обдумуючи:

– Лягай, ластівочко моя, спочатку ти, бо човен вузькуватий, то мені може не вистачити місця, – сказав я якимось тремтячим голосом.

– Ну ось ми й приїхали до самого порога спокуси. А, щастя моє, ти не

замислюєшся, що я ще незаймана і тобі, можливо, байдуже, що зі мною буде. Адже сьогодні ми розлучитися можемо назавжди, а життя-то наше тільки починається. І як я провітую перед своїм майбутнім чоловіком? – проговорила вона це також тремтячим голосом.

Сіном був вистелений човен і таки першою на сіні простягнулася вона і ривком, за руку, потягнула мене, і я мимоволі опинився зверху на ній і уста наші зімкнулись, здавалося, навіки...

– Ти зараз, мій коханий, думаєш негарно про мене... Яка ж то «цяця», що віддалася мені через два дні нашого знайомства?

– Ні, синичко моя, якраз я думаю, що зараз мені не хочеться розлучатися з тобою. Я хочу до кінця нашого життя бути з тобою та вмерти разом через років 70-ть в один день, – сказав я ні крихти не сумніваючись, що щиро цього хочу.

Сонечко вже впливало з небокраною, як я відніс сіно назад у копичку, а човен ми поставили догори днищем. Вона попросила обдивитись та обчистити сіно з її плаття, і мене вона також привела в порядок. Довівши її майже до квартири, я намірився поцілувати, але дівчина сама палко розцілувала мене та прошепотіла твердо як заклинання:

– Тепер ти мій, пустунчику коханий, і я не шкодую, а навпаки, дякую за цю незабутню ніч. Прощай, горобчику ти мій коханий. Можливо, уже й не побачимося, а якщо я тобі кохана, то шукай мене. А зараз іди, ось уже й перехожі на вулиці з'явилися, а ми цьомаємось, безсоромні.

Ішов я до своєї квартири, переповнений щирими почуттями. Мені хотілося кричати на весь світ про те, що я щасливий і закоханий. Про те, що моя ластівочка, хоч і відлетіла від мене, але міцно поселилась у моєму серці і я її знайду навіть на краю світу.

* * *

Щонайменше саме так я думав тоді, в той благодатний ранок, коли відчув себе справжнім чоловіком. Я не гордився якимось вульгарним досягненням, просто був шалено закоханий і знаходився в якомусь позаземному вимірі. Дійшовши до квартири, я поспішно забрав свої речі і відбув додому. Лишень удома з жалем зрозумів, що я не маю ні адреси Вікторії, ні домовленості, щоб разом вступати на навчання. От я роззява, щоб втратити всяку надію на зустріч із коханою. Повернувшись додому, я не міг зосередитись ні на чому корисному. Думки мої крутились тільки біля мого швидкоплинного кохання. Навіть мама помітила, що я став якимсь

зніченим. Віджартувавшись на кшталт, що думаю про свою майбутню долю, майбутній фах. Зі своїм атестатом я міг будь-куди вступити легко.

За кілька тижнів я вирішив поїхати в Ратне, в школу, щоб віднайти домашню адресу Вікторії Косінської із Чернівців. Приїхав, але чомусь не подумав про те, що зараз канікули і в шкільній канцелярії нікого немає. Відійшовши від школи, я згадав про квартиру, де вона мешкала, але й там нікого не застав. І так, повертаючись в село, пригадав прислів'я: «Ні з чим на базар – впорожні додому». Як же її тепер знайти, чому вона сама мені не нагадала про свою адресу?..

А час плинув – уже й липень настав, потрібно було документи подавати кудись. Мені дуже хотілося вступити з коханою хоч куди аби разом.

Закінчувалась перша половина липня і крайній термін здачі документів. Далі чекати було неможливо. Їду вступати до Луцького педінституту на фізмат. Здаю документи і без іспитів, завдяки «золотому» атестату, мене зачисляють на перший курс фізико-математичного факультету Луцького педагогічного інституту. Ходжу на лекції, «гризу науку», вона мені вдається легко – насамперед фізика й математика. Перший семестр закінчив на підвищену стипендію. Приїжджаю додому на канікули, а там повістка у військкомат. Їду в район, проходжу медкомісію та одержую приписне свідоцтво з перспективою на осінь в армію, бо в ЛПІ немає військової кафедри і перші два курси підлягають призову. Ось і навчання...

Студентські будні якось притупили мої сердечні муки, а зараз військова перспектива знову повернула мені ностальгію за коханою. Якщо мене загребуть в армію, то прощай сподівання відшукати своє кохання. За час відсутності на службі я втрачу її остаточно. Адже я надіявся за час літніх канікул літніх спробувати відшукати її. Не може ж вона зникнути безслідно. Поїду в її місто й надіюсь, що десь відшукаю, у вузах покопаюсь, та й паспортний стіл, зрештою, є в Чернівцях.

А нині навіть не знаю, чи варто продовжувати пошуки Вікторії: «Привіт, моя ластівочка, і прощай – я йду служити!». Хіба вона цього чекає? Але як тільки Бог дасть дожити до літа, все рівно шукатиму свою кохану, яка «занозою» сидить у моєму серці і думках весь цей час. І відразу в моїй пам'яті зазвучала знаменита музика з кінофільму «Весілля з приданим», який тільки вийшов на екрани і музика з нього була на слуху й на голосі: «Мне, дорогая, сердечные муки спать по утрам не дают...».

Ця мелодія заволоділа і мною, бо вона дійсно нагадувала про той щасливий період і спати не давала не тільки ранками, а й, іноді, всю ніч. Мене переконувала думка, що я найщасливіша людина в світі. Але зараз, коли я

її, здається, втратив, то пригадав цитату Оноре де Бальзака: «Счастье – это притча, а несчастье – это жизнь». Ця цитата просто відображає зараз моє нещасне життя без мого щастя, яке було всього-навсього притчею. Ось через це я взяв цю цитату за епіграф до книги.

Проте, які б душевні муки мене не ярили, я вирішив у навчанні «обертів не збавляти». Повернувшись на другий семестр, я повідомив декана, що військкомат призиває мене в армію восени. На це декан відповів, що ось-ось повинна при педінституті відкритися військова кафедра, можливо, ми зв'яжемося з обласним військовим комісаром і він дасть тобі відстрочку, бо в цьому році, мабуть, ще військова кафедра не відкриється, а тепер мені потрібно продовжувати навчання. На цьому я й заспокоївся.

* * *

Перший курс добігав кінця, потрібно було здати ще три іспити, – і каїкули. Якогось дня перед іспитами на тролейбусній зупинці хтось смикнув мене ззаду за сорочку. Був червень і день дуже спекотний. Повернувшись назад, я не повірив своїм очам – переді мною стояли і весело посміхались обидві сестрички Запорошихи. Вони запитали про причину моєї присутності в обласному центрі. Я відповів та уважно подивився на Ганю. І моя інтуїція підказала, що тоді, на побаченнях, була не вона, бо Маня якось лукаво усміхалась і кивком голови про щось мене застерігала. Але тут підійшов тролейбус і ми зайшли. Їхали ми в одному напрямку, місць для сидіння, як це зазвичай буває в піковий час, не було. Ми зайняли задню частину тролейбуса і я в тисняві мимоволі виявився віч-на-віч з Ганею. Тихесенько запитав її, де вони вчаться та чому вона тоді на побаченні обіцяла підтримувати зв'язок? Крім того, чому вони не продовжували навчання в Ратному? Ганя на це відповіла: «Якщо, Ігорьок, ти не поспішаєш, то давай зійдемо разом та десь поговоримо».

Ми зійшли. Мене спонукало зробити це не якесь почуття, а просто цікавість. І ми зійшли біля скверика, де продавали морозиво і поряд були зручні лави для відпочинку. Взявши морозива собі та сестричкам, ми розташувалися на лаві в тіні. І Ганя, як ні в чому не бувало, задала запитання: – А коли це я, Ігор, була з тобою на побаченні, особисто я щось не пригадую цього.

Мене як обухом ударило по голові і я зрозумів з ким із сестричок відбулася моя романтична зустріч. Глянув на Маню, яка почервоніла та, смакуючи морозиво, відвернулася у бік. Я остаточно зрозумів, хто був режи-

сером і одночасно виконавцем тієї горе-вистави. Тому вирішив провчити цю «акторку». Ніби нічого не відбулося, я продовжив діалог:

– Ганю, а я ж тобі тоді, по закінченні п'ятого класу, записочку вкинув до кишені твоєї кофтини, – запитав я.

– Ігорьок, про яку записочку розмова, я не бачила ніякої записки, вір мені, – промовила Ганя зі слізьми на очах.

– Ну тоді нехай цю розмову продовжить твоя сестричка. Сподіваюсь, у неї є, що тобі розповісти, – я збирався покинути збентежених дівчат...

– Ігорьок, я все зрозуміла. А де тебе знайти? Нас можеш знайти в обласній лікарні, тобто я там працюю. Заходь, буду рада зустрітись.

– Не знаю, Ганю, мене, мабуть, заметуть до війська восени. А я закінчив тільки один курс ЛПІ, факультет фізмату. – Мимоволі я зиркнув на Маню, яка сиділа, як бешкетливий підліток, якого ввіймали в чужому саду.

Залишивши сестричок, я вирішив пройтись до нашого гуртожитку пішки, наче здогадувався, що не скоро підвернеться мені така нагода. Пригадавши Ганю, я ввіймав себе на думці, що зустріч із нею не виявила в мені жодних емоцій. І я зрозумів, що то було не кохання, а, швидше, захоплення. Порівняв її з Вікторією, і аж подих перехопило від почуттів, що заповнили і серце, і душу, якоюсь непізнаною досі теплотою зігріли усе єство. Відчув і зрозумів всім серцем, що Ганя – це було тимчасове захоплення, а Вікуля – це справжнє кохання, це справжній сердечний біль. Кохання те неочікуване, блискавичне, але справжнісіньке.

Зараз я подумки карався, чому досі не можу повернути свого кохання, чому не шукаю свою кохану. Цей сердечний біль я зможу перемогти лише тоді, коли знайду тебе, моя кохана. А тому зараз, відійшовши від сестричок та йдучи містом, я твердо вирішив шукати любу Вікулю, де б вона не була, бо я не зможу прожити залишок свого життя без справжніх почуттів. І я вирішую шукати Вікусю мою, хоч до кінця свого життя, бо інакше моє існування перетвориться в порожнечу. Адже я понівечив їй долю.

Повернувся додому на канікули та маючи в кишені від своєї підвищеної стипендії невелику суму грошей, на яку я хотів придбати годинник «Победа». Коштував він за цінами 1950^х років три мої стипендії, але я зумів зекономити цю суму. Тепер я був ніби на роздоріжжі – ніякий годинник не заспокоїть мене, допоки не відшукаю свою зазнобу. Тож я побув кілька днів удома і поїхав у Чернівці, сказавши батькам, що їду на змагання з шахів у Чернівці – там дійсно відбувалися змагання з шахів між студентами українських вишів. Отже, я повертаюсь до Луцька, а там обласною командою від Волині їдемо до Чернівців.

Я дійсно приїхав в Луцьк, щоб довідатись, як краще добратись до Буковини. На залізничному вокзалі в Луцьку довідуюсь, що найкраще їхати в Чернівці через Тернопіль. У Чернівцях я побував в університеті, але там такої студентки не було. У паспортному столі повідомили, що родина з таким прізвищем дійсно була прописана за такою-то адресою. Я записав інформацію і попросив на місце. Без особливих труднощів знайшов цю адресу, але там жила лише її тітка, яка не знала, куди поїхала небога:

– Чи то в Одесу, чи то в Миколаїв на когось учитися, я цього не второпала. Може вона в селі Селятині під румунським кордоном кілометрів за сто відсіль. А як туди добратися, не відаю. Автобуси туди не ходять. Підійдіть до колгоспного ринку, там завтра базарний день, то пошукайте, може там буде автомашина з колгоспними продуктами з селятинського колгоспу.

Знайшов колгоспний ринок і переночував у «будинку колгоспника». Назавтра на ринку обійшов усі автомашини, а їх там було аж три (тоді колгоспи на Західній Україні тільки нещодавно були організовані). Водій однієї з машин сказав:

– Я із села Ступаки, можу туди довести, а там, до Селятина, всього 15 кілометрів. Якось доберешся!

Їду, виходжу в Ступаках і, не чекаючи попутного транспорту, йду дорогою в село Селятин. Проїшов близько 3 км, як догнала мене підвода. Тітка з дядьком, які були на підводі, погодилися підвезти до цього села. Вони саме туди їдуть. Тітка запитала:

– А до кого, ти, синок, в наше село їдеш, або чий ти будеш?

– Їду до Косинських, Вікторія, їхня донька зі мною вчилась на Волині.

– Ой, синок, Вікіних батьків немає в живих, вони загинули тоді, як українців різали за Бугом, то їх побили тут, бо вони із поляків, а Віка з братиком Томашем врятувалися, бо їх не було тоді вдома. То її забрала тітка туди, на Волинь, а Томашек підріс і поїхав до родичів у Польщу. То не знаю, хто тобі що скаже. Хіба що в сільраді може щось довідаєшся?

Я вирішив так і вчинити. Зайшов у Селятині в сільраду. Але й там нічого нікого не знали про Вікторію Косинську:

– Після війни, коли загинули батьки Віки, ми хотіли її з братом доправити до сиротинця, але знайшлися їхні родичі й забрали цих дітлахів, – відповів голова сільради.

Ну все, приїхав ти, Ігорьок, видно не судилося тобі віднайти свою кохану. Після всього почутого про Віку і її батьків я ще дужче перейнявся почуттям до моєї коханої. Одночасно з коханням у мене виникла жалість

до неї. Знав би я тоді, в човні, що вона сирітка, то якось інакше вів би себе. Вона ж ні словом не обмовилася про свою родинну трагедію А, навпаки, якось розкуто та весело вела себе. Ця гірка правда про долю близьких Вікторії додала гіркоти роздумів та тривоги моїй душі, змусила ще наполегливіше шукати її. Проте, як і де її знайти, я не знав. Куди податися, щоб продовжити пошуки?

Через кілька днів, повернувшись додому, я й далі сушив голову, як і з чого почати нові розшуки: їхати в Одесу та Миколаїв, а там, де вона може бути? І чи саме туди вона поїхала?

Насамкінець, вирішив допоки призупинити пошуки і, якщо мене не призовуть в армію, то на наступних канікулах, з Божою допомогою, поїхати в Одесу та Миколаїв.

Але не так сталося, як гадалося. Восени мене таки призвали в армію. Служити призвали мене на Закарпаття, в місто Тячів, у мотострілковий полк рядовим мотоциклетної роти.

Вище я вже описав про свою участь у придушенні угорського народного повстання проти комуністичного режиму в жовтні-листопаді 1956 року. Після встановлення «на штиках» Радянської армії в Угорщині комуністичної диктатури, ми служили в цій країні до кінця 1956 року. По поверненні з Угорщини на Україну, атестаційна комісія присвоїла мені звання молодшого лейтенанта та призначила командиром того самого мотозводу, з яким у розвідці був в угорському місті Матесалька, і де наша розвідгрупа, потрапивши в передмісті Матесальки в засаду, майже вся загинула під перехресним вогнем. Бог врятував нас двох із дванадцяти...

* * *

Демобілізувавшись із армії в званні молодшого лейтенанта, я повернувся в свій виш для продовження навчання на другому курсі. У деканаті мене зустрічали стоячи, адже я був хоч і в польовій формі, але все ж офіцер, у якого на гімнастерці красувалася медаль «За відвагу». Декан обійняв мене та промовив: «Молодець, Ігорю, ти, як у навчанні відмінник, так, очевидно, і служив відмінно. Тепер ти не тільки відмінник, а ще й бойовий офіцер». Я подякував і пішов у свою аудиторію. Зайшов туди до незнайомих мені студентів, адже мої колишні одногрупники вже навчалися на IV курсі, привітався та сказав:

– Приймаєте мене, друзі, у свою компанію? Як бачите, я тільки що зняв військову шинель.

Усі заплодували... Мені стало якось незручно через такий теплий прийом. Незабаром з'явився на лекцію знайомий професор та запросив усіх студентів на загальну лекцію:

– Прошу в актову залу, де сьогодні установча лекція.

Невдовзі я зустрів своїх однокашників – привітання, здивування, запитання – усе це перервав проректор з наукової роботи, який зайшов до зали з уже знайомим професором. Заступник ректора привітав усіх присутніх із початком занять, а потім запросив вийти на загальний збір з нагоди прийняття та посвячення в студенти першокурсників. Наприкінці урочистого дійства ректор вишу підняв руку, попросив уваги і промовив:

– Прошу підійти до нас студента другого курсу Ігора Куцолова.

Почувши своє прізвище, я від несподіванки, якось розгублено, вийшов, не знаючи, чого мені очікувати. Коли я став поруч із ректором, той сказав наступне:

– Я хочу привітати студента, котрого ви бачите, з успішним поверненням в свою «альма матер». Він пройшов горнило, хоч і короткої, але війни. І, як видно, воював він там хоробро, бо за «здорово живешь» медаллю не нагороджують. Привітаємо ж його!..

Залунали оплески... Мені було приємно, але разом з тим відчув себе ніяково. Подумають ще, що я спеціально прийшов у формі з нагородою, щоб похизуватися. Але оплески затихли і заняття почалися. І я не міг діджати кінця цього дня, щоб нарешті зняти з себе військову форму.

Слухав лекцію та поступово оговтувався від такого приємного та несподіваного пошанування. Але разом із приємними думками про відзначення моїх досягнень я пригадав Віку – своє щире, палке, але до болю безнадійне кохання. Де ти, ластівко моя? Прилетіла хоча б на хвилику, щоб зменшити закоханий біль в моєму серці. Спогади мої хиталися, як маятник із певною амплітудою. Так і моє кохання – то згасає на якусь мить, а то знову бурхливо розгоряється до пекучого болю.

Збираюся до свого старшого брата Сави на весілля. Він закінчив курси механізаторів, бо слабенько вчився в школі і вибрав собі професію сильну й відповідну власним знанням та здібностям. Працює в недавно створеному в нашому селі колгоспі. Покохав просту сільську дівчину – колгоспну ланкову буряколанки. Весілля призначене на найближчу неділю жовтня. І ось цей день вже післязавтра. Потрібно їхати, але чому мені так сумно, чому не хочеться їхати на це весілля, дивитися на чиєсь щастя? Хоч це рідний брат, але, без сумніву, це – сіль на мою сердечну рану. Ось зараз сиджу і спостерігаю за молодою парою: щасливі, як двоє голубків, пристрасно цілуються при вигуках «гірко». Я відразу ж прига-

дав свої цілунки з коханою в ту благодатну і, водночас, нещасну ніч.

Мимоволі подумав, що «по-білому» заздрю зараз своєму братові, який без усяких мук ні від навчання, ні від кохання знайшов свою половинку. Ось вони сидять, як одне ціле, – з'єднали свої дві половинки і тепер у них одне сімейне щастя на двох. А чи не краще було б тобі, друже, як-небудь закінчити школу та піти, як брат, у механізатори, прилипнути до свого села та, знайшовши тут свою половинку, створити подібне сімейне щастя, а не мучитись та шукати «вітра в полі».

Не допомогли мені й кілька чарок горілки. Сердечні муки знову розбурхали душу. Щоб розвіятись, я вийшов із-за столу та вирішив піти пройтися. На подвір'ї бурлила весільна метушня: музиканти керували зараз весільною ейфорією. Я ж, як залишив застілля непомітно, так непомітно залишив і музично-танцювальне подвір'я.

Я усвідомлював, що мій вчинок негарний, бо хто ж біжить з братового весілля? Але я повільно ішов усе далі й далі, а куди... і сам не знав куди. Ноги несли мене за околицю села. Туди, де приємна тиша порушується не весільним гомоном, а цвіріньканням горобців та синичок, які з острахом чекають холодної та голодної зими. Заколичний краєвид уже позолотився осінніми фарбами, але докільля ще було напоєне, чи, вірніше, насичене п'янкою свіжістю чебрецю, полину та іншого різнотрав'я.

Дихалося від усього цього легко та приємно, ноги несли плавно, без зайвих зусиль. І так непомітно я дійшов аж до «жаб'ячого болота», біля якого я був хіба що малолітнім пастушком. Ця «жаб'яча ліщина», зважаючи на те, що тут часто тонула різноманітна живність, в т. ч. і свійська худоба, була селянами обсаджена по колу верболозом і той верболоз так щільно розрісся й створив такий надійний живопліт, що хіба що вуж або миша могли його перетнути. Тільки в одному місці було зроблено невеликий прохід, затулений плетеною дверкою.

Відхиливши ці своєрідні двері, я зайшов усередину. Те, що я побачив та відчув, може асоціюватися хіба що з казкою. Це був світ, обсаджений по колу живоплотом. Я зовсім не зважав на болотний запах, який ширився від невеличкої водойми, що не визнавала нічого іншого, окрім дзюрчання джерельця, що живило її, наповнюючи чистою джерельною водою. Нас ще дітлахів, що випасали худобу біля «жаб'ячого болота», дорослі застерігали, щоб ми часом не наближалися до того місця, й, борони Боже, не допускали до нього худоби й самі не намагалися напитися із джерельця.

У джерельце чиясь добра рука вставила керамічну трубу, що використовується в меліоративних роботах з осушення боліт, тож водичка із джерельця текла чиста і холодна. Пригадавши давні застереження дорослих,

а лиш нині зрозумів, чому нас так суворо застерігали, адже потягнувшись рукою до джерельця, дитина могла опинитися в біді. Ось чому дорослі вигадували всілякі нісенітниці, буцімто джерельце зачароване та отруйне. Нехтуючи цими застереженнями, ми й тоді, у дитинстві, пристосовувалися та пили надзвичайно смачну в літню спеку воду. Наприклад, один лягав зверху ниць на гребінчику, з якого витікала вода, а другий держав лежачого ще й за ноги, щоб, бува, той не посунувся у воду. Таким чином, набирали воду у пригорщу. Нині я подумки посміявся з тих дитячих пустощів і мені конче захотілося сьорбнути холодної джерельної води. І я, наїдивши в жменю водички, випив, а, оскільки вона була напрочуд смачною, то ще кілька разів підставляв свою долоню під цю цілющу воду.

Напившись, я відчув якийсь благодатний приплив внутрішніх сил, наче випив якогось цілющого напою. Перехрестився й подякував Богові і джерельцю за зняття хандри, що опанувала мною там, за весільним столом, під час споглядання щасливої долі мого брата.

Повернувся на своє подвір'я, де весілля досягло свого апогею, де музичні мелодії перекликалися з уханням, зойками та сміхом захмелілих молодичок. Усе подвір'я було вщент наповнене танцюючими, тому мені прийшлося з труднощами протискуватись у хату, щоб засвідчити своїм рідним, що я повернувся. Це відбулося вчасно, бо мої батьки і молодята вже турбувалися щодо мого раптового зникнення. Заспокоївши рідних, я пішов до танцюючих, бо в застіллі була перерва. Поспілкувався з однокласницями та потанцювавши, я всеж відчував себе дещо некомфортно, а тому вирішив тихо, не прощаючись, відбути в Луцьк, тим більше, що завтра навчання. Я відпрошувався на цей день, але мені не захотілося пропускати навчання. Хоч причина була не в навчанні, просто якась ностальгія змусила мене так негарно вчинити щодо своєї найближчої родини, брата.

Пошепки попрохав знайому, яка була запрошена на весілля, щоб вона повідомила згодом брата, що мене терміново викликали в інститут. Звичайно, що це недолуга відговорка, але нічого кращого я не придумав. Добравшись до Луцька і до свого гуртожитку, я відразу взявся за підручники й конспекти, бо це найкраще відволікає від душевних непереливків.

* * *

Ще два рази я намагався відшукати Віку – був і в Одесі, і в Миколаєві, але безуспішно. Вона як крізь землю провалилася. Минуло вже 7 років, як кохана так стрімко увірвалася в моє життя, а мені здається, що це було

вчора і ніякий довгий термін не зможе замулити в моїй пам'яті ті щасливі миті швидкоплинного кохання. Неодноразово я переконував себе: «забудь її», навіть іноді здавалося, що ніякої Віки не було, це мені наснився сон. Але реальна дійсність переносила мене то в сільський кінотеатр, то в той славнопам'ятний човен...

...Інститут закінчено – одержую червоний диплом, але й це мене не радує. За цей час я зустрів візуально безліч красивих і, мабуть, достойних представниць жіночої статі, які могли б зайняти гідне місце в моєму житті, але, на жаль, не в моєму серці. Своє нещасне кохання я намагаюсь погасити, або, вірніше, втопити в настирливим навчанні. У цій сфері я домігся бажаних результатів, зате в серці – повна порожнеча й невизначеність.

Диплом у мене вільний, без направлення в конкретне місце роботи. У деканаті пропонують залишитися в аспірантурі. І ось я зараз намагаюсь вирішити цю проблему. Переговоривши з проректором з наукової роботи та скориставшись його порадою, я залишаюсь на своїй кафедрі старшим викладачем фізики і одночасно здаю кандидатський мінімум на вечірнє відділення.

Вийшов від проректора я задоволений і твердо вирішив: раз Богові угодно, що я не знайшов свого кохання, значить потрібно ставити жирну крапку та пригадати російське прислів'я: «Из жизни прочь – из сердца вон!». Раз вона досі не могла дати про себе звістку, то очевидно не хоче мене бачити, а я караюсь, можливо, й марно. Приходжу на кафедру, але вже не як студент, а як співробітник. Одержую в завідувача кафедри план-завдання і готуюсь до першої лекції, але вже не в якості студента, а... як викладач. Закінчився перший семестр, але для мене навчання не закінчилось. Я маю тему кандидатської і наполегливо пірнаю в навчання вже в новому форматі.

Працювати на кафедрі й одночасно з цим навчатися в аспірантурі – для мене це поєднання не створює особливих труднощів, адже без усілякої адаптації я відчуваю себе тим, ким зараз є. Всіх в інституті я знаю і відчуваю те ж саме щодо себе. Закінчую, нарешті, навчання в аспірантурі, кандидатська дисертація майже готова, на кафедрі я зарекомендував себе з кращої сторони, сердечні болі через нещасливе кохання поступово проходять. «Що ще потрібно тобі, Ігорьок? Уже час подумати і про сімейний затишок, пора обзавестися власною родиною. Адже у брата Сави вже двоє діток дріботять ніжками по хаті.

– А ти, Ігоре, що ти вичікуєш та вишукуєш? – бідкається моя матуся.

– Ще тільки в школу пішло моє щастя. Ось почекаю, поки закінчить навчання, – віджартовуюсь я.

Мама невдоволено вийшла з хати у своїх господарських справах, а я, прибувши на кілька днів додому, вирішив допомогти батькові в заготівлі сіна – якраз напружена робота, сінокос. Брат Сава цілими днями пропадає зі своїм трактором на обробітку просапних культур, який за часом виконання співпадає з сінокосом. А там і до жнив недалеко і так цілий рік: сільський механізатор завантажений поверх голови. Взимку – ремонт і так майже без «вікон» у роботі. Тож у власному господарстві брат участі майже не бере – руки не доходять.

Взявши добре наклепані батьком коси, ми пішли до лісу, де на галявинах лісних є різнотрав'я і лісники цьому не перечать. Основне, щоб вийти на косовицю, поки інші ще вдома збираються. – «Не зивай Фомка на те ярмарка» – говорить батько, перехрестившись та, поплювавши на долоні, махнув косою, а за ним прилаштувався і я...

Хоч повітря в лісі й цілюще, а довкілля – райське, але під обід ми уже відчутно втомилися. Отже, я сховався до жаб'ячого джерельця (воно було поряд) та набрав свіжої водички, а батько розв'язав торбину з харчами, які мама туди наклала, і ми сіли підкріпитись і заодно відпочити. Бо допоки втягнешся у важку роботу, то руки просять відпочинку. Я взагалі від важкої роботи відвик, а батькові уже за п'ятдесят перевалило, та й фронтові рани даються взнаки. Поки ми обідали, батько якось делікатно підвів розмову під запитання, про яке мама ще вранці запитувала просто:

– А що, Ігоре, ти вже закінчуєш ту свою довжелезну науку? Закінчуй уже та свою долю влаштувай якось. Бо якщо не подумаєш про неї зараз, то на старості вона (доля) може зовсім від тебе відвернутись. А самотній людині в старості не допоможуть ні дипломи, ні наукові ступені, – мовив батько якось сумно.

– Нічого, тату, мені ще й тридцяти нема, а в цивілізованій Європі свою сім'ю створюють якраз у цьому віці, коли чоловік став самодостатнім, щось має за душою. Бо бідність рідко створює щасливе майбутнє. Це тільки прислів'я хитрує та обіцяє: «Лишь бы милый по душе – проживем и в шалаше». Це далеко не так відбувається. Життя та пані бідність такі виверти в той шалаш часом приносять, що людина не знає, у який бік бігти від того шалаша, – виговорився і задоволено глянув на батька.

А батько продовжив:

– Воно-то теоретично так, але практично, якщо ти зустрінеш свою, Богом визначену, половину, то ладен, взагалі, без усякого шалаша жити з нею, бо без неї ні сонце не гріє, ні місяць не світить. І якщо ця половинка твоя, то Бог цей союз збереже і пошле вам обом свою благодать в той убо-

гий шалаш. Ти думаєш, у мене з твоєю мамою були якісь статки, як ми обвінчалися? Ні, але Бог нас благословив і поступово ми стали на ноги.

Я дослухався прохань моїх батьків і, повернувшись на роботу в інститут, став думати про те, що моє далеке кохання зникло назавжди, а може його й взагалі не було, а був лише приємний швидкоплинний сон, який зникає як веселка на сонці? Такі думки вже кілька років панували наді мною і я поступово погоджувався, що так воно й було...

В інституті мені передали, що мене шукав партійний секретар і звелів якщо я з'явлюсь, щоб негайно зайшов у партком інституту. Переступивши поріг парткому, я відчув якесь невідоме й неприємне відчуття. І знову інтуїція мене не обманула. Секретар парткому вийшов із-за столу, привітався і сказав, що нам зараз потрібно з'явитись у райком партії. «Що ж вони хочуть?..» – напружено снували думки. У райкомі партії нас запросили до другого секретаря, а той повідомив, щоб ми з'явилися в обком КПУ, в кабінет 21, там нас уже чекають.

Дорогою я все намагався зрозуміти, що за «диверсія» чекає на мене? У Волинському обкомі нас люб'язно прийняли і те, про що мене тут повідомили, було справжньою вибуховою новиною. Адже мені запропонували очолити одну із нових середніх шкіл рідного Камінь-Каширського району, село Велика Глушина. Назва сама за себе говорить, що це наше, миле й дороге серцю, Волинське Полісся. Дали два дні на роздуми й натякнули, що це партійний обов'язок, а дисертацію буду «добивати» одночасно з керуванням шкільним колективом: «Наведете там порядок і повернетесь». Дорогою до педінституту обговорюємо ситуацію разом із секретарем парткому ЛПІ, якому вища інстанція – обком КПУ – доручила проконтролювати виконання мною серйозного доручення партії.

Секретар ПК не наполягає, але й не відмовляє мене від цього «заслання», як я його для себе визначив.

Десятирічку в селі Велика Глушина в народі назвали «Поліська національна академія». 300 з гаком учнів 1-10 класів школи займають п'ять приміщень колишніх польських осадників. Але це ще півбіди. Навчально-матеріальна база не могла бути в такому глухому селі новою та зразковою, це я розумів і без підказки. Біда в тому, що досвід мого керівництва, як адміністратора, дорівнював нулю. Предмети свої – фізику та математику – я знаю добре, але яке це має відношення до простого адміністратора? Проте відступати було нікуди: або виконати вольовий наказ партії і мати хоч би якусь роботу, або позбавлять партквитка і в результаті не матиму жодної роботи. А тому прийшлося погодитися за принципом «не до жиру – бути б живу» та, не знаючи броду – лізти у воду...

Закінчувався третій рік мого директорування і я не тільки адаптувався в господарника, а й захистив успішно дисертацію, яка зараз ще не холодить і не гріє. Так собі, для колекції згодиться, нехай лежить до пори до часу, їсти не просить та й за плечима її носити не треба – багато таких життєвих істин ходить серед українського люду.

А також говорять «лиха беда начало». Я таки втягнувся в керівництво школою. І хоч поки учні продовжують навчатися в оселях колишніх польських осадників, та я чекаю з дня на день проект нової школи-десятирічки. І, до речі, мені вже пропонували директорство в Ковельському технікумі залізничників, але я категорично відмовився, керівний запал не дозволив мені залишити на півдорозі те, що було мною вистраждане за ці роки. Крім того, на моєму темному життєвому фоні з'явилася світла смуга. Нарешті я зустрів свою половинку, до чого так спонукали мене мої батьки. Дружина молодша за мене, викладає тут, у школі, хімію та біологію. Вона місцева, одна в батьків, отже, я у неї в приймаках (про яких на Україні ходить маса дошкульних анекдотів), але мені поки що добре. І хоч я однолюб, але дружину свою намагаюсь не ображати і не «стрибати в гречку».

Її батьки і вона сама ставляться до мене і мого службового завантаження з порозумінням. Мої відрядження, які для багатьох сімейних пар додають часто-густо чимало непорозумінь і неприємностей, до такого в моїй сім'ї не призводять. Я не хочу бути подібним до персонажів в'їдливих анекдотів на кшталт цього:

«Жінка приходить до аптекаря та просить яд, щоб отруїти чоловіка. Фармацевт обурено відповідає: «Ви що, жіночко, з глузду з'їхали – мене ж посадять!». Жінка тоді витягує світлину, на якій дружина аптекаря в чім мати народила і в такому ж вигляді біля неї знаходиться якийсь чоловік. Аптекарь уважно роздивився світлину і мовив: «Ну, раз у вас є рецепт, то, будь ласка, ось вам яд!».

Це, звичайно чорний гумор, але в житті й не таке буває, тільки це вже не життя, раз про нього такі анекдоти складають. Щоправда, якщо такі історії виростають на ґрунті справжнього кохання, а не блуду, то така ситуація, можливо, має право на виправдання. Все інше – розпушта.

Обзавівшись сім'єю, я переконав себе, що все моє подальше життя буде віддане моїй родині. Я не шукав свою дружину за тридев'ять земель, а просто запала мені не так до душі, як в око гарненька вчителька, яка приїхала, вірніше прийшла в нашу школу. І коли я приймав її на роботу, то

звернув увагу, що у неї, можливо, є щось однотисячне від моєї коханої. Оксана Кирилівна чимось нагадувала мою Віку і я, гортаючи її документи, з-під лоба зиркав на цю досить симпатичну молоду панянку. Тоді ж, при першому знайомстві, я собі загадав: або ця кандидатка поселиться в моїм зболенім серці, або, якщо вона відмовить (я знав, що вона незаміжня, адже ця інформація є в анкеті при прийнятті на роботу), то я прийму це, як належне, однак тоді залишусь самотнім назавжди.

Недовго я розтягував квітково-цукерковий період, а прямо десь «за третім букетом» запропонував Оксані вийти за мене заміж. А ще через місяць ми стояли на весільному рушнику в «державній церкві», адже в Божій не могли, бо то був період безбожної влади. Після розпису я перейшов з холостяцької квартири при школі, якою опікувалась тьоття Даша – технічка школи, до оселі батьків дружини. Церемонія весільна була короткою, з невеличким застіллям за участі найближчих друзів, моїх та молододі родичів. Найбільше раділа з одруження моя мама, вона так і казала, коли вітала нас, молодят:

– Дякую щиро Богові, що він дозволив мені дожити до цього щасливого часу, коли, синок, ти нарешті знайшов свою половинку. Отже, бажаю вам, діти мої: «Щоб здоров'я й щастя було в хаті, щоб ви були багаті, щоби було любо-мило, щоби все у вас родило!». І, в першу чергу, чекаємо з батьком онуків.

...Онуків мама дочекалася. Їх ми їй, вірніше обом батькам моїм і дружини, подарували двох – Романа й Соломію. Щастю нашому не було меж, але щастя, як і радість, вічними не бувають. Дітьми нашими опікувались Оксанини батьки, бо ми обоє зі світанку до смерканку працювали в школі.

Ледь відсвяткували десятиріччя нашого подружнього життя, як грянуло нещастя. Оксані конче захотілося наздогнати мене у наукових досягненнях, тож вона вирішила вступити до заочної аспірантури Луцького педагогічного інституту. Навчання проходило успішно, уже й тему своєї дисертації стала відпрацьовувати. Прибувши в інститут на консультацію з дисертаційної роботи та повертаючись в село із Луцька з наукової консультації в автівці знайомого, восени 1977 року (осінь була дощова, а тоді, як вона їхала, був ще й туман), вона потрапила в аварію і за добу померла в Ковельській лікарні.

Для мене й для всієї родини це був як грім з ясного неба. Після похорон дружини мені взагалі жити не хотілося...

Незважаючи на величезне горе життя продовжувалося. За дітьми доглядали батьки покійної, а я з головою поринув у будівництво нової школи,

спланованої за сучасним проектом і розрахованої на 1000 учнів, а вже нині їх навчалось майже 700.

Будь-яке будівництво для керівника – великий клопіт. І для мене воно не стало виключенням. Клопіт цей для мене став своєрідною психологічною розрадою в моєму горі. Звичайно, якусь децицію свого часу я приділяв дітям, але основний тягар у їхньому вихованні припадав на батьків покійної дружини. Мені їхня допомога була послана Богом. Іноді дітей відвідували мої батьки і навіть брали на якийсь час до себе, але діти звикли до інших дідуся й бабусі. Скоро Роман і Соломія підуть до школи і тоді вони більше наблизяться до мене, а тому майбутню свою відпустку хочу використати для коротенького відпочинку, щоб потім перейнятися турботами та увагою до дітей. Та й у відпустці я не був років п'ять.

Отже, обдумуючи та плануючи свій відпочинок, я пригадав Анатолія Гриву – свого попутника в потязі Владивосток – Москва, генерала розвідки. Я обіцяв ще тоді приїхати до нього на Дон. Минуло вже два роки і я за щоденними клопотами не часто згадував свого чудового співрозмовника. Навіть соромно стало... На його останній лист я й досі не відповів, хоча минуло кілька місяців. А тому я бажав виконати свою обіцянку, дану генералові під час нашої спільної подорожі.

Щоб нічого не перешкодило мені з поїздкою на Дон, я заздалегідь замовив квиток на потяг (я все-таки більше люблю потяг, аніж літак) і мої родичі схвалили цей намір, вони навіть наполягали на цій подорожі.

* * *

У Ростові-на-Дону генерал зустрів мене особисто на власній автівці. Йому йшов уже 68^й рік, але виглядав він ще по-молодецьки, вів автівку впевнено та вправно. Побачивши мене ще на пероні залізничного вокзалу, Анатолій Дем'янович до сліз розчулився та привітав мене, як рідного сина. Виразив мені своє співчуття, адже по телефону перед моїм виїздом ми спілкувались і я повідомив його про своє горе.

Генерал вів машину не кваплячись та не втягуючи мене в заглиблену розмову, мабуть для того, щоб я зміг полюбуватися красою довкілля, яке пропливало за вікнами автівки. Чарівність довколишніх місць переключалася з нашою українською красою. Десь у другій половині дня ми прибули в станицю Сиротинську – до помешкання генерала. Там, у бесідці в саду, був уже накритий стіл. Анатолій Дем'янович збудував, коли повернувся зі служби на заслужений відпочинок, невеличкий будинок з мезо-

ніном. Коротко кажучи, обійстя, в якому він народився, було перебудоване не на якісь там суперхороми, а як практичний житловий котедж. Усе тут залишилося, розповідав господар, окрім будівель, які від старості розвалювалися. Адаже, коли мами генерала не стало, то господарство залишилося без господаря, а, значить, без догляду. А зараз нова оселя потопає в квітучому саду.

Ми сидимо зараз в бесідці, навкруг якої дозрівають яблука, груші, сливи, а вишні своїми зрілими рубіновими ягодами просяться до нас, у бесідку. Усе, як улітку в Україні. Генерал запропонував сьогодні вести себе розкуто, без серйозних діалогів, як тоді, в потязі. Я з ним повністю погодився. Хоч головною метою мого приїзду було закінчення тієї дорожньої розповіді, адже генерал розвідки тоді про головне в своєму житті розповісти не встиг. У запасі в мене цілих два тижні, тож за цей час я ще встигну почути про найголовніше.

... Генерал так і залишився самотнім і, мабуть, доля справжнього професійного розвідника несумісна з сімейним щастям. Бо жодна дружина не погодиться чекати свого чоловіка дві третини свого життя. Це ще в кращому випадку, бо може й не дочекатися зовсім.

Мажордомом, горничною та кухаркою в одній особі була вчителька-пенсіонерка, яка колись працювала в школі з мамою Анатолія Гриви, а нині опікується відставним генералом. Це Харитина Онисимівна, яка не тільки смачно нас нагодувала, але й приготувала мені кімнату для відпочинку на другому поверсі котеджу. Приємно відпочивши з дороги, я прокинувся раненько та вирішив тихо спуститися з другого поверху та пройтися до Дону. Але, як тільки я ступив на подвір'я, то побачив, що генерал уже займається гімнастикою з гантелями в саду.

Привітавшись зі мною, він приєднався до мене і ми пішли неквапом до річки. Я повільно занурився в прохолодну воду Дону і... застиг від несподіванки, бо генерал, наче хлопчик, стрибком з берега пірнув у воду та виплив десь метрів за 50 від мене й розмашисто поплив до середини річки. Оце так, наче на змаганнях з плавання. Молодчина генерал, зважаючи на його вік.

... Допоки генерал плавав і пірнав у прохолодних водах величавого Дону, я на березі любовався красою ріки й довкілля та подумки звертався до цієї, Богом створеної, краси:

Легендарний Доне, який же ти красивий, простягся поміж своїх зелених квітучих берегів! Це ти оспіваний в піснях, описаний в романах, в яких мрії закоханих героїв живуть і творять історію цього благодатного

козацького краю, від сивої давнини до молодшої сучасності. Твоє сіро-голубе плесо зажурено пропливає зараз повз мене. А я стою на березі і відчуваю якусь дитячу радість і щиро «по-білому» заздрю генералу Гриві. Він ще десь там, на глибині, під водою. Це його середовище, в якому він народився, виріс та поріднився й ці дитячі витівки дають йому і здоров'я, і наснагу. Бо не всякий, у його вже немолодому віці, зможе похвалитися таким «бешкетуванням» на воді. Я за віком молодший від нього, але такі водяні витівки мені вже не під силу. Мої «університети» по плаванню відбувалися на Волині, переважно в сільських ставочках, бо найближча притока річки Прип'ять – Турія – була на значній відстані від нашого села. А тому водоплавальні показники сягали посередньої оцінки. На відміну від суперплавучих здібностей генерала, я можу всього-навсього зануритись у воду біля берега й пропливти паралельно йому з десятків кроків.

Зараз мене тягне якась сила й собі зануритись у воду, але якась інша, благодатна, сила тримає мене на березі, і я не в змозі навіть на мить відволіктися від чарівної краси Дону, ширина якого сягає далекого горизонту. І особливо ця краса відкрилася з першими промінцями сонця, які перетворили сіро-голубе плесо річки в казковий, золотавий килим, що простягся далеко за обрій...

Чудова, нерукотворна, Божа краса цієї річки та її довкілля злилася з вранішньою тишею, яку в цю пору не порушують співочі птахи, пора їхніх досвітніх співочих рулад закінчилася. Тільки двійко чайок, здійнявшись у небо, кигичуть свою сумну пісню, наче сумують та оплакують тих воїнів-козаків, які загинули в бою або яких душолюб-Троцький затопив у баржі тут неподалік, за ось тим острівцем, ліворуч від мене, якого я бачу неозброєним оком (цю трагічну історію розповів мені генерал Грива). Ось і тужать чайочки за тими мучениками, що упокоїлись на дні Дону. А ще вранішню тишу порушують рулади коників-стрибунців, що вицвіркують зараз у пахучому різнотрав'ї, яке густо вистелилось на березі річки. Я стою, чекаючи допоки голова генерала, що пірнув у води Дону, з'явиться над водою. І голова Анатолія Гриви з'явилася... майже посеред річки, і хоч вона ледь виднілася на такій значній відстані, але дзвінкий молодечий голос козацького сина чітко звучав над водою. Цей голос наче розбудив мене від чудового сну й самому конче захотілося зануритись собі у воду та відчуті цілющу прохолоду донської «купелі».

Мені дуже хотілося відчуті ту благодатну красу Дону не тільки душею, але й тілом, бо бути на Дону й не відчуті всього цього неприпусти-

мо, такої нагоди більше може й не бути. Вийшовши із води я поділився своїми враженнями з генералом, який уже стояв на прибережній траві й розтирав рушником своє спортивної статури тіло.

Повернувшись до оселі Анатолія Дем'яновича ми зайшли до вже знайомої бесідки, де Харитина Онисимівна накрила стіл. Поснідавши, я всеж попросив генерала, щоб ми щось записали на диктофон, якого я взяв із собою.

Зайшовши до кабінету господаря, я застиг здивовано, ледь переступивши поріг, бо перше, що побачив, це генеральський мундир, прикрашений Зіркою Героя Радянського Союзу та багатьма іншими нагородами. Мій подив перервав голос Анатолія Гриви, який з'явився з-за моєї спини:

– Що вас так здивувало? Мій мундир чи кабінет?

– І те, й інше, а я й не підозрював, що Ви – Герой..., – промовив я. – А чому Ви тоді Зірку не носите, наприклад, тоді в потязі?..

– Так я її одержав аж на честь 30-річчя Перемоги, вже після нашої зустрічі в потязі. Уявіть собі, що ще в 40^х роках Польща нагородила мене вищою нагородою: «Кшиж Вартуті Мілітарі» за вклад у врятування міста Познані, маю також від багатьох держав високі нагороди, а свої давали ордени, медалі, звання, але ніяк не присвоювали звання Героя Радянського Союзу. І лише через 30 років держава удостоїла мене цієї високої нагороди, коли й життя уже закінчується...

Ось так буває, подумав я й згадав про свою сирійську нагороду, що залишилась у київській бані «Контори Глибокого Буріння».

За два тижні гостювання в генерала Анатолія Гриви мені вдалося записати закінчення його розповіді, яку він не завершив у потязі.

Два тижні збігли, як два дні, але я був задоволений, бо не тільки класно відпочив, але й записав до кінця розповідь генерала, познайомився із станицею, побував у школі, де мама генерала працювала директоркою, та на кладовищі, де похоронені мама та есаул з дружиною. Генерал опікується цими могилами так само, як і маминою. За період перебування в гостях у Анатолія Дем'яновича я зрозумів, якої доброї та щирої душі ця людина, про життя якої я напишу в наступному розділі цієї книги....

* * *

Повернувшись додому із відпустки, я знову заглибився в будівельні проблеми та в своє, ще не забуте, горе. Старша донька, Соломійка, іде

цьогоріч у перший клас і мені потрібно належно підготувати її до цієї важливої події. Мама їх підготувала, вони вміють і читати, й рахувати, але цього замало, потрібно ще підготувати їх морально та психологічно. А цього дідусь із бабусею можуть і не дати. Тому я зараз планую свій робочий день так, щоб обов'язково виділити певний час для своїх дітей.

Дуже швидко плине час. Здавалося, ще учора ми з генералом розгулювали по його станиці та купались у річці Дон, а сьогодні я веду свою доню в школу. Бабуся заплела її, одягнула, причепурила. Я співчуваю, як їй важко на душі, який жаль огортає її серце, адже якби була живою її донька, то як би вона раділа нині, споряджаючи доньку до школи. Споглядав цю сумну й одночасно таку радісну картину. Бо поряд із сумом, який огортає мене, пробивається невеличкий росточок радості. Бо які батьки не радіють, виряджаючи своїх дітей перший раз у школу. Я ледь стримую сльози, уявляю, як мужньо тримається теща, щоб не показати сліз цій рідній сирітці. А ось і моя мама зайшла і теж ледве стримує сльози.

Ми прийшли в школу вчотирьох. Окрім доні моєї, прийшли обидві бабусі, а дідусь Кирило перехрестив і сказав: «Щоб ти вчилась відмінно і щоб я дожив не тільки до атестату, а й до диплому вишу».

На лінійці перед школою мені, як директору, потрібно було виступити. І я б виступив нормально, як зазвичай, адже не вперше це роблю, але перед тим, як я взяв слово, чомусь на мить глянув на першоклашок і мій погляд торкнувся моєї доцюлі, яка, як горобчик, стояла спереду, в першому ряду. Миттєво пригадав свою покійну дружину і моє горло перехопили спазми, тож ледь вимовив кілька слів. Зі слізьми відійшов убік, і вже завуч доповнив мої привітання. Ось так, потрібно вмерти, щоб тебе належно оцінили. Недостатньо я приділяв уваги дружині, коли була жива, та я щодня бачив її, і на роботі була поряд. Але в моїм серці була ще не загоєна рана на ім'я Вікторія Косинська. Тож я байдуже відносився до свого одруження, воно було потрібне не мені, а моєму статусу, а ще під впливом батьківських побажань. У той час я більше опікувався учбовим процесом, ніж своєю молодою дружиною. Уявляю лише зараз, як їй було образливо, що я недостатньо уваги приділяв їй. До кінця заняття я трохи оговтався, забрав свою першоклашку і ми пішли додому, бо потрібно було побути біля своїх та провести маму.

Ось так пройшов перший день навчання моєї доцюлі...

Донька закінчила школу зі справжньою золотою медаллю. Син Роман, дев'ятикласник, також навчається переважно на «5». Я залишився самотнім, хоч кандидаток на дружину було предостатньо. Живу вже у своїй квартирі, у будинку для вчителів. Там оселився і я, хоч батьки Оксани були проти, що я полишаю їх. Вони дуже добре відносилися до мене, а діти мої так і залишилися переважно біля діда й бабусі. У них, окрім доньки Оксани, є ще син-підполковник, служить у Німеччині. Отже, я їх розумів: діти, Соломія та Роман, були їм гарною відрадою і зменшенням горя.

Я можу вже вийти на пенсію за педагогічним стажем, школа наша в числі кращих в Україні, тож треба звільнити місце молодим. Тим більше, що зараз Львівська політехніка організовує свою філію в Ковелі і мене запрошують очолити цей підрозділ. Як тільки закінчить син школу і діти підуть на навчання до вишу, то, можливо, погоджуся на цю посаду.

Так мріяв я, коли Соломія вирішила обрати мамин фах – стати педагогом. Вона дуже хотіла вступити на факультет іноземних мов і якось увечері я, копирсаючись в інтернеті (це була середина 1980-их, інтернет лише входив у силу), шукав, який найближчий до Північно-Західної Волині виш, що має цей факультет. Найближчим у той час був Брестський педуніверситет і, залізши на сайт до сябрів, я натрапив на привітання білоруського мінздраву однієї їхньої завідувачки ФАП-у (фельдшерсько-акушерського пункту) з 45-річчям та інформацію про нагородження її орденом «Трудового Красного Знамени». Придивившись уважніше до світлини ювілярки, я, здається, втратив «дар мови». Мене ніби вдарило високим струмом, так людина на світліні обрисами обличчя нагадала мені мою колишню кохану Вікулю. Та й тут ім'я подібне – Гінкевич Вікторія Феліксівна. А як же моя Вікуля була по-батькові?! А як звали її батька?!. Я не знав. Прізвище не Косинська, інше, але ж вона, мабуть, носить прізвище чоловіка?

Цю світлину я став уважно вивчати і інтуїція підказала, що це моя Вікуля. Як з нею зв'язатися, я не знав, бо на сайті таких даних не було. Ця раптова новина так мене заінтригувала та зворушила, що я вже не в змозі був спокійно жити. Негайно зв'язуюсь із приятелем, який живе в Бресті та викладую йому свої проблеми. І прошу допомоги, звичайно, із застереженням, щоб це провести делікатно, бо може вона не та Віка.

За тиждень мій приятель повідомив, що дівоче прізвище її Косинська. Радості моїй не було меж, але коли ейфорія пройшла і я став розмірковувати реально то став вагатися, бо виходило, що я їй уже ніхто, вона

заміжня, у неї сім'я. І, як кажуть у Росії «спрыгни, парень, приехали!». Так мучився й карався увечері, а вранці вирішив – зустрінусь! Ну й що, хіба ж одружені не зустрічаються...

Вирішую визвати її на перемовини по телефону і ось... сиджу, тремчу, як миша під віником. Гарматним пострілом звучить для мене телефон. Знімаю слухавку і не знаю, що й казати, але щось таки вимовляю:

– Здрастуйте, Вас турбує Ігор Куцолов. Вам моє ім'я щось говорить?

– Ой, Ігорьок, зараз моє серце зупиниться. Як же ти довго шукаєш мене, але таки знайшов.

– Вікулю, рідна моя, я шукав тебе майже по всій Україні, а ти ж знайшлася аж у сусідній республіці.

– Горобчику ти мій, ми так через дроти нічого не зрозуміємо, що відбулося, – промовила вона, як і 28 років тому назад, весело.

– А як же нам і де зустрітись? – запитую я.

– Любий мій горобчику, а ти стрибни з гілочки від гороб'їхи та помахай жваво крильцями й прилети в цю неділю о 12^ї дня. Я чекатиму тебе біля головного входу до Брестської фортеці.

– Сонечко моє, я обов'язково стрибну з гілочки й піднажму, до тебе, а гороб'їхи нема, тож я птаха вільна, – мовив я також із гумором.

– Не заливай, такий діамант довго на землі не залежиться – підберуть. А, можливо, щоб його знайти, то потрібно гору перелопатити. Але якщо так, то я також синичка вільна. Приїжджай, я з нетерпінням чекаю.

Наближаючись з трепетом до головного входу Брестської фортеці, я ще здалеку намагаюся визначити серед десятків інших постатей своєї коханої. І ось, ще залишилося два десятки кроків, як погляд мій зупинився на волошковій сукні, хоч власниця її швидше за статурою схожа з розкішною дамою, ніж з тією школяркою. Але я бачу, що вона мене також помітила й рушила назустріч. Застигли обоє за півкроку одне від одного. Я простягаю букет з квітами, але вона його не бере, а рвучко тягне мою голову вниз і цілує тим давнім пристрасним цілунком. І мені здається, що розлучились ми всього-навсього вчора. І вона знову защебетала, як тоді:

– А тепер ходімо, горобчику мій, десь усамітнімося в кав'ярні. Тут недалеко на території фортеці є львівська кав'ярня. А тебе серце не пощипує, не зашкодить чашечка кави? А може хочеш чогось гарячішого прийняти, медицина тут поряд. Врятую.

– Це велике свято наше. Звичайно, відзначимо й кавою і чимось гарячішим, – відповідаю я.

Сидимо ми за маленьким столиком у затишній кав'ярні, навпроти одне одного. І я вдвляюсь в мою милу, в моє щастя, далеке й близьке та, ма-
буть, не моє. Поки офіціант несе нам замовлення, Вікуля наполягає:

– Говори, Ігорьок, не мовчи і не червоній, як той хлопчик із човниково-
го сіновалу. Бо як я почну говорити, то ти сьогодні слова не вставиш.

Я коротенько переповів усі мої «ходження по мукам»:

– Півдержави перетряс, а ти, кохана, як крізь землю провалилася.

– А я дійсно «провалилася» наступного, після нашого кохання у човні,
дня. Мусила сидіти, вибач, у туалеті. Мене вивертало і я зрозуміла й без
лікаря, що «залетіла», але чому з першого разу і така «оказія»? Пішла в
Чернівцях до лікарки, ще сподівалася, що отруїлася неякісними харчами,
але та протестувала і привітала мене. Вийшла я від неї та подумала, що
мені зараз не до привітань. Догралася, Вікулю: «не було печалі – так
хлопці накачали» – перефразувавши знамените прислів'я. Не маєш ні
кола, ні двора, «в одному кармане вошь на аркане, в другому блоха на цепі»
– ось, що ти маєш, подруга. Мені вже було «не до жиру, быть бы живу».
Розвертаюсь на 180° і їду в Брест до знайомої подруги. Вона вислухала
мене уважно і «подала братську руку допомоги»:

– Їдемо, Вікулько, зі мною в село, де після смерті мами (а батько заги-
нув у війну в партизанах) мені залишилось обійстя з хатою і діляночкою
землі. Відремонтуємо хату, вона ще добротна, хоч і дерев'яна. Я в батьків
одна, тож претендентів на спадщину немає. Воно все моє, а оскільки ти
моя подруга, то буде й твоє. А в Бресті у мене тітка, мамина сестра, без-
дітна, я також за нею доглядаю, і ще одна спадщина на носі, бо їй уже
пішов 87-й. Ну, як тобі така перспектива? – запитала подруга.

Я відповіла: «А що, у мене є вибір із цієї халепи?».

Продумала конкретно своє становище і вирішила тебе не шукати й не
накидати свою біду на твою молоду голову. Хоч дуже хотілось всі ці роки
повідомити тебе, що у тебе є донька Гелена (це так «по-польському»). У
неї, між іншим, дві матері – одна Вікторія, а друга – Василина. Коли я роз-
родилася, то ми по черзі доглядали її. А тоді ми вже мали з Василюю
свою квартиру, бо тітка її померла. Залишила їй, крім квартири двокім-
натної ще й певну суму грошей, що залишилися після похорон. Бо тітку,
як колишню партизанку, хоронила організація, з якої вона пішла на пен-
сію. Ось так ми й боролися за своє щастя. А потім Гелену здали в садочок
і вступили до медучилища. Ще студентками нас розхапали військові льот-
чики, тут біля міста їхня частина стояла. У мого була в військовому містеч-
ку квартира однокімнатна. Жив він на одну зарплатню і коли ми одру-

жились, він Геленку хотів удочерити, але я була проти, адже вірила й надіялася, що ти нас знайдеш. Василина зі своїм чоловіком полетіла в Ліберію, в Африку, по лінії ООН, а там була якась заварушка і мій чоловік, який теж там працював, загинув. Василина залишила мені свою квартиру і служить там у польовому шпиталі. Тож у мене зараз аж дві квартири у місті і одна в селі – та хатина, що ми відремонтували, там же я працюю фельдшером у ФАПі.

– А де ж наша донька? – запитав я.

– Донька в Мінську, проходить інтернатуру. Вийшла заміж за хірурга, він уже працює десь у стаціонарі, познайомились під час проходження Геленою практики. А вона буде педіатром і там уже для неї чоловік домовився про працевлаштування. Тож, мабуть, Ігорочку, ми скоро будемо бабусею й дідусем. Зараз, щастя ти моє, ідемо до квартири Василини, вона ближче, там і переночуємо. Чи ти рвешся додому?..

– Куди вже мені рватися, якщо вже відкопав тебе з-під землі. Ти моя рідна домівка! Діти мої майже дорослі. Звичайно, я доведу їх до свого хліба. Боже, як я шукав тебе по всьому світові, а ти майже під боком у мене затаїлася.

– Прости мені, мій горобчику, я просто пошкодувала тебе вплутувати в свої проблеми. Ти ж тоді малоліточка був, тато з мамою могли нижче твоєї спини паском пройтися за гру в «тата й маму» в такому віці. Це, звичайно, жарт, а тоді мені було зовсім не до жартів. Добре, що Бог Василю послав мені. І зараз ми з тобою Геленку маємо, яка на тебе дуже схожа. Зараз ти її побачиш на світліні.

Розрахувавшись за каву, ми пішли до оселі й тільки-но переступили поріг квартири, як я відчув себе якимось комфортно, по-сімейному. Здавалося, не було цих майже 30 років мук душевних ні в мене, ні в неї. Поки Вікуля готувала вечерю, я не випускав із рук і не відводив очей від дорогої для мене світліни доньки. Вона дійсно схожа на мене. Ось я дивлюсь на її світліну й на себе в люстерко. Урешті-решт, немає значення, на кого вона схожа – на маму чи на тата. Вона наша, рідна.

Повечерявши тим, що Вікуля приготувала, я ще раз переконався у силі Творця та подякував Богові за те, що я знайшов мою кохану.

Вікуля стелила постіль загальну, для нас, і я знову відчув якусь ейфорію душі й тіла, як тоді, біля човна, коли ніс оберемок сіна... А зараз мені здалося, що вона підковерне мене якимось жартом і так воно й сталося:

– Лягай уже, горобчику, чи ти ще за сіном іти збираєшся? Не потрібно воно. Тут м'якенько й місця досить, – сказала вона весело, зловила мою

руку й потягнула рвучко, як тоді, до себе...

Вранці каву не я подавав у постіль, а вона: галасуючи на всю квартиру:

– Рота підйом, кава холоне! – розсміялась вона й продовжила, – це мій бувший літун завжди мене так весело будив ранками до кави. Це тоді, зразу, як ми одружилися, а потім він весь час затримувався на службі і приходив втомлений, то вже я подавала йому каву. Щоправда, це було ще до його африканського відрядження і то дуже рідко, бо він біг на службу ні світ, ні зоря.

...Побували ми в її селі. Там я, до речі, переконався, як Вікулю поважають у селі, де вона «медицинить», мабуть, недарма орден заробила. Бо я бачив, як сердечно та щиро вітаються з нею односельці.

Мені пора було повертатися на Волинь, але якийсь «магніт» утримував тут і зовсім не хотілося лишати мою кохану. Бо як я житиму, бодай день, без її невгамовного щебетання. Домовляємося між собою, що я з'їжджу на Волинь, бо якось язик уже не повертається сказати «додому». Тут, біля коханої, біля Вікусі мій уже рідний дім. Мені лише дітей своїх запустити у «вільне плавання» і тоді своїм життям займусь негайно з моєю коханою.

...Пройшло уже два роки, як ми з Вікулею оженилися, діти мої навчаються в інститутах, а я, звичайно, допомагаю їм матеріально та квартиру свою вчительську передав. Ми офіційно оформили шлюб. Хотілось і обвінчатися, але Вікторія католичка, а я, хоч у храм не ходжу, але вважаю себе православним.

Ми були в Мінську в доцюлі. Вона дуже зраділа, що татусь-бешкетник об'явився. Є вже внучок Саша, який два дні з колін моїх не злавив. Вікуля так і залишилася в селі людей лікувати, а я викладаю в Бресті на механічному факультеті. У Білорусії можна пенсію вчительську одержувати і одночасно заробітну платню. Остання, щоправда, вся йде дітям-студентам.

У селі, там де Вікуся опікується обійстям Василяни, ми ще маємо шмат городу. Там надзвичайно мальовничі довколишні краєвиди, тож улітку ми активно відпочиваємо на природі. Цей активний відпочинок дає нам упродовж всієї зими картоплю (бульбу, як білоруси її називають), інші овочі та фрукти. Ми навіть запрошували моїх тестя і тещу в це село, ближче до нас. Бо моїми батьками брат опікується, а мої другі батьки, хоч і мають в Петербурзі сина, але нікуди не хочуть із свого села відлучатися від насидженого місця і могили доньки.

Я придбав собі авто, ось і мотаюсь між містом і селом у господарських справах, а між Волинню та Білоруссю – в гуманітарних. І таке життя мені до вподоби. Зараз мені щастя здається вічністю...

До речі, відразу за кордоном, у Польщі живе брат Віки – Томаш. У нього є своя сім'я і ми вже зустрічалися з ним у Бресті. Запрошує нас до себе в гості, але якщо йому приїхати до нас простіше, то нам на виїзд до Євразони одержати дозвіл значно складніше, хоч для прикордонних мешканців є своєрідні пільги для спілкування з родичами.

*К высокой мысли подключись,
Определи её течение
Узнаешь, что такое жизнь
И в чём её предназначенье.*

Сергей Есенин

Частина III

Вмостившись у зручне крісло в кабінеті генерала Анатолія Гриви, я увімкнув свій диктофон, якого, на жаль, тоді в потязі Владивосток – Москва не було і прийшлося все «намотувати» у власну пам'ять. А цей процес був не з легких, щоб усе почуте зафіксувати в найкоротший термін, після того, як мій співбесідник вийшов у Москві, не закінчивши оповідь про себе. Перервався його літопис тоді, коли Анатолій Грива перейшов на другий курс розвідшколи.

Тому зараз я увімкнув диктофон і сивочолий генерал зосередився, наче перед відповіддю на екзаменаційний білет. Оповідь почалася:

– Закінчувалось наше навчання, коли в Європі Шікельгрубер або Гітлер не просто декларував про денонсацію Версальського Договору, а втілював на практиці теорію денонсації. Щоправда, вермахт лише накопичував сили і військовий конфлікт в Іспанії переростав на громадянську війну. Нацистська Німеччина стала на сторону іспанського генерала Франко, який згодом розв'язав війну проти прокомуністичних сил власного народу, підтримуваних іззовні комуністичним режимом СРСР. До початку іспанського конфлікту залишалось два роки, але Європу вже трясло.

На Далекому Сході – Японія, союзник Німеччини, по осі Берлін – Рим – Токію, влаштовувала провокації, напрошуючись на конфлікт, що зачіпав інтереси Радянського Союзу.

І ось у такій тривожній обстановці ми, випускники-розвідники, ламали свої, «напаковані» знаннями, голови: де почнемо їсти наш «хліб». Дали нам, бійцям невидимого фронту, по два тижні відпочинку. А й дійсно, ніхто ще з нас не бачив того фронту, навіть уві сні не снилося, де ця лінія буде для нас визначена.

Усіх нас, випускників розвідшколи, зарахували поза штатом в УЗР (управління зовнішньої розвідки). Щоденно інструктори поглиблювали з нами практику, адже розвідник, так само як і спортсмен, ні засиджуватись,

ні залежуватись не має права, бо може втратити форму – сказав нам один високий начальник. Щоправда, ці тренування ніякого порівняння з нашими заняттями, що їх ми вже пройшли в розвідшколі, не витримували. Але ми добросовісно стрибали з парашутом на ліс та воду, стріляли з двох рук та на шурхіт тощо.

Ми відчували, що там, на самому верху, йде формування розвідгруп, бо по черзі нас запрошують до високих комісій, які наїжджають сюди на польову базу Управління Зовнішньої Розвідки і щось доскіпуються, щось уточнюють, щось перевіряють... Так тягнулося кілька місяців і ось чергова співбесіда з кожним. Відчувалось, що це вже нас «розфасовують по шпигунських гніздах». З кожним днем нас ставало все менше й менше, а значить – процес пішов... І ось я сиджу в одному кабінеті, зі мною шість чоловік, з яких я знайомий по училищу з двома, але не нашими, «баварськими», а з паралельних груп. Ми сидимо тихо, не спілкуємося, бо тут і стіни «слухають». А ми вже давно засвоїли: «Базікало – знахідка для шпигуна». Нарешті зайшли троє в цивільному і один генерал. Вони почали по черзі нас опитувати, а потім трьох із нас залишили, а інші пішли з цивільними. Генерал весело розсміявся та сказав:

– Як ви себе почуваете, панове диверсанти? Почувайте поки що розкуто й насолоджуйтеся нашим благодатним повітрям та слов'янськими харчами, бо завтра вас пошлемо в таку «діру», де комар ледь пролазить, а вам таки потрібно буде пролізти. Зараз ідіть в 36-ий кабінет до кадровика і там отримаєте все, що потрібно. Старший групи – лейтенант Грива.

У кабінеті, куди ми прийшли, було щось на кшталт відділу кадрів з генералом на чолі, який відразу мене залишив, а колег попросив зачекати. Як тільки ті вийшли, генерал сказав:

– Лейтенант Грива, надеюсь, Вы усвоили еще в училище [розвідшколі. – ред.], что рано или позже должны забыть про себя все решительно. Всю свою родословную, всё и всех. Сейчас Вы получите новую псевдородословную. Вот Вам гроссбух – надо выучить назубок, как свое имя, как там, у православных, как Отченаш. В любую пору: днем, ночью, в любую погоду, пьяным, больным, во сне и в другом состоянии Вы тот, кто записан в том гроссбухе. На это Вам одна неделя, потом перекрестный экзамен, типа непредвиденного допроса. Идите и пусть зайдет следующий. Да, кстати, вживаться в роль будете в одиночку, только в столовую, часик-другой перекура на свежем воздухе, остальное время на Ваше усмотрение. Выделите что-то для сна, а самое главное – вживание в роль.

Зручно вмостившись у відведеній для мене кімнаті, я відкрив гроссбух. Книга була не лише товстою, але ще й на польській мові. Це був літопис

життя Франтішека Вронського, представника князівського роду Вронських, предок якого у восьмому коліні – Мстислав Вронський, який по матері був у родинних зв'язках із знаменитим родом князів Вишневецьких, за бунтарство з повеління імператриці Катерини II був висланий до Архангельської губернії. У Франтішека було троє дітей, які одержали гарну освіту, бо батько був багатим зі статків роду Вронських, які, перебуваючи на засланні, всеж наполегливо працювали. Один із синів Тадеуш Вронський, який учився в Петроградській політехніці на інженера-механіка, в студентські роки пристав до народовольців, а потім опинився в РСДРП – Російській соціал-демократичній робітничій партії. У період Жовтневого перевороту він загинув за нез'ясованих обставин. І ось його син Янічек Вронський (приблизно мого віку), який закінчив ту ж політехніку, що й батько, і зараз працює на Уральському літейному заводі начальником цеху, член партії більшовиків, «позичив» радянським розвідникам дані про свій родовід, а сам взяв прізвище дружини [такі «патріоти» є певно серед кожної нації. – ред.].

Ось цей родовід я і штудіюю посилено. До речі, під Краковом у Польщі й досі живуть нащадки князів Вронських, в родину яких мені потрібно буде «увійти»...

Пройшов відпущений на підготовку тиждень і я настільки вжився в родину Вронських, що спокійно став під перехресний іспит комісії. І хоч виїшов після цього опитування мокрий від поту і напруги, але іспит здав успішно.

Відпочивши два дні після цієї напруженої науки, мене познайомили з одним із моїх майбутніх супровідників через українсько-польський кордон. Планували закинути літаком, але чомусь передумали, зробили висновки, що іншим способом більш надійно. За легендою, я тікаю з «радянського раю», був у приятеля, з міста Новоград-Волинського Житомирської області (УРСР), в гостях. Повертатися на Урал не хочу, оскільки давно мріяв вирватися на рідну батьківщину – Польщу.

Добралися ми до Києва потягом, а до Новоград-Волинська (по-колишньому Зв'язеля) доправили нас державною автівкою. Тут зустрів мене друг, з яким я служив у кавалерії в Шепетівці Хмельницької області. Погостював у друга, допоки на кордоні біля міста Корець Ровенської області мені готували «вікно» через українсько-польський кордон (тоді Західна Україна була під Польщею).

І ось подали, нарешті, сигнал, що «вікно відчинено» і мій приятель провів нас до переходу через кордон. До села (здається, Піщев чи Пісків) ми доїхали верхи на конях. Була якраз літня зоряна ніч, ми спішилися у

лісочку біля цього села, попрощалися з коноводом та далі пішли пішки. Десь за селом, яке лишалося ліворуч від нашого шляху, до нас наблизилась якась постать. Мій московський провідник щось запитав стиха, а той так само тихо відповів, очевидно, пароль і відповідь. Ми пішли далі. Вдалині показалися вогні міста Корця, розташованого вже на польській території. Пройшли ми вже слідову смугу кордону і наш провідник розповів, як нам поступово оминати Корець, де знаходиться прикордонна польська застава, та вийти на автошлях Корець – Рівне. У першому від Корця селі Користь, у крайній від Корця хаті, на нас буде чекати селянин-комуніст – член КПЗУ (Комуністична партія Західної України. – ред.). Він кінною фірою повинен нас довести до обласного міста Рівного, а далі ми поїдемо на потязі до Ковеля.

* * *

Документи у нас були надійні, їх перевіряли всього один раз у Бресті, при переїзді потягом мосту через річку Західний Буг на територію самої Польщі. Там, у Бресті, польські поліцейські перевіряють при посадці на потяг Брест – Познань через Варшаву. Через добу ми вже були в Познані, а ще через годин п'ять руху на легковому авто (бо «родичі» зустріли нас в Познані з автівкою) – в містечку Свободзин. Це на захід від Познані, ближче до німецького кордону, а ще ближче до нього мене поселили на фермі, яка за заповітом князів Вронських належить їхнім нащадкам.

Такими «спадкоємцями» є я і мій родич, який господарював донині на хуторі Прошув, де Вронським належить 70 моргів орної землі і ще 30 моргів лісу й лук. Ось на цьому земельному шматку мені, тепер уже з «родичем», у рівних долях, прийдеться господарити. Крім земельного наділу, у нас є двоповерховий будинок, будинок для челяді, кузня, стельмашня (для виготовлення бричок-фаєтонів та саней-глабчаків), чотири стодоли (клуні) для збереження перед обмолотом снопів, ферма великої рогатої худоби (40 корів), свиноферма (80 свиней), конеферма (30 пар коней), пташина, кроляча ферма, складські приміщення, набір сільгоспмашин, реманент. Словом, звичайний поміщицький хутір. Транспорт поки що гужовий, але є легкове авто для роз'їздів.

Мені з моїм супутником, який залишився в Познані, як наш агент з постачання та збуту виробленої та виробленої продукції: хліба, м'ясних виробів із власної коптильні, меду з невеликої пасіки. У Познані є ринок – біржа, де представником нашої ферми був наполовину поляк, а наполовину латиш Ернест Лауріс. Його влаштовували поближче до резидента радянської розвідки, який обіймав солідне місце в сільськогосподарсько-

му синдикаті, мета якого – вступ фермерів до цього об'єднання. Представник нашої ферми при ринку-біржі роз'їжджав територією Польщі поєднуючи приємне з корисним – налагодженням зв'язку і накопиченням розвідданих. Я не сумнівався, що тут, біля польсько-німецького кордону, формується справжня шпигунська мережа.

Десь на території Польщі легалізований і мій колега з Москви, який перейшов білорусько-польський кордон зі сторони Білорусії, але також через Брест. Коли й куди його направили, мені не відомо, хто він за легендою і яке має псевдо мені також невідомо. До речі, моє розвідпсевдо «Бялий» (білий), про яке ніхто, мабуть, тут не знає, хіба що резидент, який повинен з часом видати мені відповідне завдання. Поки що я розумію, що йде процес обживання агентів, аж після цього нас навантажать роботою. А зараз я не знаю, де знаходяться радісти і хто вони. Але за цей організаційний період нехай голова болить у резидента.

А мені зараз потрібно відправитися до солтиса (керівник місцевого самоврядування. – ред.), щоб зареєструватися мешканцем даного хутора. Солтис перевірів мої документи і зареєстрував моє помешкання, а відносно узаконення мене, як фермера, а вірніше співвласника ферми, направив мене в гміну (район). Там є земельний відділ і це їх прерогатива – реєстрація фермера. Без «сучка і задоринки» пройшло моє знайомство з польською владою і мої папери не викликали ніякої підозри.

Одержавши «вид на проживання», я зайнявся фермою. Потрібно було проявити себе як власника ферми. Знайомство моє було чисто формальним, але мої робітники-селяни залишили приємне враження. Усі вони були фахівцями своєї справи. Ферма давала достатні доходи і всі працівники, відповідно, мали добру зарплатню. Виявляється, що окрім основних галузей землеробства – хліборобства і тваринництва – економічно вигідними були допоміжні галузі. Наприклад, кузня і стельмашня випускали за місяць три брички-фаєтони та сани-глабчаки, які з художньою ковкою та різьбою по дереву роблять ці вироби справжніми витворами мистецтва. На ці вироби постійно зростає попит – замовники стоять у черзі місяцями. Навіть є замовники з Німеччини, Румунії та Прибалтики. Отже, такий стан справ радує мене, адже прибуткова ферма викликає мінімум підозри та зорганізовує максимум спілкування з потрібними людьми.

Тільки я так оптимістично роздумував, як прийшов виконавець від солтиса і приніс мені повідомлення про те, що мене запрошує дефензива (орган держбезпеки Польської держави). При отриманні цієї неприємної звістки мене щипнуло під ложечкою, адже ми про дефензиву вивчали в училищі. І зараз я не те, що побоювався про мої документи, вони надійні,

але, хто його знає, яку інформацію щодо мене могли отримати польські контррозвідники. Проаналізувавши та передбачивши можливі неочікувані питання, я наступного дня взяв авто і поїхав у Свободзин, де був місцевий постерунок (відділення, пост) дефензиви.

З'явившись до старшого поста, я відрекомендувався. Керівник посту люб'язно запросив мене присісти, відкрив сейф та, покопавшись у ньому, витяг якусь теку. Розкрив її, подивився уважно на мене і аж тоді почав задавати запитання, спочатку ознайомчі, а потім усе більш детальні і прискіпливі. Я боявся одного, щоб не помилитися та не заговорити чистою польською мовою, адже я народився і виріс у Союзі, то ніяк не міг досконало опанувати польську мову. Отже, відповідав із помітним акцентом, цього нас навчали ще в розвідшколі. На запитання також не можна відповідати миттєво і конкретно. Це буде виглядати як наперед завчений текст. Пролунало ще кілька незначущих питань, наприклад таке: «А чому мої предки не повернулись після Жовтневої революції в Польщу?». Я, після невеличкої паузи, відповів:

– Бо в них було господарство стабільне і вони були самодостатні, а зриватися з насидженого й обжитого місця нікому й ніколи особливо гарного майбутнього не передбачає.

Одне заковиристе запитання ледь не застало мене зненацька, але й тут Бог мені підказав. Запитання було зовсім наївним:

– А більшовики не націоналізували ваш двоповерховий будинок, якого перед революцією збудували?

Я десятки разів бачив цей будинок на світліні, але не знав, що його збудували перед переворотом. Справжній нащадок цього будинку нічого про це не сказав. Зам'явся я лиш на якусь мить, а потім упевнено відповів:

– У нас будинок мурований, йому всього 120 років, тож йому ще стояти й стояти, а більшовики націоналізували тільки нашу суконну фабрику й підселили в наш будинок декілька сімей робітників фабрики.

Начальник місцевого відділення дефензиви посміхнувся та сказав:

– Бардзо ладно (дуже добре)!

Сівши в авто, я витер піт і, посміхнувшись, згадав анекдот...

Професор (гроза студентів) на іспиті з музичної літератури запитав у знаменитого вже тоді студента – лауреата конкурсу ім. Петра Чайковського, а згодом скрипаля-виконавця зі світовим ім'ям: «Скажи-те, юноша, а чем все-таки отличается ваша скрипка от виолончели?».

О..., майбутня зірка, відповів: «Тем, что виолончель дольше горит!...».

Професор заливчасто розсміявся, та, ставлячи «5» у залікову книж-

ку, промовив: *«Мудрий ответ. Давно я так не смеялся! Что ж, юноша, вы далеко пойдете со своим юмором»*.

Ось я і зараз подумав: знали б ви, пане «дзик», скільки ми з Арнольдом «перемололи» заковиристих запитань.

Повернувшись з постерунка, я вирішив, що час узятися за свою господарку і почати треба не з основних галузей, адже я не агроном і не зоотехнік. А ось у конях я все ж таки розбираюсь. Отже, почну з кузні. Мене насамперед цікавило, чи підковують вони коней.

Зайшовши до кузні, я відрекомендувався. Коваль, у свою чергу, засвідчився: *«Ясек Шидловський»*.

Я відразу ж запитав: *«Чи є підкови для коней?»*.

Ясек відповів: *«Є і знаємо де взяти. Ми просто самі виготовляємо і підкови, і шипи, і ухналі. Усе, що потрібно, ми вміємо виготовити, будь-який інвентар: серпи, лопати, заступи, сапи, молотки, сокири тощо»*.

Моє ознайомлення з кузнею продовжувалось:

– А як і чим ви зварюєте сокиру?

– За певної температури, по *«кольорам побіжалости»* та за допомогою присипки бурою.

– А замовників вистачає? – запитав я.

– Відбою нема. На ковку коней черга восени... їдуть з-за кордону сусіди, а в мистецтві продукування фаєтонів, саней та деякої іншої візерункової ковки – з Варшавою можемо змагатися. Ми маємо гонорове ремесло, – гордо відповів польський коваль.

Розпитавши Ясека про його господарчі та сімейні справи, я одержав беззаперечне задоволення. Інтуїтивно відчув, що цей трудяга-коваль – порядна людина та класний фахівець. Отже, може знадобитися згодом у моїй розвідувальній діяльності. Але це справа відповідальна та делікатна. Її потрібно довго вивчати, щоб прийняти остаточне рішення.

Після кузні я перейшов до каретної майстерні. Якраз майстер з підмайстром чаклували на дерев'яному станку, виготовляючи деталі фаєтона. І коли я зайшов, вони зупинили роботу й звернули свою увагу на мене.

Я привітався і розпитав майстрів про особливості їхньої праці, проблеми, що виникають під час їхньої роботи. Каретник Янек Ходновський відповідав, так само як і коваль, вичерпно та впевнено. Відчувалося, та й видно було по незакінченому фаєтону, що він – майстер *«золоті руки»*. Поцікавився, чому їхня майстерня називається каретною, а карет не виробляє, тільки фаєтони. Майстер відповів невесело:

– Ми вміємо й карети виготовляти, але у вік автомобілів попит на них зник, а на фаєтони і, особливо, на сани-глабчаки мода не зникає і, мабуть,

не зникне, доки люди будуть використовувати коней для перевезень. Нині добре йдуть замовлення на вози, двоколки і лінейки.

Ознайомившись із цими двома допоміжними галузями, я зрозумів, що вони – перспективні, адже є не сезонні, а цілорічні. А в моєму «промислі» вони можуть ще й бути корисними, адже в кузню та в каретну навідуються люди, чимало людей, які можуть мимоволі принести корисну інформацію. Тим більше, що замовлення надходять і з-за кордону, особливо з місць, до яких увага з кожним днем зростає, бо в Європі вже пахне порохом. Режим генерала Франко в Іспанії, за підтримки нацистського режиму Німеччини та фашистського – Італії, розв'язав громадянську війну. Отже, я допоки буду «байдикувати», а Європу вже «трясе».

Проте, разом із тим, розумію, що в усі часи й повсюдно справедливе прислів'я: «Поспішиш – людей насмішиш». Поспішати не можна, але цьому прислів'ю співзвучне інше: «Поспішай неквапом». Останнє мені більше до вподоби, хоч і не поспішаючи, але вмикай оберти, додай потужності!..

Дуже прикро, що у нас немає радіостанції, навіть зараз, мимоволі, без чітко сформульованої мети у цьому нашому «райському куточку» щоденно можна щось цікаве спостерігати й чути. Наприклад, уже зараз неозброєним оком видно, що польські націоналісти байдуже дивляться на дії вермахту, який щоденно нарощує свої сили, а Гітлер аж ніяк не робить таємниці зі своїх агресивних замислів.

* * *

Якогось дня раптом з'явився мій «постачальник» і привіз обнадійливу новину. Резидент вимагав мою думку щодо влаштування у нас на фермі або в межах хутора Прошув радіостанції. Моє завдання – надійне місце для зв'язку, все інше резидент бере на себе.

Добре йому, резиденту, вимагати виконати наказ «вибрати надійне місце на території ферми», а мені це зробити складно, бо крім свого «брата», співвласника ферми, який понад десять років живе і працює тут, нікому не довіряю. Отже, прийдеться запросити його на нараду.

Два брати, хоч і не зовсім рідні, зібрались увечері на філіжанкою кави. Вперше від мого приїзду зібралися, щоб обговорити нагальне питання – налагодження радіозв'язку з Центром. «Брат» Станіслав Вронський уже з 1920^х років працює на радянську розвідку. До цього моменту його праця зводилася до того, щоб зібрати певні дані стосовно Польщі та передати їх у резидентуру, а там уже їхні проблеми – передати шифровку в Москву. І йому не вельми боліла голова, де той зв'язок, де ті шифрувальники, а зараз потрібно розв'язати всю проблему з початку й до кінця. Думали-гада-

ли, де розмістити радистів з рацією. Тут, у центрі помістя, тимчасово якось прилаштували б, але нові люди викличуть підозру.

Сходимось на тому, що у нас є два варіанти. Перший: у нашому лісі є будиночок лісника. Лісник, який довгі роки служив у Вронського, через поважний вік поїхав у Познань до доньки після того, як похоронив свою дружину. Тож можна під виглядом родини лісника «найняти» подружню пару в ту лісню «заїмку». Там усе є, не тільки будинок, а ціле обійстя, отже буде де зробити схованку для рації і на високе дерево прилаштувати антену.

Другий варіант: є у нас в м. Свєбодзині бакалійна лавка з реалізації продукції нашої ферми. Магазинчик цей улаштований в будинку, де в іншій половині – квартира. Там мешкала сім'я, яка недавно одержала (за їхніми розповідями) спадок біля Кракова й виїхала туди. Значить, вакантне місце в лавці також є.

Приблизно ось так ми окреслили свої найближчі плани стосовно налагодження зв'язку з Центром, а там життя підкаже, які поправки прийдеться робити по ходу справи. Також потрібно подумати, як і де надійно сховати рацію. І знову ж таки перед нами постало кілька варіантів. Знову вибираємо більш надійні. Наприклад, на околиці лісу, неподалік від лісної «заїмки», знаходиться наша пасіка в кількості 120 вуликів. Ось в одному із вуликів можна облаштувати таємну схованку для рації, яку можна брати вночі для зв'язку, а після сеансу обміну інформацією сховати у вулику. Для цього пасіку потрібно наблизити до будинку лісника. Можна облаштувати схованку в самому лісі.

І це потрібно робити негайно, бо дуже багато є чого передати, інформації достатньо, навіть з польських газет можна дещо почерпнути, але будь-яку інформацію потрібно передати в належне місце так швидко, щоб вона не втратила своєї актуальності. Дуже багато інформації надходить від клієнтів, що прибувають до нас коней підкувати, в інших господарчих і комерційних справах.

З-за кордону потрібно також подумати, як налагодити передачу письмової інформації. При умові, що в нас запрацює радіозв'язок з Москвою. «Брат» разом із ковалем, який погодився допомагати нам у боротьбі з нацизмом, придумали деякі свої винаходи для пересилки інформації з-за кордону у відповідних схованках. Одну з таких таємних сховок показав мені «брат». Облаштована вона в простій кінській вуздечці. Там є деталь, яку кладуть у рот коню, щоб ним можна було керувати віжками. Так ось, у цьому металевому вудилі, що складається з двох частин, майстер-коваль просвердлив подовжній отвір, у якому можна перевезти через кордон хоч

шифровку, хоч мікроплівку. У тій же вуздечці можна сховати будь-що в шкіряних деталях. У підковах кінських є шипи, які посилюють підкову на слизькій дорозі. Ці шипи вкручуються в підкову, так і цей шип майстер зробив пустотілим під тайник. Отже, за принципом «голь на видумки хитра» майстри дійсно придумують різноманітні розробки, корисні для шпигунської пошти. Тепер я пригадав, як простий монах у свій посох заховав кокони тутового шовкопряда, а згодом виніс їх із Китаю в іншу країну, тож тканина із шовку розійшлася усім світом, а китайці втратили монополію і, відповідно, високі прибутки...

Отже, нам з «братом» залишилося лише перетворити заплановане в життя і чекати радистів, бо для розвідників бездіяльність гірше будь-якої діяльності на грані ризику.

Нарешті нам просигналили, щоб завтра виїхали своєю автівкою в Свободзин за радистами. І ось я чекаю автобус із Познані. Стою чекаю і подумки вгадую, де мої пасажери, аж ось до мого авто наближається пара, але в руках у них – лише легка поклажа. Ага, здогадався я, дуже добре, бо рацію везти з собою було б надзвичайно ризиковано.

Нарешті в'їхали у двір нашої ферми. «Брат» з'явився відразу ж і лише тепер ми забрали своїх гостей – колег «по роботі» – у виділені для них кімнати. Бо вони, хоч і вдають подружжя, насправді познайомилися лише перед відправленням. Про це вони сказали мені ще дорогою. У розвідці практикуються подружні пари, але, зважаючи в яких умовах працюють та яку роль вони виконують. Бо вагітна радистка для загальної справи і своєї долі корисні принесе небагато, а біди може наробити великої...

Довідуємося, що вони потрапили в Польщу через Білорусію. Перебралися легко, без пригод, бо документи та легенда правдоподібні. Ми з «братом» побіжно познайомилися з прибулими та вирішили дати їм час на відпочинок, хоч ще багато питань було нез'ясовано. Гості, повечерявши, пішли відпочивати, а ми з «братом» ще сушили голову, як їх краще легалізувати для солтиса та дефензиви. За легендою радистка – Феля Вронська – виховувалась у Білорусії, в тітки по матері. А мама 12 років тому померла, тож тітка маленьку Фелю забрала до себе. Там дівчина закінчила школу та отримала фах зоотехніка в сільськогосподарському технікумі. Ось і повернулася до батька (мого «брата») з нареченим Анджеєм Камським.

В Радянському Союзі стало важко жити, окрім того, радянська влада в Білорусії упереджено відноситься до поляків і самі білоруси недолюблюють їх. Ось і прийшлося повертатися на батьківщину. Між іншим, те що в «брата» була донька в Білорусії – правда, але вона померла в десять років

від скарлатини. А тітка, яка забрала цю дівчинку, була завербована радянською розвідкою. Ось і підставили замість маленької Фелі дорослу Фелю, яка закінчила курси радисток, а її наречений – офіцер-енкаведист, який добре знає шифрувальну справу.

Вранці, поснідавши, ми вирішили познайомити наших гостей з фермою та лісною «заїмкою». А крім того, засвідчити їх перед мешканцями ферми. Ознайомившись зі своїм місцем роботи, гості залишилися задоволеними. Гість-шифрувальник зробив кілька зауважень і побажань. Наприклад, від попросив обнести «заїмку» надійнішим парканом, вулики з бджолами перенести ближче до будівель, задіяти в обійсті надійного сторожового пса. Бажано було б, – сказав він, – встановити біля будівель громовідвід для підсилення радіоантени, але потім відкинув це прохання з огляду на його небезпечність. Адже це могло навести «занадто цікавих» на небажані думки.

Побували ми і в Свободзині в лавці, щоб гості оцінили, де краще та надійніше облаштувати радіовузол. Гість схвалив обидва варіанти, зважаючи на те, що в екстремальних умовах прийдеться змінювати місце роботи передавача, а тому потрібно вже зараз підстрахуватися й сформулювати кілька місць для передачі розвідданих.

Гість висловив думку, що добре було б мати два радіопередавача, щоб один був на «заїмці», а другий у міській лавці. Але тоді потрібно й опікуватися одночасно двома місцями роботи. Бо ж у лавці може працювати й стороння людина, на яку цілком покладатися не можна. Взагалі, якщо мислити за великим рахунком, то добре було б мати дві радистки у цих двох місцях. Гість-«наречений» сказав нам, що проконсультується з резидентом, щоб той вийшов на Москву і пояснив керівництву, що місцевість поряд із німецьким кордоном надважлива для збору інформації.

У той час, як наші гості побували в солтиса та в дефензіві і пройшли це випробування успішно, наш постачальник у Познані прибув до нас з замовленим товаром, а від нас мав забрати продукти для реалізації. Таким чином, ми одержали дві рації, але прохання про ще одного радиста було відкритим. Наш «наречений» однаково був задоволений, бо за потреби він сам міг сісти за ключ, якщо його «наречену» прийдеться використовувати в Свободзині в лавці.

Нині ми облаштовуємо радіовузол на фермі, уже підготовлений вулик з тайником для рації, пристосована антена до флюгерка, який давно хитався на коньку будиночка. Звичайно, старий флюгер ми непомітно замінили на більш досконалий, пристосований до стаціонарної антени. Виготовив цей пристрій, ви мабуть здогадалися, наш коваль. Окрім цього, в каретній

майстерні ми замовили великий критий фургон для перевезення вуликів у місця, де цвіли сільськогосподарські культури. Фургон, замість відкритої платформи, був більш досконалий, він міг зберігати в полі вулики стаціонарно. Там також було таємне місце – відсік для радиста, який міг рухатись разом із фургоном. У фургон впрягались дві пари коней-бітюгів, які легко могли буксирувати його з трьома десятками вуликів, між якими в середній частині, обставлений вуликами, був тайник з радистом (за потреби, звичайно), який міг легко передислоковуватися в інше місце.

У нас були уже дані для Москви і сьогодні ввечері радистка налаштувалась на передачу, а ми, затамувавши подих, чекали. Нарешті нас почули і передача почалася. Ми, на радіощах, привітали радистку і самих себе, бо усвідомлювали, що це значна подія і для нас, і для держави, яку ми представляємо. Сеанс був коротким, але успіх від цього не став меншим. Нам «відстукали» подяку і привітали з початком роботи. З «гостями» домовилися, що в найближчі дні випробуємо й другу радіостанцію. Повернулися в своє помешкання разом із радисткою, бо «наречений» залишився в лісі наглядати за «заїмкою», компанію йому склав добрий сторожовий пес.

Через деякий час була випробувана радіостанція, яка була в нашій міській лавці. Усе почалося благополучно, але як-то воно буде далі.

Швидко збігло літо і настали коротші осінні дні, але ми, здається, зовсім не помічали змін у природі, хоч якесь відчуття постійного благополуччя насторожувало, та ми відганяли цю тривогу. Резидент також застерігав нас не розслаблятися, бо ворог, мабуть, пеленгує нашу роботу. Наші люди, близькі до органів держбезпеки Польщі, нагадують нам, щоб ми обмірковували якусь ефектну вигадку, що зводила б ризик до мінімуму. А тут якраз наші агенти з-за кордону передають, що Німеччина налаштувала в своїх кількох підземних військових заводах цілодобовий випуск танків, літаків та іншого військового спорядження. Навіть у Швейцарії замовлено партію годинників для офіцерів вермахту. Усе це нам доносили «кур'єрською поштою» за допомогою тайників, схованих у кінській зброї.

За принципом «береженого і Бог оберігає» ми вирішили роботу радіостанцій перевести на більш жорсткий режим, тобто радіограму розділяємо по стовпчиках чисел. Наприклад, обидві радіостанції починають працювати одночасно. Радіограма складається з тридцяти стовпчиків (по п'ять цифр у кожному). Починається сеанс: перша радіостанція за лічені секунди передає свої два стовпці, наступні два підхоплює друга і видає свої два стовпці. І так сигнали надходять із різних місць, що збиває з толку пеленгаторів, а оскільки радіостанції працюють лічені секунди, то виходить, як на змаганнях з бігу зайця та їжачка. Два їжачки були на почат-

ку та наприкінці бігової доріжки. І як тільки бідний зайчик не старався, а обігнати їжачка не міг. Бігав вухань, допоки серце зупинилося...

Щоправда, резидент застерігав нас: цю примітивщину колись та «розкусять», але нічого кращого ми не придумали. Дефензива вже виїжджала зі своїми пеленгаторами, але вони так заплутались, як заєць з їжаками. А поки вони плутались, то ми передали і сеанс закінчився. Хоча й обурювалися ті, хто приймав радіограми, але й там, у Москві, фахівці налагодили якісне прийняття радіограм.

* * *

... Ми успішно працюємо вже другий рік. Європа, як недіючий вулкан – здійснюється поки що невеличкий димок і ось-ось «вулканологи» очікують виверження лави. «Лава» вже почала вивертатися в Іспанії. Сили Франко набирають обертів і громадянська війна там розгоряється. А де є дві сили по різних сторонах барикади – там будуть і натхненники цих сил, щоб підкидати до вогнища війни сухі полінця. Генералу Франко допомагає нацистська Німеччина Гітлера, а республіканцям – комуністичний Радянський Союз Сталіна. І ця допомога з обох сторін поступає не тільки технікою та боеприпасами, але й живою силою. Мені здається, що це вогнище в Іспанії є лишень «репетицією» перед серйозною «виставою».

Отже, не потрібно бути великим стратегом, щоб не бачити очевидного – вермахт почне перемелювати Європу і в цю м'ясорубку обов'язково потрапить Польща. Зараз поки що вона мріє про ілюзорне: «от можа до можа» (від моря Балтійського до моря Чорного). Мріяти, звичайно, не шкідливо, але в епоху танків-самоходок із літаками наївно сподіватися та протиставляти цій армادі кавалерію, а лише такою ударною силою володіє наразі Польща.

Зважаючи на те, що захоплення Польщі німецькими нацистами – справа dokonana, то ми потрапимо першими під вогонь ворога і станемо першими полоненими на окупованій території, а в цьому радості мало – опинитися між молотом і ковадлом. Але поки що до цього не дійшло, та ми повинні бути до цього готові, бо німецько-нацистська вовча зграя поглядає, аж слина крапає, на польську вівчарню.

Просто, аж язик свербить порадити полякам: гуртуйтеся, щоб вас не застали зненацька. Вам необхідно піклуватися про наші радіостанції на цьому важливому та небезпечному етапі. Бо ми могли б вам дечого цікавого повідомити...

Ми тоді ще не знали й не підозрювали, що Сталін з Гітлером планують свою спільну гру стосовно Польщі. Правда, ще не було сумнозвісного

Пакту про ненапад та таємного договору Молотова-Ріббентропа за яким СРСР здав Гітлеру на поталу Польщу.

Наші агенти доповідали нам, що готується аншлюс (приєднання) чеських Судетів (де проживали переважно німці). Ось і вирішив фюрер прикритися цим національним фактором та забрати Судети. І, між іншим, Англія з Францією в цьому розбої не перечать Гітлеру. З часом вони своє одержать, але зараз ціною інших територій рятують свої, забувши просте правило, що «апетит розгоряється під час споживання їжі».

Звичайно, наша справа донести цю тривожну інформацію, а конкретні висновки повинна робити Москва, бо ми не сумніваємось, що керівництво УЗР доповідає в Кремль отримані розвіддані.

Ми своєчасно доповідали, що заводи Крупа працюють цілодобово та на повну потужність. Не рогатки ж вони виробляють, а все, що потрібно для сучасної війни. А комуністична влада Сталіна замість нарощування військового потенціалу, нарощує концтабори для політичних опонентів, в'язнями яких стали високі державні достойники, ленінські соратники. На відміну від Гітлера, який нарощує військову машину та готує до війни свій генералітет, Сталін взявся, з допомогою Єжова та Берії, винищувати своїх, загартованих у боях, генералів і, навіть маршалів. Наївно думати, що Сталін надіявся на мирне співіснування німецького нацизму з радянським комунізмом. Знав він це, але мріяв відкупитися, здавши Польщу та продаючи нацистам тисячі ешелонів пшениці, які рухалися до Німеччини навіть тоді, коли німецькі літаки вже бомбили Ленінград, Київ, Одесу й інші міста. А вірніше, вермахт уже йшов по нашій території, знищуючи радянських людей та народне надбання.

Але тоді ми цього ще не знали. Ці знання прийдуть пізніше. І образа роз'їдатиме нас – розвідників – або як тоді вже нас називали – «бійці невидимого фронту». І ці бійці своєчасно повідомлять про час нападу Німеччини на СРСР з точністю до хвилин, але Сталін сподівався певно більше на «толерантність» фюрера, ніж на Зорге та інших суперагентів. Ми трудилися чесно й відповідально, іноді приходилось свої ж дані перевіряти не раз і не два, бо в Центрі сумнівалися в якійсь інформації й вимагали підтвердити, а для цього дані перевірялися ще раз. Тоді мені самому або «брату» потрібно було їхати в місце (чи державу), яким ми «опікуємося». Було й так, що вже нам доручали перевірити чийось інформацію.

Так мені прийшлося терміново виїхати у вільне місто Данціг (нині польський Гданськ) на корабельні верфі й уточнити, чи дійсно вермахт замовив деякі військові кораблі, оскільки там працювало багато німецьких фахівців. На верфях виготовлялися також і локомотиви – парові машини, що

приводить у дію молотарку, бо нам для обмолоту зернових кінних молотарок було недостатньо. Отже, я вирішив поєднати дві справи – господарську і державну. Мені потрібно було зв'язатись усним паролем з радянським агентом, який мав майстерню з ремонту побутових виробів (примуси, каструлі, відра тощо), а вже він допоможе мені зв'язатися з нашим агентом – робітником верфі. Отже, виїжджаю в Познань, а далі на Гданськ потягом. Не буду стомлювати читача деталями знайомства з необхідними людьми в Гданську: все пройшло, як і планувалося. Я познайомився з суднобудівним підприємством, мав розмову із завербованим польським робітником, який підтвердив інформацію про замовлення вермахту. А для своєї польської ферми я замовив локомотив для молотарки. Робітник верфі сказав прямо й схвильовано, що німці, які тут працюють, ведуть себе надто зверхньо й упереджено, не криючись говорять, що скоро Польща буде окупована, значить якусь надію вони плекають відверто.

Повертаючись назад, я зупинився в м. Піла. Це вузлова станція, яку я проїжджав дорогою в Гданськ. Зустрівся там із резидентом та доповів йому про результати поїздки, керівник, натомість, видав мені низку доручень. Перше, що передав мені шеф, Центр задоволений моєю роботою та призначає мене помічником резидента західного напрямку. Разом із тим мені доручено організувати роботу ще двох радіостанцій. Однієї – на кордоні з Німеччиною в м. Дальня-Одра, другої – південніше нас, у м. Лесьна, на польсько-словацькому кордоні.

Особливо Москву цікавить друга, адже там уже знали, що президент Чехії остерігається німецько-нацистського фюрера, незважаючи на те, що Чехія на той час мала достатньо передову, за оснащенням, армію і, особливо, нові літаки. Звичайно, нове навантаження не тішило, бо в мирних умовах це реальне завдання, а як буде, якщо почнеться війна? На випадок окупації я знав золоте правило для розвідника: чим важча ситуація на шаховій дошці, тим вищий рівень здібностей потрібно мати, щоб уникнути поразки. На те нас ганяли до «сьомого поту» в розвідшколі і цей «сьомий піт» з'являвся як на фізичному, так і на морально-психологічному рівні. Поки що нам живеться затишно. Польська влада нам особливих турбот і проблем не створює. Вона, мабуть, до певної міри усвідомлює загрозу, що все виразніше постає в Європі. А радянські агенти більше працюють проти німців, ніж проти поляків, тому діє принцип: ворог мого ворога може бути моїм союзником (хоч і тимчасовим)...

* * *

Наші (маю на увазі, якими ми опікуємося) радіостанції працюють на

повну потужність: важливої інформації дуже багато. Надходить вона не лише з Німеччини (це наше головне джерело), а і з Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Австрії. Повним ходом, з 1936 року, палає війна в Іспанії.

Уже вермахт підім'яв під себе: Австрію (березень 1938 року), Судети в Чехословаччині (жовтень 1938 року, аншлюс Судет відбувся через Мюнхенську змову між Німеччиною, Італією, Великобританією та Францією, 29-30 вересня 1938 року), Чехословаччину (1939 рік)*.

І зараз у Польщі, як перед бурєю: хмару вже видно на горизонті і ось-ось має зірватися буревій з дощем, блискавками та громовицями. І цей страшний буревій зірвався 1 вересня 1939 року, створивши провокацію на одному з німецьких прикордонних постів, на який нібито напали польські вояки, що стало формальною причиною розв'язання Другої світової війни. Армада (64 дивізії) нацистських вояк, оснащених на той час передовою військовою технікою та озброєннями, ринула на територію Польщі. Цьому угрупованню протистояла польська армія, яка складалася, в основному, з кавалерії з відсталим озброєнням. А, отже, з шаблею проти танка довго не повоюєш, хоч польська армія була досить багаточисельною. Ось склад був Польських Збройних Сил: армії (з'єднання від 40 тисяч бійців) «Поможе», «Модлін», «Познань», «Лодзь», «Краков», «Пруси», «Карпати»; оперативні групи «Вишків» та «Нарев»; група «Піскор». Як бачимо, за кількістю бійців польські сили були достатньо боєздатними. Але, повторюю, що могла вдіяти кавалерія проти танків та літаків. Хоч польські вояки в окремих місцях виявляли хоробрість і героїзм, але це були окремі вогнища спротиву. В основному поляки потрапляли в оточення, бо тактика вермахту була побудована на сумнозвісних «котлах».

Наш хутір був недалеко від німецько-польського кордону, який захищали армії польських ЗС «Поможе» і «Познань», що витягнулися фронтом вздовж усієї лінії кордону. Але ці армії не змогли стримати армаду вермахту, зокрема групу армій «Північ»*. Вона врзалась у польську військову оборону, як гострий ніж у тепле масло. Через два дні до нашого хутора наблизився ворог. На нашу ферму «завітали» німецькі вояки та екіпажі чотирьох танків. Вийшовши з бойових машин, німці почали спілкуватися з мешканцями ферми. Потрібно відзначити, що польське населення прикордонної з Німеччиною зони переважно могло розмовляти німецькою.

Коли я вийшов на подвір'я, де були німецькі вояки, та заговорив чистою німецькою з баварським діалектом, німці зацікавлено повернулися до мене. Крім того, що я привітався їхньою мовою, то ще й запитав, що пани танкісти (вояки панцермашин) хочуть або вірніше чого бажають? Один із

* Всі дані взяті з «Атласа офіцера» Генерального штабу ЗС СРСР (ВПУ, Москва, 1984).

танкістів відповів мені також баварським діалектом та пояснив, що в танках досить спекотно, хоч повітря вже осіннє. Попрохав попити та освіжитися. Я розпорядився, щоб обслуга кухні винесла холодного квасу, який у нас завжди був (хлібний смачний квас), або молока. Почувши про молоко, мій (я вже назвав його «мій»!..) баварець побажав молока, а кілька інших танкістів – квасу. Напившись, баварець поцікавився: звідки я і чому так чисто розмовляю на баварському діалекті? Прийшлося відповідати за легендою, що в місті Фюрт живе мій дядько по мамі. Отже, назвавши мене земляком, він об'явив про це своїм приятелям. Не залишалось нічого іншого, як знову дати вказівку, щоб принесли з кухні поїсти чогось гарячого. Мені просто не терпілось вивідати щось корисне для нас. Тут же на вулиці, в бесідці, німецькі танкісти пообідали зі шнапсом, який вони мали при собі. У їхній розмові за обідом ішлося про те, що командування групи армій «Північ» планує через два дні бути у Варшаві. Вийшовши з-за столу мій «земляк» довірливо повідомив:

– Зараз сюди прибуде польова жандармерія СС, то бажано, щоб ви доповіли, що у вас тільки-но обідали танкісти 4-го танкового корпусу, яким була надана тепла зустріч і побутові послуги, бо вони можуть робити зле.

Лишень відбули танкісти, як я побіг наверх до себе, в кабінет, де в цей час був шифрувальник-«наречений», і ми швидко зашифрували радіограму з важливими відомостями, які за обідом «повідомили» танкісти.

Ледве встигли передати радіограму та знищити текст з метою конспірації, як до ферми наблизилися дві вантажівки, криті брезентом, і на ферму з них висипало десятків три вояків у чорній формі. Я знову взяв спілкування з ними на себе, відрекомендувався і повідомив старшому офіцеру: «Тільки-но з ферми відбули танкісти, яких ми нагодували». Офіцер також здивувався моїй вимові. Він розпорядився, щоб вояки попили води, заповнили свої фляги, нарвали в саду фруктів і від'їхали.

* * *

Витримавши першу окупаційну хвилю, ми стали турбуватися з тривогою за нашу радіостанцію в свєбодзінській лавці. При перших же пострілах я розпорядився цій радіостанції «заягти на дно» і чекати подальших вказівок. Відчував, що це, на перший погляд, мирне знайомство з окупантами не повинно нас ні тішити, ні заспокоювати. Тут потрібно тримати вуха «топориком», як говорять у народі. Зараз, поки окупанти не оговтались, слушний момент використовувати найменший шанс для накопичення військової інформації та передачі її в Центр. Настала перша окупаційна ніч, що зусібч освітлювалась фейерверками та гуркотом

канонади. Там ще польські вояки чинили спротив окупантам, хоч спротив цей був уже символічний, бо таку армаду не зупинити шаблями.

Вночі в сторону Варшави та Познані пролетіла німецька військова авіація. Значить, Варшава ще чинила спротив. Лише пізніше нам стало відомо, як гинули Польські Збройні Сили, а тоді залишалося лише здогадуватися про спротив окупантам за далеким гуркотом потужних вибухів.

Прокинувся зранку, між іншим, спокійного сну минулої ночі не було. Тільки-но я вийшов на подвір'я, як вдалині з'явилося кілька великих, критих брезентом возів, що прямували на нашу ферму. І я чомусь зрозумів, що від цих «гостей» ні обідом, ні квасом, ні яблуками не відкупишся.

Але, що поробиш, стою, чекаю... Прибуло чотири великих фіри. Зупинившись перед воротами, один із німців на ломаній німецько-польській мові запитав, чи є тут коні і хто тут господар. Я відповів німецькою. Окупант, мабуть старший у цій групі, вигукнув: «Зер гут!». Потім він відрекомендувався: це була тилова постачальна частина і зараз їм необхідно: підмінити одну пару коней-бітюгів, бо їхній один закульгав, а міняти ж потрібно двох коней, бо вони звикли в парі і розлучати їх небажано.

Що поробиш – не даси, самі візьмуть. А німець вів далі розмову:

– Крім цього солдатам потрібні харчі для кухонь. Отже, нам потрібно п'ять свиней, – зиркнувши по фермі продовжив, – сотню яєць та п'ять літрів меду.

Він, зиркаючи по фермі, помітив вулики, а ось іти йому туди не бажано. Я розпорядився, й усе це було їм видано. Коли вони все це завантажили, пострілявши свиней та перепрягши коней, то німець вийняв аркуш паперу із польової сумки та, сівши в бесідці, написав щось на кшталт розписки. У ній йшлося, що заготівельний загін N-ої частини вермахту дякує (перепитавши кому) господарю ферми хутора Прошув Яну Вронському за надану допомогу вермахту. І далі прераховувалось, що взято, й добавлено, що все це буде зараховано як обов'язковий податок окупаційним військам. Ця розписка в майбутньому дійсно стала документом для німецької окупаційної влади, а видані продукти зараховані як обов'язкові продуктивні поставки військам. Команда заготівельників поїхала, а я сів з шифрувальником-«нареченим» складати радіограму, де повідомлялось Центр про N-ську частину та грабіжницьку заготівлю.

* * *

Наступного дня приїхав на ферму наш зв'язковий, який працював «заготівельником», і від імені резидента доповів, що свєбодзінська радіостанція готова до роботи, а радіостанція в місті Дальня-Одра працювати

не може, бо поряд розташувалося гестапо. І вони запеленгують негайно. Розповів також, що в Лондоні створено уряд на чолі з Сікорським, політичний напрям цього уряду поки що не визначено. Компартія виступила із заявою про те, що цей уряд реакційний, а Армія Крайова, що створюється на окупованій польській території як Рух Опору в боротьбі з окупантами, носить чужу для комуністів національну ідеологію, в яку закладений принцип захоплення територій «від можа до можа». Отже, польським комуністам ця ідеологія чужа й неприйнятна. Їм підходить наша пролетарсько-марксистсько-ленінська. А таку ідеологію сповідує Армія Людова, ближча до простого народу. Вона зараз формує партизанські загони, які базуватимуться ближче до польсько-радянського кордону, а конкретніше – до кордону Західної України та Західної Білорусії, які за Брестським Договором у березні 1918 року відійшли до Польщі.

Тоді ще ні Армія Людова, ні ми – радянські розвідники – не знали, що через кілька тижнів після окупації Польщі, 17 вересня 1939 року, Радянський Союз і його Червона Армія пішла походом «визволяти» Західну Україну та Західну Білорусію. І це робилося з доброї згоди німецьких окупаційних властей. Більше того, в Бресті відбулася «братська» зустріч німецьких та радянських генералів, а на честь цієї зустрічі був улаштований військовий німецько-радянський парад.

Внаслідок визволення Західних України й Білорусії в радянський полон потрапила польська армія і зокрема більше 20 тисяч польських офіцерів було інтерновано в радянські концтабори. Їх у 1940 році енкаведисти Берії, зі згоди Сталіна, розстріляли у Катині під Смоленськом.

Але це буде згодом, а нині я міркував, куди б перевести радіостанцію з міста Дальня-Одра, бо там гестаповці не дадуть змоги в подальшому повноцінно діяти. Резидент дає вказівку передати цю радіостанцію Армії Людовій, з транспортуванням її в район дислокації партизан АЛ в лісах південної частини Польщі, біля міст Катовіце, Лодзь, Ченстохов.

Перевести радіостанцію з-під носа гестаповців – легко сказати, але важко зробити. Щоб здійснити цей намір, потрібно було поміркувати, аби передислокація зв'язку відбулася без пригод. Ми знали, що ця радіостанція запеленгована (ми так передбачали) гестапівцями й ті чекали, щоб захопити всю групу, а не тільки радіостанцію. Ось і потрібно було вивести цю групу з-під нагляду гестапо. На мові розвідки, це називалося «відфільтрувати».

Радистку цієї станції нам з великими труднощами вдалося вивести з-під опіки гестапо, а радіостанцію прийшлося знищити, бо врятувати її було неможливо. Більше того, і нашу «лісову» радіостанцію прийшлося

переводити на особливий режим роботи. Свебедзинську, яка була в лавці, також прийшлося тимчасово законсервувати, бо гестапо посилило полювання на нас, особливо після того, як ми викрали у них з-під носа свою радистку. Уже з'явилися пеленгатори, які після заходу сонця пересувалися в місцях можливого розташування радіостанцій. Наша «бджолостанція» (так ми її називали) виїжджала фургоном у польові, віддалені від нашого хутора місця, де знаходилися вулики біля квітучих сільськогосподарських культур.

Якось ми ледь не вскочили у халепу. Фургон із вуликами після сеанса радіозв'язку повертався на ферму, як назустріч із лісу несподівано виїхав пеленгаторний автомобіль і ніс у ніс зіткнувся з нашим фургоном. Двоє озброєних німців вийшли з пеленгатора й зупинили наш фургон. Радіостанція була в схованці між вуликами, а радист-«наречений» правив кінми. Звичайно, солдати спілкувалися німецькою, яку радист недостатньо розумів, але всеж-таки вловив, як один із них сказав, що тут, між вуликами, може бути рація. Радист похолов від страху: що робити, як почнуть вулики виймати. Але якось йому вдалося пояснити німцям, що вулики вивозяться в поле, бо там квітуть конюшина, ріпак та інші культури-медоноси. І вулики періодично приходиться міняти: повні – на порожні. Зрозуміло, це була дилетантська вигадка, добре, що вони не розбиралися в бджолярстві.

Закінчилося все тим, що німці забажали скуштувати меду і прийшлося їх пригощати на фермі, куди вони приперлися за фургоном. Пригостившись медом, пеленгаторники, подякували та, одержавши ще слоїк меду із собою, поїхали далі. Отже, потрібно було виявити неабияку пильність і винахідливість, щоб не потрапити в халепу.

* * *

Вигадуючи безліч різних, відволікаючих увагу, варіантів, щоб збити з толку пеленгаторів, основну роботу сеансів, крім конче невідкладних, ми перевели в містечко Лесьну. Ця радіостанція була в зоні дій формувань Армії Людової. Але цей захист був до тієї теплої зустрічі радянських та німецьких військ у Бресті. Після цього поляки стали відноситися до нас насторожено, з явною недовірою. Саме в цей час резидент передав, що мене нагороджено орденом «Боевого Красного Знамени» та присвоєно військове звання аж через два чергових – від лейтенанта до майора. З часом ми пристосувалися до нових окупаційних умов.

П'ять років пройшло, як я живу і працюю, вірніше, воюю на невидимому фронті. Багато було доправлено в Центр корисної інформації, раз

мене так оцінило моє керівництво. Пішов другий рік німецької окупації Польщі, закінчувався 1940 рік і я майже зовсім перестав згадувати свою домівку, рідний край, кохану Улю. Де ж ти зараз, моя кохана? Певно, давно закінчила інститут і вже, мабуть, працюєш, а, може, страшно подумати, вийшла заміж.

Саме в цей такий ностальгічний період моїх невеселих роздумів осінню 1940 року прийшов наказ про переведення мене в те місце, мову якого вивчав два роки в розвідшколі. А саме, мене переводять до міста Фюрт, земля Баварія, Німеччина.

Зі щирими почуттями прощаюсь із «братом», з підлеглими розвідниками, з фермою і від'їжджаю до Берна, в Швейцарію. Сильно хвилююсь, адже знаю, що Швейцарія, хоч і нейтральна держава, але кишить німецькими агентами. Німеччина продовжує загарбувати Європу. Уже бомби падають на Лондон, окупована Франція (ось вам, пани, відплата за Мюнхенський зговор по аншлюсу Судет). Загарбані фюрером Бельгія, Нідерланди, Норвегія. Австрію він приєднав ще 1938 року. Тож пів-Європи вже працює на вермахт і потрібно бути зовсім наївним, щоб не бачити, куди націлівся Гітлер. Незважаючи на сумнозвісний Пакт про ненапад, апетит фюрера до СРСР не зменшився. Коли «трапеза» розпочнеться невідомо, а тому, мабуть, моє передислокування пов'язане з міжнародною ситуацією і важливістю Німеччини, як майбутнього ворога СРСР.

Виїжджаю через Чехословаччину та Австрію в Швейцарію з документами німецького промисловця, який їде в комерційних справах. Прибув у Берн та знайшов потрібну адресу, там мене звели з «моєю дружиною» Мартою Рунге (зі справжньою німкенею-антифашисткою), яка одержала спадок від батьків у місті Фюрт та ферму біля містечка Оберцвен. У Фюрті Марта отримала у спадок ресторан та автомайстерню. І ось я, чоловік Марти, Фрідріх Рунге, переїжджаю на батьківщину своєї дружини.

Переїзд відбувся безпечно. Ми їхали легковою автівкою. Німецькі прикордонники перевірили документи та поставили нам кілька формальних запитань. Перетнувши кордон та рухаючись територією Німеччини, я вперше потрапив до цієї держави, а Марта, яка була корінною баваркою, оглядаючись навсібіч, помітила відчутні зміни в своїх земляках. Мені порівнювати не було з чим, тож я просто, наскільки дозволяла можливість відволікатися від керування автівкою, милувався докільцям, захоплювався чистотою і порядком на чудових німецьких автобанах.

У другій половині наступного дня ми були у Фюрті. Тут головною стала Марта. Ресторан розміщався в великому двоповерховому будинку, другий поверх якого був житловим помешканням. Нас люб'язно зустрів керую-

чий справами Мартиноного батька. До моєї «дружини» виявили непідробне пошанування як до власниці значного маєстату.

Наступного дня ми з Мартою відвідали нотаріуса, який вручив Марті заповіт на майно і вона повернулася додому повноправною власницею батьківського спадку. Нам належало стати на облік, або, за радянськими нормами, приписатись і стати мешканцями цього міста. Наші аусвайси (паспорти) були надійні, тож усе пройшло без проблем, а ще потрібно було пройти гестапівський контроль на політичну благонадійність. Хвилюватись і тут не було особливих підстав, але саме гестапо асоціювалося у багатьох людей з якимось монстром. І навіть я, зі своїми професійними звичками та нервами розвідника, йшов туди з неприємним відчуттям. Але все обійшлося, бо я, швейцарець, заговорив баварським діалектом. Чиновник-гестапівець зацікавився, чи я родом не з Баварії. Я спокійно відповів:

– Ми з дружиною Мартою побралися майже десять років назад, тож за цей час я вжився в цей діалект.

Отже, всі тести на нашу легалізацію пройшли, тепер – за розвідницьку справу. Ще коли я ходив містом, то звернув допитливу увагу на одне з вікон другого поверху над входом до аптеки, розташованої на першому поверсі того ж будинку. У Берні мене повідомили про те, що в цьому будинку я отримаю всі подальші інструкції, але туди можна заходити лише в тому випадку, якщо фіранка, що затуляє вікно, буде відхилена, а на підвіконні стоятиме вазон (квітка в ріночці).

Пройшовши мимо аптеки, я звернув увагу на те, що фіранка відхилена і на підвіконні стоїть вазон. А тому я діяв без вагань, але обережно, як велить закон розвідника. На дзвінок, який потрібно було натиснути тричі, вийшов пан середнього віку в жилетці. Обмінявшись паролем і відповіддю, ми зайшли до квартири. Господар запросив мене присісти, подав невеличкий клаптик шовку та багатократно збільшувальне скло. Розгорнувши шовк, я виписав шифровку. Виписав і тут же розшифрував, з цього повідомлення довідався, що мене призначено резидентом баварської групи. Віднині мені присвоєне псевдо «Нахтігаль» (соловей), а Марті – «Пільте» (пілюля). Перечитавши кілька разів інструкцію, ми її спалили. І, відчувши радість і значне полегшення, я не зміг відмовитись від кави. За філіжанкою кави господар повідомив мене, що через день до мене в майстерню приїде покупець автомайстерні та сільської ферми. Ось він і буде моїм зв'язковим. Я поцікавився, що він знає про вірогідність нападу вермахту на СРСР. На це співрозмовник відповів, що їхній агент, який працює в штабі сухопутних військ вермахту, повідомив, що напад найімовірніше відбудеться в 1941 році, а точну дату можна буде з'ясувати пізніше.

Повернувшись до свого помешкання, я усамітнися з Мартою і поінформував її про своє призначення, наші псевдо та про покупця автомаїстерні і ферми. Поступово ми з Мартою обживалися на новому місці, з дня на день чекаючи покупця.

Якогось ранку ми почули сигнал квартирного дзвінка. Відкривши двері, я побачив елегантно одягненого молодого чоловіка, який промовив пароль: це і був зв'язковий-«покупець». Заїхавши своїм напіввантажним автомобілем в майстерню, Хельмут, так його звали, відкрив задній борт і я заглянув у кузов машини. Чого там тільки не було: якісь пристрої, домкрати, кілька металевих діжок із мастилом. Підійшли ремонтники і почали вивантажувати привезене, після чого Хельмут від'їхав, сказавши, що ввечері з'явиться з купчими паперами.

Увечері Хельмут вручив Марті папери, а назавтра пообіцяв вийти на роботу в майстерню. Наступного дня він оголосив ремонтним робітникам, що дає їм певний період часу, щоб вони підшукали собі нове місце роботи, бо в нього є свої ремонтні кадри, які працюють у нього не один рік.

І дійсно, за два тижні в майстерні з'явилися троє працівників, які, переодягнувшись у спецодяг, почали наводити по-своєму порядок. Майстерня мала надбудову, подібну до мансарди, що слугувала конторкою, де раніше було приміщення для механіка.

Походивши майстернею, я звернув увагу, що всі верстаки, допоміжні засоби і стенди робітники розміщали по-новому, за вказівкою Хельмута, але з німецьким порядком і смаком. Автомеханіки працювали повний робочий день.

Наступного дня Хельмут приїхав легковою автівкою і привіз із собою клітку з чотирма голубами. Він заніс її наверх, у свою конторку, туди ж запросив і мене. До приходу робітників або до початку роботи лишалося ще півгодини. Скориставшись цим, Хельмут посвятив мене в таємницю голубів та розповів про одну з діжок з консистентним (густим) мастилом, у якій була захована рація. Хитромудро було придумано: приблизно чверть висоти діжки було заповнено мастилом і непомітно цю частину з'єднано з основною частиною діжки. Потрібно було повернути верхню частину на цілий оберт, щоб вона від'єдналася і під нею відкривається тайник з рацією. Сама рація була закріплена так, що нерухомо стояла, як би діжку не перевертали. Навіть якщо знімали верхню частину, то зверху було мастило, тож потрібно було піддіти спеціальною лопаткою і аж тоді відокремлювалася частинка діжки з мастилом та відкривалася схованка.

Відносно робітників Хельмут розповів, що німецькі антифашисти, перевірені в роботі, люто ненавидять фюрера, родичі їхні були зв'язані з «Рот

фронтом». Я поцікавився, а не може бути так, що вони через родичів «ротфронтівців» взяли «під ковпак» їхніх молодих чад? Хельмут завірив, що все враховано. Мене все ж якось насторожувала така велика кількість агентів в одному місці. Проте Хельмут заперечив мої побоювання тим, що інакше неможливо, бо разом із виконанням розвідувальної програми йому, а значить усім нам, потрібна видимість справжньої автомайстерні. А справжня автомайстерня повинна конкурувати по кількості та якості, щоб вона мала певну рекламу. І дойчмарки нам будуть не зайві. Адже робітникам майстерні також гроші потрібно платити.

Насамкінець, прийшла пора розпочати розвідувальну роботу, адже Європа бурлила військовими подіями. Щоправда, і Радянський Союз також воював, продовжувалася радянсько-фінська війна та війна в Монголії. Там ще раніше, влітку 1938 року, японці були розбиті біля озера Хасан, але агресори прагнули реваншу і вдруге були переможені за рік – влітку 1939-го біля річки Халхін-Гол.

Сівши з Хельмутом обговорювати конкретні справи щодо початку роботи, я задав йому кілька запитань стосовно скритності наших дій. Мені не зовсім сподобалась схованка рації в діжці з мастилом, адже при додатковому обстеження можна з'ясувати, що всередині діжки з мастилом є стороннє тіло, є якась порожнина. Тоді Хельмут повів мене до діжки і ми вдвох (бо робітників уже не було) від'єднали верхню частину. Різьба з'єднання була під грубим обручем, які ставились для жорсткості діжки. А ще ці обручі були своєрідними коліщатами при перекочуванні діжки та при завантаженні її на транспорт. Коли ми від'єднали верх діжки, то я побачив, що тайник має менший діаметр, ніж діаметр діжки. Зроблено таким чином, що порожнина між діжкою та схованкою залита свинцем. Отже, різниці між вагою двох діжок з мастилом і рацією немає – все враховано. Окрім того, при простукуванні ніякої зміни звуку не відчувається.

Але ще мене хвилювали голуби. «Добре, з цим ви мене переконали, але з голубами я не можу зрозуміти, адже політ одинокого голуба в певному напрямку легко навіть неозброєним оком прослідкувати. І куди, в якому напрямку його потрібно посилати, бо до ферми нашої легко й непомічено можна передавати дані з перевізниками продуктів для нашої кухні?», – запитав я.

Тоді Хельмут запросив мене наверх до своєї конторки, де вчора була клітка з голубами. Птахів там уже не було, бо на невеликому горищі, яке було між дахом та стелею конторки Хельмут влаштував просторну голуб'ятню, прорізавши в фронтоні горища отвір, оздобивши його дверцятами з віконцем та поличкою для посадки й висадки голубів. На балконі при

вході в конторку лежала приставна драбина, що, за потреби, приставлялась до голуб'ятні.

Поставивши драбину, Хельмут відкрив дверцята голуб'ятні, а сам спустився й став поряд зі мною. Через якусь мить всі чотири голуби сиділи на полиці, яка слугувала порогом дверцят. Голуби нахохлились, але сиділи й тихенько воркували. Але, як тільки їхній господар весело засвистів, то голуби вертикально знялись в небо, а Хельмут, посвистуючи, спонукав їх підійматися все вище й вище. Потім Хельмут поміняв тембр свисту й частоту. Почулась своєрідна «азбука Морзе» і голуби, піднявшись досить високо, почали розлітатись в різні сторони. Свист знову ледь відчутно поміняв звук і голуби почали злітатись до купи. І, насамкінець, свист знову поміняв фазу звучання, і голуби помалу стали знижуватись, але, як тільки «диригент» повернувся до найпершого тембру свисту, як голуби знову почали набирати висоту. Закінчилася ця «вистава» тим, що Хельмут просюрчав не дуже голосно, але заливисто, наче поліцейським свистком, і голуби всілися на полицку біля дверцят. Задоволений господар взяв відерце з харчами і піднявся до голуб'ятні.

Повернувшись у конторку, радісний Хельмут чекав моєї реакції. Але я, хоч і був надзвичайно вражений вишколом групи голубів, але ставити їм оцінку не поспішав. Тоді, як Хельмут не вагався розхвалювати цих неординарних учнів. Нарешті, я висловив своє захоплення вишколом птахів, але всеж запитав:

– У якому, все-таки, напрямку буде діяти голубина пошта?

– У будь-якому птахи не полетять, але кожний голуб знає свій напрям. Наприклад, у Вашу компетенцію та підпорядкування ввірені радіостанції в містах Роршах, Швейцарія, та Тахов, Чехословачія. Міста прикордонні, відстань до них покривається певними голубами за 6-8 годин, залежно від погоди.

– А якщо на цього поштаря нападе орел або яструб? – запитав я.

– Якщо нападатиме на відкритій місцевості, то голуб уміє такі фінти виробляти, що знищити його практично неможливо. Використовувати ми їх будемо в найекстремальніших випадках. Між іншим, кожний із цих голубів коштує як дороге комфортабельне авто. А за всіх чотирьох можна придбати авто «Хорх», на якому пересувається фюрер, – закінчив він і весело розсміявся.

І тут для зняття душевного напруження в розмові я розповів анекдот:

– *Сидять два підвигивших гаврики в ресторанчику, в якому на всю залу заливається канафейка.*

Один із цих клієнтів підкликає метрдотеля й запитує:

– Скільки коштує ця птаха?

– О, вона дуже дорога – одна тисяча доларів, – відповів той.

– А ви могли б її засмажити? – запитує п'янчужка.

– Будь ласка!

Через деякий час приносить офіціантка засмаженого кенаря.

Тоді жлоб'яра, посміхаючись, кинув на тацю 5 доларів й промовив:

– Відріжте мені на 5 доларів.

Хельмут посміхнувся, але промовив:

– Я свого голуба не засмажу й за сто тисяч золотом.

А я повернувся до серйозної розмови щодо пробного зв'язку, який будемо розпочинати завтра вночі. Я знову поділився з Хельмутом своєю практикою працювати на двох радіостанціях, розділяючи радіограму на частини, з тим, щоб скоротити до мінімуму час роботи радіостанцій. Тим більше, що в трьох кварталах від нас працює гестапо.

Прийшов нарешті час, коли рація розвернута, радист сів за ключ. Хвилюється він, хвилюємося й ми. Після паролю нам відповіли і ми радісно потиснули один одному руки. Але не варто розслаблятися. Ми одержали від Центру вказівку: тримати на контролі все, що стосується ймовірності нападу на СРСР. Була інформація, що німецькі люфтваффе часто порушують повітряний простір СРСР, не зважаючи на Пакт про ненапад.

Радіостанція працювала всього кілька хвилин, які нам видалися як кілька годин. Закінчивши сеанс, ми швидко зібрали радіостанцію, від'єдали антену і все це повернули до схованки. Місце, де велася передача, та простір навколо схованки обробили спеціальним розчином – настоянкою цвіту тютюну, насіння дурману та трави синьоголовника. Після такого обробітку ніякий найчутливіший пес нічого не зможе виявити. Я запитав в Хельмута:

– А чи не простіше було б ці місця притрусити тертим тютюном?

Він заперечив:

– Від тертого тютюну собака починає чхати, а це відразу підказує кінологу, що щось тут є. Потрібно краще шукати, подумає кінолог.

І я замислився з подивом, що такої інформації нам у розвідшколі не давали. Правда, про голубину пошту нам розповідали і навіть була невеличка практика, але те, що голуби володіють таким талантом і розуміють своєрідну «морзянку» – це було для мене неймовірним відкриттям.

Я не схвалював використання голубиної пошти, але коли сам побачив, як голуби високо підіймаються в небо та які «кренделі» виписують в повітрі, щоб збити з пантелику противника, то прийшлося погодитись. І ось ми споряджаємо голуба, який полетить у місто Нюрнберг за поштою. Там

наш агент уже підготував поштовий спецконтейнер, який прикріплюється в місці, де крила виходять з тулуба. Прикріплюється так, щоб, бува, контейнер не загубився, бо якщо прикріпити на шиї, то в бінокль можна помітити, що щось там є. Подібне застереження існує й щодо кріплення до лапок, голови і інших місць у птаха.

Хельмут спорядив голуба та направив його свистом у потрібній бік. Голуб виконував усе бездоганно – піднявся на таку висоту, що ледь неозброєним оком був помітний. Тоді полетів у протилежний бік від напрямку на Нюрнберг. І лише пролетівши певну відстань, голуб розвернеться і полетить до цілі. Ось яка хитра птаха, дійсно їй ціну важко скласти.

Голуб повернувся назад через два дні. У контейнері, що він приніс, була важлива шифровка та мікроплівка. Усе це потрібно було негайно передати в Москву, а тому Хельмут склав радіограму з двох частин і одну з них завіз на ферму. І ось, знову ми передаємо пришвидшено, щоб вкластись у кілька хвилин. Усе пройшло нормально, радіограма передана, а тепер потрібно переправити плівку.

Для цього Хельмут став готувати в дорогу до швейцарського міста Роршах іншого голуба. Усе повторилося і голуб полетів в інший, від швейцарського напрямку, бік.

Початок розвідувальної роботи був, дякувати Богу, нормальний. І всеж я не втримався й запитав Хельмута:

– Мене не полишає подив та цікавість, який заклад вишколює таких голубів?

– У Швейцарії, в м. Базелі, є така школа, про яку нацисти знають, адже вся Швейцарія нашпигована гестапівцями, але цей навчальний заклад добре законспірований під спортивний клуб. Там є своєрідна ферма, де голуби вирощуються, схрещуються та відбираються найобдарованіші поштові породи. Потрібно відзначити, що робота з вишколом голубів дуже копітка й довготривала. Навчити голуба сигналам свисту легше, але щоб навчити його плутати напрям, потрібно вивозити їх у різних напрямках.

* * *

Прошло вже два місяці, як ми передаємо радіограми та працює голубина пошта. Але Хельмут, який має свої «вуха» майже по всій Баварії та ще деінде, повідомив мене, що один із сьогоднішніх клієнтів майстерні проговорився, буцімто гестапо відомо про роботу в районі Фюрта радіостанції. Ми, звичайно, очікували, що з часом нас виявлять, але не сподівалися, що це станеться так швидко. Лишень я почав думати, які дії необхідно вжити для посилення скритності, як почув звук автомобільного

клаксона біля воріт майстерні. Виглянувши, я перелякався, бо сигнал подавала автівка гестапівців. Це їхня автівка, у нас такі авто були визначені. Рефлекс розвідника спрацював і в мене, і в Хельмута, мабуть, одночасно.

Виявилося, що гестапівський водій приїхав на техобслуговування. Ремонтники, завівши авто на оглядовий майданчик, взялися за свою справу, а водій почав ризикати очима по майстерні. Поки авто обслуговувалось, а водій приглядувався та принохувався до кожного куточка в ремонтній залі, ми були весь цей час у нервовій напрузі. І лише коли він від'їхав, з полегшенням зітхнули, але душевна напруга не полишала нас до вечора. Ми були переконані, що ця гестапівська автівка – «пробна кулька», адже в гестапо є своя автомайстерня.

Гадали-радилися і вирішили тимчасово залягти на дно, а щоб зв'язок не переривався надовго, то я зараз же виїжджаю в швейцарське місто Роршах, де діє інша наша радіостанція, і довідоюся, в яких умовах працюють вони. Поїздка виявилася вдалою і ми з ними домовилися, що основне навантаження робимо на їхню радіостанцію. Остання працюватиме тепер у парі зі станцією, що дислокується поблизу чеського міста Тахов.

...Свято нового 1941 року пролетіло якимось швидко й не дуже весело. Хоч наша баварська команда працювала й напружено, але відносно терпимо. Нам достеменно було відомо, що цей рік принесе біду нашій Батьківщині. У нас були надважливі відомості і ми їх негайно передавали в Центр. Найцінніше джерело інформації – офіцер штабу сухопутних військ вермахту. Ми одержали від нього декілька фотоплівок з новою зброєю. Усе це пішло в Москву.

Настала весна 1941 року і фюрер не зупиняється. У квітні 1941-го окуповані Угорщина, Болгарія та Югославія. Отже, майже вся Європа «накрита німецьким чоботом».

У Фюрті з'явилися пеленгатори – значить усе ближче до нас наближається гестапо. Тож ми тимчасово затихаємо в радіоефірі. Ми навіть більше хвилюємось за нашу ферму, ніж за автомайстерню. Наше хвилювання посилилось після того, як неподалік від нашої ферми гестапо накрило англійську радіостанцію. Звичайно, ні ми з ними, ні вони з нами ніяких контактів не мали, але однаково це додало нам хвилювання.

«Нет худа без добра» – наголошує російське прислів'я. І ми зараз постоли перед такою дилемою в зв'язку з арештом англійської радіостанції. Якраз цей арешт став нам на руку. Раз Бог нас захистив, то ми з Хельмутом (а він у мене став, ніби громадським захисником) порадилися і вирішили тимчасово законсервувати радіостанцію, що знаходилась на фермі. Нехай гестапо думає, що то була англійська, яку вони арештували. Нам

було ясно, що вони вже стежитимуть за роботою наших радіостанцій.

Свою, що в автомайстерні, ми спарували зі швейцарською. Окрім того, слава Богу, голубина пошта працює на повну потужність і бездоганно. Через цей зв'язок ми переправили на чехословацько-шейцарські пункти радіозв'язку кілька цінних фотоплівок з новими розробками танків, літаків і підводного човна, за що одержали подяку від Москви, а швейцарський банк перевів на депозит автора цих фотоплівок солідну суму коштів, але «гра варта свічок» – наголошує прислів'я.

Але це, між іншим, я похвалився. Зараз мені, як керівнику баварського відділу зовнішньої розвідки, потрібно ламати голову, як приспати пильність гестапівців. Адже наш агент, якого Хельмут заслав у польову жандармерію СС, попередив, що пеленгатори курсують у центрі міста та в передмісті, в основному, вночі. Можна було б організувати миттєву передачу вдень. А де ж облаштувати радіовузол? У майстерні цього не зробиш, бо кожний день прибувають клієнти. Підіймати рацію наверх до голуб'ятні? – варіант негожий. Тоді я вирішую перенести рацію наверх в одну з кімнат, поряд із моєю спальнею, і розпочати швидкісні скорочені передачі, у невідкладних випадках, вдень.

Цей задум ми виконали і радистка, яку ми перевели з ферми, працювала внизу в нашому ресторані старшою зали, щоб непомітно можна було відлучатися на сеанс радіозв'язку. До речі, в автомайстерні ще декілька разів обслуговував своє авто водій із гестапо і було кілька офіцерів вермахту, але рації там уже не було. Схованку ми придумали в каміні ресторану. Радистка ця працювала в ресторані до обіду, а після цього її підміняла Марта, яка була власницею закладу. Уже пішов другий місяць, як ми працюємо по-новому, все йде нормально. Аж раптом відділ абверу (німецької військової розвідки) виявив у передмісті Нюрнберга англо-американську радіостанцію і ми знову тимчасово призупинили свою роботу. Хоч нас удень засікти було не так-то просто, бо Хельмут завербував одного оператора пеленгаторної станції, який своєчасно нас інформував, коли вони виїжджають на «полювання».

Вербовка ця мені не дуже сподобалась, бо я був за дуже прискіпливу перевірку, щоб гестапо не заслало в наші ряди свого «козачка». Але Хельмут підбирав кандидатів із комуністів (які були таємними членами антифашистських організацій). Такі «бійці» для нашої організації, зазвичай, були цінними, але береженого й Бог береже, і ми в цьому були послідовні. Усі доходи від ферми, автомайстерні та ресторану йшли на розвідку за виключенням коштів, що витрачалися на функціонування самих підприємств. Частина коштів приходилось брати з швейцарських банківських

депозитів. Куди я їздив разом із Мартою, яку приходилося брати для прикриття. Адже в Базелі у Марти є невеличка бакалійна лавка і їй потрібно хоч раз на декілька місяців контролювати цей бізнес. Ось тоді і я маю змогу їхати, бо «дружина» не може керувати автівкою через слабкий зір.

Наступила весна 1941 року і наш головний агент надав нам інформацію про план «Барбаросса», який уже знаходився в розробці штабу сухопутних військ вермахту. Цей план нападу на Радянський Союз уже був схвалений фюрером. І війська на фронті від Баренцового до Чорного моря підтягувалися до радянського кордону. Про це ми негайно доповіли в Москву, але нас заспокоюють та вимагають ще і ще раз перевірити ймовірність нападу, зважаючи на Пакт про ненапад.

Інформація нашого агента в штабі сухопутних військ вермахту про те, що план «Барбаросса» почне діяти в червні 1941 року, найцінніша і її ми в найкоротший час відправляємо в Москву.

* * *

Десять років я працюю без будь-якої відпустки. Не знаю, що там робиться на Дону, як там мама, як і де зараз Уля. Не раз ловлю себе на думці про те, що вліз добровільно в цей «розвідхомут», ось і працюю з останніх сил. Мабуть ніяка робота не забирає стільки напруги та здоров'я, як наша. Водночас міркую, що може бути, якщо почнеться війна. Тож не маю морального права скаржитися на свою долю. Адже мої брати зараз мають не менше клопоту, ніж я. Вони обидва командують військовими частинами і від того, як спрацюю тут я, вони і їхні підлеглі залишаться з меншими втратами. Тому, Толю, не хандри й не розкисай. Якщо, не дай Бог, війна, то всім дістанеться, а військовим – у першу чергу. Згадую доречне народне прислів'я «терпи козаче – отаманом будеш». Щодо звань і нагород, то, дай Бог, кожному. Моїм братам до підполковника потрібно було від лейтенанта більше десяти років тягнути, а я в свої 29 уже підполковник, орденносець. Зате вони можуть у свої відпустки ніжитись на пляжах Криму, а я був би щасливий, якби мав змогу викупатись у нашому рідному Дону. Але, що це я розхникався, мабуть таки втомився. Проте годі думати про те, чого зараз досягнути неможливо, бо якщо війна почнеться, то потрібна ще одна радіостанція, але не в Німеччині, а в більш надійному місці. Але де, як уся Європа окупована, де є це надійне місце?..

Залишилася Швейцарія. Вона хоч і не зовсім нейтральна, бо і абвер, і гестапо тут на кожному кроці діють. І все ж іншого, кращого місця не існує в цей передвоєнний період.

Порадивившись із Хельмутом, бо це був найнадійніший помічник і вина-

хідливий фахівець розвідсправи, ми зупинились на Базелі, де вузол радіозв'язку разом із радіостанцією міста Роршах буде працювати в парі. І якраз базельська радіостанція передала в середині червня 1941 року ту сумнозвісну радіограму про те, що 22 червня 1941 року, о 4-й годині, розпочнеться напад німецьких військ на СРСР. Ми думали, що це ми першими надіслали подібне донесення, але потім виявиться, що Сталін добре знав і дату, і, навіть, годину початку війни, але він так вірив Гітлеру, що заборонив навіть згадувати будь-які дати. І хоч літаки вермахту вже не один місяць порушують радянський кордон, але Сталін також заборонив навіть згадувати про якісь провокації. А ось про те, що абвер з подачі фюрера підкинув провокаційну «депешу» в 1937-му про те, що радянські генерали і, навіть, маршали співпрацюють з нацистами, то товариш Сталін повірив і вже з його подачі Берія перебив найталановитіших військових фахівців.

...Війна почалася в час, про який ми доповідали Центру. Рівно о 4^ї війська вермахту порушили радянський кордон. Літаки люфтваффе бомбили найбільші та найважливіші радянські міста. 190 дивізій вермахту, 4^х тисячі танків, 5^{ти} тисяч літаків порушили кордон СРСР*.

О 12^ї, коли війна уже йшла на радянській території, нам була видана програмна вказівка з Центру, щоб ми звернули увагу й довідалися: війська яких країн воюють на стороні Німеччини? Нам потрібно було негайно одержати ці дані від нашого агента зі штабу сухопутних військ. Але як? Адже весь вермахт зараз працює в посиленому режимі. Проте Хельмут зумів налагодити зв'язок із нашим агентом і за добу такі дані були надіслані в Москву. Ми з'ясували союзників нацистської Німеччини, це, в першу чергу, Італія – союзник по блоку, Угорщина, Румунія, Фінляндія. Армії цих держав увійшли або долучилися до вермахту у війні проти СРСР.

З початком війни проти СРСР нам стало на порядок важче вести розвідувальну справу. Щоб зберігати конспірацію, ми з Хельмутом придумували фантастичні винаходи. Основне навантаження несли швейцарські радіостанції і тільки при екстренній необхідності ми включались у швидкісний режим роботи. Швейцарці одержували дані, в основному, голубиною поштою. Дякувати Богу, який береже й дає сили нашим голубкам. Ми їх також берегли більше, ніж самих себе. Голуб, що повернувся з рейсу, відпочивав не менше 3-5 днів. Добре, що ні гестапо, ні абвер не подумалися звернути увагу на наших голубів.

Голуби були нашою особливою таємницею, окрім нас двох, ніхто про цю пошту не знав. Пеленгатори на початку війни працювали цілодобово. Наш агент, оператор пеленгаторної станції, своєчасно нас попереджує.

* «Атлас офіцера», Москва, 1984.

Він наголошує, що їхні прилади вже фіксують роботу радіостанції в нашому квадраті. А Центр вимагав щоденно нових донесень. Нам потрібно було весь час нищпорити, щоб довідатись, чи правда, що Гітлер підготував цілу систему концтаборів і де вони розташовані, чи правда, що абвер готує з підлітків, забораних на окупованих територіях, агентів для засилки на територію СРСР малолітніх диверсантів? І де центри підготовки цих диверсантів. Зі зрадою генерала Власова нам було поставлено завдання завербувати агента або заслати свого агента в табір цього зрадника. І таких завдань із кожним днем ставало все більше, а ще безліч завдань військового напрямку, пов'язаних із новими технологіями і винаходами.

Уже фюрер потерпів поразку під Москвою, виграна битва в Сталінграді. Почався масовий наступ Червоної Армії на всіх фронтах, прорвана блокада Ленінграда. Оперативно нам ставало працювати все важче. Поряд із передачею важливих донесень про ворога та його подальші наміри, ми раділи успішному наступу на всіх фронтах Радянської Армії (таку назву вона отримала), але чомусь ми недостатню увагу приділяли діяльності сил опору на окупованих територіях. А дарма, знав би я, як було важливо для мене особисто цікавитися партизанським рухом. Про це мені стане відомо вже після війни, коли я потраплю, нарешті, до своєї рідної станиці. Я довідаюсь, що моя кохана Уля була на території Польщі. Тоді я цього не знав, а тому й не приділяв уваги партизанському рухові. Між іншим, не було часу відволікатися на будь-що крім своїх прямих обов'язків.

Ще 1942 року Центр зацікавився ракетним обстрілом Лондона німецькими ракетами ФАУ і попросив нас спробувати хоч щось довідатися про нову військову техніку, а можливо й потрапити в їхнє проектувальне бюро. Ми проконсультувалися з нашим військовим агентом: чи є можливість з'ясувати щось про діяльність і винаходи професора Вернера фон Брауна. Через якийсь час наш військовий агент передав, що за відомості по ФАУ потрібна буде чимала сума. Я поінформував Центр і одержав згоду на будь-яку суму. Через певний час ми одержали мікроплівку з необхідними кресленнями. І нам тоді здавалося, що на цьому ракетна справа завершена, але це так здавалося мені, а керівники думали по-іншому...

* * *

У середині 1943 року мене терміново викликали в Базель. Їхав туди, не догадуючись, який сюрприз мене чекає. Проте наказ є наказ, і ось я зустрічаюся з представником Центру. Він запитав мене, кого б я залишив замість себе резидентом, якби прийшлося переходити на інше місце. У мене йкнуло серце: можливо переведуть ближче до рідної домівки? І я

твердо порекомендував замість себе Хельмута. Представник скривився, наче оцту сьорбнув, але я підтвердив, що кращої кандидатури не бачу. З ним я працював не один рік, і не одну важку проблему вирішили разом, зберегли конспірацію, агентів, дай Боже кожному резиденту бути таким винахідником і підпільником, як Хельмут. Перевірений товариш, який люто ненавидить нацистів. Такий не підведе, з ним можна вирішувати будь-яку справу. Та і голубів він своїх не залишить. Вони знають лише його сигнали («морзянку»). Погодившись з моєю пропозицією, представник Управління Зовнішньої розвідки ознайомив мене з наказом Центру про переведення мене резидентом у французьке місто Азбрук. Це в північній Франції, неподалік протоки Ла-Манш. Одна радіостанція буде зі мною в цьому ж приміському місці, а друга – у місті Берг. Нам належало тримати «пульс» при відкритті другого фронту союзників. Франція ще окупована німцями, а тому працювати буде непросто, адже нелегко починати роботу на новому місці, з новими людьми.

Повернувшись у Фюрт та об'явивши Марті й Хельмуту про своє переведення, я їх щиро засмутив. Марта просльозилась. Хельмут, окрім того, заперечив стосовно свого підвищення до резидента. Але я переконав їх, що війна скоро перейде на територію Німеччини і з приближенням Радянської Армії і гестапівцям, і абверу буде не до них, а значить рівень контролю послабиться.

Зробивши ще деякі зауваження і побажання та підготувавши своє авто в майстерні, я виїхав уранці в Базель, а там, одержавши нові документи, – до Франції, як француз, який живе в місті Таро. У Швейцарії я нібито був у комерційних справах і тепер повертаюся назад. Тепер моє ім'я за документами – Ів Жермон, псевдо «Жорж». В'їхавши на територію Франції, я кілька разів зупинявся на вимогу німецьких військових патрулів. Але документи у мене були в порядку, в автівці також ніякого компромату. Ще в Базелі я змінив номери авто на французькі й тепер ніякі перевірки мені були не страшні. Зараз я, як комерсант, їду в бізнесових справах на північ Франції. Дорогою повинен зустрітися ще з одним нашим розвідником, який поінформує мене щодо умов роботи в окупованій Франції. Радянський агент застеріг, що зараз німці також переймаються другим фронтом, щоб він подовше не відкривався. Радистка з рацією знаходиться в місті Азбрук. Цього разу мені належало працювати на перевалочній базі, що переправлятиме овочі, фрукти, виноград, вино і продукти з півдня на північ Франції. З цієї ж бази отримують деякі продукти, овочі та фрукти німецькі військові постачальники, а спілкування з військовими – знахідка для розвідника.

На згадану базу я приїхав через дві доби після виїзду з Базеля. Старший групи доповів, після паролю, що група готова до роботи. Відстань до Центру збільшилася, а тому мої обидві радіостанції працюють через агента, з яким я зустрічався по дорозі сюди.

Зупинився я в готелі, який був поряд із базою. Це викликало менше підозри, адже я, фактично, був тут у відрядженні. Приїхав з півдня Франції, щоб укласти низку договорів на постачання, в т. ч. і для окупаційної армії.

Французьку мову я знав відмінно, але без місцевих діалектів. Це давало перевагу, бо певний діалект в час окупації робить іноді насторогу для толкового контррозвідника. Пам'ятаєте, як здивувався гестапівець у Фюрті, почувши мій баварський діалект?..

У готелі в мене був одномісний люкс, як і личить серйозному комерсанту. У ресторані, який був на першому поверсі, працювала офіціанткою наш агент. Тож вечорами вона могла приходити до мене під виглядом коханки. І я міг вільно одержувати деяку інформацію, адже в ресторані харчувалися чимало військових інтендантів. Такий інтендант тепер обідає зі мною за одним столом. По-французьки він говорить погано, а я вдаю, що німецької не знаю. Так само й наша офіціантка вдає, що німецькою не володіє, а тому військові, після кількох стопарів, розв'язують язика.

Ознайомившись зі своїм «господарством», я також залишився задоволеним. Радіовузол на другому поверсі був розташований у приміщенні, надбудованому над складом, що був у стороні від основних складів. Тут були гаражі для автотракторного та кінного (гужового) транспорту, причепів, акумуляторна для підзарядки батарей електрокарів та навантажувачів. Спочатку мені це місце для радіостанції не сподобалось, але мене переконали, що кращого тут немає. Радіостанція «припрацьована», функціонує близько року і поки що вдало. Колишнього резидента перевели в інше місце.

Агентура також, на перший погляд, була надійна, але тут, після фюртської відносної тиші, був прохідний двір, як кажуть у народі. Зручність радіозв'язку в автомайстерні не зрівняєш з людськими потоками, які снували тутешніми складами. Побувавши на одному з радіосеансів, я почув жахливий хаос в ефірі, суцільний морзянковий гамір. Здивувався, як ті радисти впізнають своїх. Хоч і знаю, що кожний радист має свій почерк і один одного знаходять в цьому ефірному безладі. Такий стан мене заспокоїв, адже тут пеленгаторам щось конкретне виловити, мабуть, неможливо. Перші враження були не такі страшні, як я собі уявляв.

Але я знав dokonane правило розвідника – не розслабляйся й очікуй

неприємностей з усібіч. Тож вирішив зосередитись і роботу радіостанції спланував по-своєму – працювати швидко й коротко. Одну частину радіограми швидко передаємо ми, а другу надсилає наша паралельна станція. Але як передати швидко другу половину шифровки? Там було легко, бо голубина пошта працювала, а тут як передати? Довго я ламав голову, доки не знайшов виходу. Сюди б Хельмута, той обов'язково щось придумав би. Паризький колега, на якого я вийшов, коли їхав сюди, запропонував зустрітись. Прийшлося їхати. І ось, зараз сидимо в тихій кав'ярні і він знайомить мене з одним із підпільників-антифашистів з патріотичної організації Фронт визволення Франції. Це продеголівська організація і вони з комуністами спільного нічого не хочуть мати, але водночас люто ненавидять нацистів. А тому радянській агентурі охоче допомагають.

Отже, мене це влаштовувало. Їхня радіостанція знаходиться в передмісті Азбруку, тож передати шифровку неважко, а бергівська радіостанція буде працювати на другорядних передачах, які можна розділити й передавати самостійно з перервами.

Зараз Центр вимагає нагальних відомостей про дії союзників. Моя «коханка» довідалася своїми каналами, що союзники готують висадку, але не в цьому році. Мабуть, чекають поки Радянська Армія добиватиме нацистів, щоб для союзників лишилося менше військового клопоту. Німецькі війська на території Франції вели себе так, ніби чекали на прихід союзників. Німецькі офіцери відкрито обговорювали свої наміри чинити лишень символічний спротив англо-американцям.

Мене завжди хвилювало якесь передчуття, щось схоже на інтуїцію, але інтуїція, це коли чекаєш чогось конкретного. А в даному випадку я чогось конкретного не чекав, але відчував, що щось неприємне має відбутися.

І це передчуття матеріалізувалось. Регіна – працівниця ресторану, яка вдає мою «коханку», французька польського походження, дуже цінний агент, а тому мені навіть вигідно, що нам приписують близькі стосунки. Вона часто заходить до мене в кімнату, а тому ми навіть на людях показуємо свою «закоханість». Регіна – приваблива красуня, але нам зараз потрібна лише та цінна інформація, яку вона отримує мововолі серед п'яних німецьких офіцерів. У Регіни багато друзів та подруг, але найближча – Моніка, горнична готелю, в якому я мешкав. Моніка теж була агентом патріотичної організації Фронт визволення Франції, а в готелі проживало чимало німецьких офіцерів-інтендантів, які були носіями досить цінної інформації.

Ми завжди зустрічались з Регіною звечора, а тут о третій годині ночі пролунав тихий стукіт. Відчинивши двері, я побачив Регіну тремтячу та

розгублену. Впустивши до себе, я зрозумів, що виникла якась біда. Регіна тремтячим голосом розповіла, що її подруга Моніка потрапила в халепу. Через дві кімнати від моєї зараз лежить мертвий німецький офіцер, якому Моніка підсипала снодійне з метою приспати та потрусити його портфель. Але, мабуть, вона перестаралась зі снодійним, бо офіцер помер. Можливо, він був сердечником. Зараз потрібно спекатися трупа, бо в готелі ночують ще кілька німецьких офіцерів.

Отже, зараз Регіна чекає від мене допомоги, але ж закони розвідки категорично забороняють вплутуватись у будь-які сторонні події. Але ж Фронт визволення Франції надає нам певну допомогу, ми використовуємо іноді їхню радіостанцію. А тому прийшлося ризикнути. Проте я засперіг, що сам я з цим не впораюсь. Регіна доповіла, що зараз прибудуть бійці з Фронту, тож потрібна слушна порада, як замаскувати зникнення трупа. Коли я зайшов до кімнати, де лежав німець, там уже було чотири молодих хлопці. Ще добре, що вся обслуга готелю була пов'язана з цією організацією.

Тому, не підіймаючи галасу, ми швидко завернули труп у килимок, а хлопці винесли його в автівку. У кімнаті навели ідеальний порядок і обробили рідиною (її мені видав, про всяк випадок, Хельмут), якою ми обробляли свої схованки від пошукових собак. Оскільки покійний німець був один, то виявили його зникнення лише через тиждень. І гестапо з представниками військової частини покійного допитали весь персонал та мешканців готелю, у тому числі й мене. Усі, як один, розповіли, що покійного в той вечір бачили лише в ресторані, а в готель він не заходив.

Через деякий час Регіна довідалась від Моніки, що гестапо, за чутками, вирішило списати його, як дезертира, а портфель його мав цінні папери. З них і нам дещо перепало. У Франції мені було працювати набагато легше, ніж у Німеччині, адже там німці в той період були переважно на боці нацистів, а тут навпаки – більшість французів ненавиділи окупантів. До речі, згодом за цю операцію я з подачі командування Французького руху Опору одержав від посла Франції в СРСР орден «Почесного легіону». Не забули ті хлопці, що тоді в готелі ризикували своїм життям, мою допомогу.

Хочу відзначити, що та зустріч з французькими патріотами дала мені можливість тісніше спілкуватися з Фронтом визволення Франції. Вони згодом ділилися через Моніку і Регіну цінними відомостями.

Наприклад, я довідався, що фюрер зняв частину військ з Франції та перекинув їх на східний фронт проти наступу Радянської Армії. Отже, в Центр негайно було донесено про це. Було одержано також іншу цінну інформацію про те, що нацисти зараз через Швейцарію намагаються зв'яз-

затися з англо-американцями, щоб узагалі здати без серйозного спротиву союзникам західні території. Гімлер, Герінг, Борман ведуть таємні перемовини з союзниками, щоб виторгнути собі переваги після капітуляції. І ця верхівка нацистів буде робити все, щоб затримати пересування Радянської Армії, а союзники, навпаки, повинні захопити якнайбільше німецької території. Про ці таємні перемовини стало нам відомо завдяки французьким товаришам і ми негайно це повідомили Центру.

Мені приходилося часто відлучатись в «комерційних справах» у Париж та інші міста. Всюди відчувалося, що окупаційні війська знаходяться в розпачі, зникла зверхність, але я добре розумів принцип, що поранений звір найстрашніший, а тому розслаблятися ні собі, ні своїм підлеглим не дозволяв.

* * *

Вивчаючи згодом відкриття другого фронту союзниками, я прочитав спогади Г. К. Жукова «Воспоминания и размышления». У них наведено діалог між маршалом Жуковим і головнокомандувачем союзними силами Д. Ейзенхауером (майбутнім президентом США). У книзі наведено слова американського генерала:

– Наблюдая за развернувшейся борьбой Советского Союза с Германией, мы затруднялись тогда определить, как долго продержится Россия и сможет ли она вообще сопротивляться напору германской армии. Деловые круги США вместе с англичанами в то время были серьезно обеспокоены проблемами сырьевых ресурсов Индии, средневосточной нефти, судьбой Персидского залива и вообще Ближним и Средним Востоком.

Далі Жуков продовжує:

– Из сказанного Эйзенхауэром было ясно, что главной заботой США было обеспечение своих военно-экономических позиций, а не открытие второго фронта в Европе. Главные трудности при вторжении в Нормандию, по словам Д. Эйзенхауэра, состояли в переброске войск и их материальном снабжении через Ла-Манш. Сопротивление же немецких войск здесь было незначительным.

Ось так підтверджувались наші повідомлення в Центр щодо спротиву німців на західному фронті в червні 1944-го, коли війська союзників висадились через Ла-Манш на територію Франції. Спротив німців союзникам був створений тільки в липні місяці 1944 року, але Радянська Армія в невідгідних для себе умовах почала наступ на своєму фронті і німці змушені були зняти частину своїх військ та перекинути їх на східний фронт проти Радянської Армії.

З наступом союзників та звільненням Франції я з дня на день очікував, що нашу команду розформують, але Центр не поспішав цього робити, навпаки, нам було наказано не розслаблятися та зберігати підпільний стан. Подальші події показали, що керівництво радянською розвідкою знало, що робило. Бо в міру просування сил союзників на захід, у напрямку Берліна, всі нацистські очільники, як пацюки з потопуючого корабля біжать і здаються в полон союзникам, аби тільки не потрапити в лапи НКВД.

Ось тому радянські розвідники продовжували свою роботу серед англо-американських військ з допомогою патріотичних сил Франції, які боролися проти нацистської окупації, а тепер не в захваті від дій командування союзними військами.

Дійсно, наші агенти та патріоти-французи інформували нас про подвійні стандарти союзників і все це доповідалось у Москву. Тим більше, що нас поки що ніхто не турбував ніякими пеленгаторами. Працюємо спокійно, але, мабуть, таку лафу з часом прикриють, хоч за цінністю інформації ми відчували, що користь від нас очевидна.

Лише після підписання в Акта про капітуляцію Німеччини прийшов наказ про переведення мене в Італію. Там я працював резидентом під псевдо «Кардинал», а за паспортом був Філіп Россі. Пробув я там всього один рік з середини 1945-го до середини 1946 року. До речі, в післявоєнних умовах працювати було значно легше. А тому не варто описувати всі події, які випали на мою долю. Було ще чимало ризику в моїй роботі і в післявоєнний період, адже після «гарячої» війни настала ера «холодної».

Інформація, яку я добував зі своїми агентами, була не менш цінна, ніж тоді, в час воєнного лихоліття. Проте, щоб не збільшувати розмір книги, я гадаю, що достатньо перерахувати коротко мій послужний список та щиро подякувати Богу за те, що він мене зберіг. Адже я мирно закінчив «війну на невидимому фронті». Контррозвідка противника моїх ррадіостанцій і радистів жодного разу не визначила, хоч умови іноді були переважними та надскладними. Окрім того, я задоволений та, знову ж таки, вдячний Богу, що мені не прийшлося нікого вбивати, навіть відстрілюватися в екстремальних умовах та стрибати з парашутом. Хоч мене навчили стріляти з двох рук на тихий шурхіт і ще безліч усіляких «вогневих ускладнень», які розвідник повинен уміти.

...Після Італії мене переводять в Югославію. Тоді якраз Тіто пішов супроти Сталіна, і там я працював з середини 1946-го до 1953 року. За паспортом я був Решко Таніч, псевдо «Серб». Працювалось нелегко, адже югославська контррозвідка чигала нас не гірше нацистської. Але всеж вдавалося викрутитися з різних непростих ситуацій.

У 1953 році, після смерті Сталіна, з Тіто були нормалізовані відносини і мене передислокували в Єгипет. У цій державі нашому керівництву, особливо Микиті Хрущову, потрібно було «пасти» Гамалю, щоб він не хилився до Заходу і «все» це потрібно було нам «винюхувати». «Винюхував» я там з паспортом Махмуда Асира, псевдо «Ніл». Служив у Єгипті з середини 1953-го до 1956 року.

...Після військової агресії проти Єгипту англо-американських сил та втручання в захист Єгипту Збройних Сил СРСР, мене переводять до Індії. Там також потрібно було «слухати», чи справжній наш друг Джавахарлал Неру, чи тільки чекає від нас гуманітарної допомоги. З 1957 до 1962 року пробув я в Індії як Сінгх Капур, псевдо «Равал».

З училищем у мене було вже в 1957 році 24 роки стажу, я вже був у званні полковника (присвоїли в 1945-му), нагороджений орденами «Ленина», «Боевого Красного Знамени», «Отечественной войны». А у відпустці справжній ще не був. У мене були в роботі невеличкі «вікна», але я хотів всеж одержати вищу освіту і всі ці «вікна» з'їдало навчання, яке я закінчив успішно заочно, а вірніше буде сказати, екстерном.

1962 року мені виповнилося 50. На честь ювілею мені присвоєно звання генерал-майора, нагороджено орденом «Ленина» і переведено до Москви на посаду заввідділу УЗР. Нарешті я зможу відвідати свою малу батьківщину. Хоч ми були ще не зовсім вільними, адже я все ще був кадровий розвідник, а значить, де і ким я працюю знати ніхто не міг.

* * *

Лише 1963 року влітку я приїхав у відпустку додому на рідний Дон. Мамі на той час було вже 73 роки, зиму вона проводила в Ростові, у доньки Тетяни. Отже, з господарської живності в оселі не було нічого. Будівлі також, як говорять, «на ладан дихали». У мене була можливість збудувати все й на свій смак, адже я мав гарний статок за той час, коли моя зарплатня йшла, вірніше накопичувалась у банку. Навіть після двох грошових реформ 1947-го та 1961-го у мене була солідна сума. А зарплатня за раз, коли я осів у Союзі, у мене генеральська.

Тож щодо матеріального забезпечення я був у позитивному стані, але в грошах щастя не було і ніколи не буде. Адже я не раз задумувався про те, що наближається старість, а я не маю своєї сім'ї. Мав би я інший фах, і досі було б усе. І, в першу чергу, своя родина. А в розвідників, які працюють за кордоном, могла бути лише віртуальна дружина. Звичайно, були можливості закохатися, адже були і достойні кандидатки, хоч, ще раз зазначу, розвідникам не рекомендовано обзаводитися сім'єю.

Але основна причина мого самотнього життя – це те, що я однолюб. Я так і не можу досі забути Улю. Вже котрий рік я намагаюся з'ясувати її долю, але дізнався лише те, що вона після закінчення вузу пішла на курси радисток і напередодні війни була з групою розвідників закинута в тил ворога. А куди, достеменно невідомо... Можливо, я зараз покопаюсь у наших паперах та відшукаю її сліди. Те, що вона загинула, без сумніву, адже уже пройшло біля двох десятків літ після війни.

Тож моя болюча та невідкладна мета – розшукати сліди своєї коханої. А зараз я їду на Дон у довгоочікувану відпустку.

...Зійшовши з літака Москва – Ростов-на-Дону, я взяв таксі, щоб не вештатись по рейсових автобусах. Їдучи автівкою, я мав змогу поспілкуватися з водієм та любоватися довкіллям, яке пропливало за вікном авто. Збираючись у відпустку, я не хотів когось турбувати та об'являти про те, що їду додому. Отже, коли я з'явився в нашій рідній станиці, то мені хотілось і радіти, і плакати одночасно.

І я таки розплакався, коли перший раз по довжелезній перерві обійняв маму. О, Творцю Небесний, хоч я і знаходжусь у партії безбожників, але ніколи не сумнівався, що Бог зі мною. І ось зараз я відчуваю Його благодать, адже яка велика нагорода, яке велике щастя обійняти свою рідненьку маму. Адже я від'їжджав в армію молодим хлопчиком, а зараз, крім генеральського чину, маю уже й сиву голову. Мама також постаріла, але вона для мене залишилася такою ж молодого, як у ті далекі 1920^{ті} роки, і для неї я, мабуть, лишився хлопчиком.

Я вже знав, що один із її синів, а мій брат Остап, загинув (до речі, в чині генерал-майора) в Китаї, коли добивали Квантунську армію. Остап командував мотострілковим корпусом, брав участь у Другій світовій війні на заході, закінчив її в Празі. За форсування Вісли одержав Героя Радянського Союзу, а загинув... у Манчжурії. Його автівка потрапила під неочікуваний артобстріл. Менший брат Григорій, також генерал, командував мотострілковою дивізією. Героя отримав за визволення Білорусії.

І ось ще один син-генерал стоїть перед мамою і не соромиться сліз. Поки мама, заметушившись, готувала на стіл, я пройшовся обійстям і на повні груди вдихав таке цілюще і пахуче повітря рідного Дону. Усі приємні відчуття відразу нагадали слова М. Лермонтова про те, що: «дым Отечества и сладок, и приятен...».

Пригостившись маминою смакотою та вдосталь поспілкувавшись із найдорожчою мені людиною, я намірився піти до річки. Чарівна краса Дону спонукала мене пройтися берегом. Не хотілося собі зізнаватися, що очі бачать, а ноги несуть і не заради краси, а через сердечний біль, який

бере початок від тієї лави, де в останній раз ми попрощалися з Улею.

Звичайно, тієї лави вже не було, зате було місце, де вона стояла, а поряд – інша, ширша лава, адже на тій ми ледь удвох розміщалися. І ось я присів і подумки прокрутив той щасливий епізод із життя закоханих. Відразу пригадалися слова пісні: «Это было недавно, то было давно...», після чого ностальгія за коханою стала ще болючішою. Нестерпно захотілося зайти до батька Улі та розпитати, може він щось знає про свою доньку.

Ця думка підіймає мене на ноги і спонукає йти до обійстя есаула. Зупинившись біля воріт, я з явним хвилюванням відкрив хвіртку, загавкав собачка і на ганку з'явився Семен Васильович. Уважно придивлявся до мене, очевидно, що не впізнаючи непрошеного гостя. Я назвався, і тут же помітив, як здригнувся есаул і пришвидшив крок до мене. Ми обійнялися, як батько з сином, і в нас обох з'явилися непрошені сльози, яких ми не соромилися, хоч і не прийнято козакам сльози показувати. Ще сильніше мене огорнув жаль, коли есаул сказав:

– Синок, а я думав, що ти забув старого одинокого вдівця!..

Я знав від матері, що дружина есаула померла, тож висловив своє співчуття. Подякувавши, есаул запросив до хати. Зайшовши, я помітив, що в оселі чисто, не видно, що тут живе одинокий мешканець. Це добре, подумав я, не зламався есаул. Зиркнувши по хаті, я зупинив погляд на столі, де ми колись їли рибу, і мені здалося, що зараз відкриються двері з кухні й до світлиці зайде усміхнена Уля...

Семен Васильович помітно постарів, але був підтягнутий і причепурений, як і годиться козаку, тільки вуса обвисли не по-козацьки та голова зовсім побіліла. Господар зібрав швиденько на стіл, хоч я й віднікувався, але есаул і слухати не хотів. Сів та налив по чарочці своєї знаменитої наливки. Ми встали, перехрестилися й випили за упокій господині, Домни Потапівни. За Улю ні я, ні він не згадували, як про покійницю. Хоч я і знав: в нашому Центрі їхній загін числився безвісти пропавшим. Але мені не відомо, як Уля потрапила на фронт. І тут я почув від есаула до болі хвилюючу розповідь.

– Знаєш, Толю, важко мені заглиблюватись у цей сумний спогад. Але ти повинен знати. Коли ти раптово, не попрощавшись, зник, то Уля довго бідкалася, що щось тут не те, не могли тебе так зненацька в армію забрати. Отже, ти потрапив на службу, але не на звичайну, а на службу в спецоргани. Тоді ще твоя мама сказала їй як ти бідкався, що не зміг із нею попрощатися, і вона заспокоїлась. Нові хвилювання до Улі прийшли, коли вона довідалась, що у відпустці ти заходив в інститут, шукав її, але не міг довше затриматись (бо твоя сестра їй розповіла, як ти поспішав). Нам

вона в розпачі розповіла, коли приїжджала додому, що як тільки закінчить навчання, то проситиметься також у розвідку. Ми як могли з дружиною заспокоювали доньку, але вона, як сказала, так і вчинила. Тим більше, що в Європі сильно попахувало порохом. Як вона туди добилася, нам не відомо, мабуть, через військкомат. Але одного дня вона приїхала і сказала, що йде в ОСОВІАХІМ – якусь напіввійськову організацію, де буде вчитися на радистку. Працювати вона залишилась в одній зі шкіл Ростова, мабуть її спеціально залишили ближче до цих курсів. Потім ми дізнались випадково, що вона ще й з літака стрибала. На початку війни її забрали, а куди, нам не було відомо.

Закінчив есаул свою розповідь та витер сльози. Мені стало ясно, як вона потрапила в нашу систему. Я ще розгублено думав про вчинок Улі, як есаул запитав:

– А ти, Толю, мабуть до високого звання дослужився, сім'ю маєш, дітей? Розкажи, чого ти стільки років не з'являвся.

– Дослужився я до генерала, маю хорошу посаду в Москві у військово-му відомстві (не скажу ж я, що я в розвідорганах), але дружини я так собі не знайшов, адже моя служба не схвалювала сімейного стану розвідника. Не скрию від Вас, що мені приходилось працювати за кордоном. А там, в нашій службі, казали так: «Жена не должна знать, куда уезжает муж, и даже когда он оттуда возвратится!». А крім цього я надіявся що ми з Улею створимо сім'ю. За великим рахунком, то я шкодую, що прагнув і потрапив у таке неспокійне та небезпечне життя. Навіть брати, які пройшли війну відкрито, зі зброєю в руках, громили ворога і, мабуть, не потрапляли в такі непереливки, як розвідник, адже там, у бою, за тобою твої підлеглі, які підтримують тебе. А розвідник цього не має. Щоб перехитрити ворога потрібні сталеві нерви, неабияка рішучість та надзвичайна винахідливість, – закінчив я свою розповідь.

Навіть не завжди розвіднику вірять свої, подумав я, але тоді ще радянський народ не знав, скільки Сталін і Берія знищили високопрофесійних розвідників. Навіть такий велетень, як Ріхард Зорге, був розстріляний в Японії 7 листопада 1944 року, коли Радянська Армія звільнила вже свою територію від окупантів. У Москві в цей день був артилерійський салют на честь цього визволення, а в Токіо в цей час розстріляли такого аса розвідки. Відомо навіть, що Ріхарда Зорге Японія хотіла обміняти на двох пілотів, які були в полоні з 1939 року (з часу боїв на Халхін-Голі), але Берія підговорив Сталіна не робити цього, бо Зорге уже засвітився як агент. Ось як цінували Сталін та комуністичний режим СРСР агента, якщо він засвітився. Крім цього, вагітну дружину Зорге

Катю, Берія згноїв у концтаборі ГУЛАГу, як дружину «ворога народу».

А найвищі керівники Управління Зовнішньої Розвідки Радянського Союзу, яке у війну почергово очолювали генерали Уріцький та Берзін, були заарештовані й розстріляні, повторюю, в період війни. Потрібно ж було Сталіну на когось списати свої прорахунки, адже той же Зорге передав точну дату нападу нацистської Німеччини на СРСР. Але Сталін вірив більше Гітлеру. А, крім того, в квітні 1941 року Японія, союзниця Німеччини, прислала свого міністра закордонних справ Маслая в Москву і Сталін його прийняв з високими почестями та підписав ще один Пакт про ненапад. На цей раз уже Японія обіцяла не нападати, у той час як Зорге рекомендував не довіряти цьому.

Між іншим, моя розвідгрупа ще з Польщі доповідала, що війна Німеччини з СРСР почнеться 22 червня 1941-го, але все це було знехтувано Сталіним. Ось і поплатились потім очільники розвідки, які, до речі, довіряли сигналам Зорге. Після розстрілу Уріцького та Берзіна розвідку очолив Голіков. Позаочі радянські розвідники називали його «генерал чого изволите». Ходили чутки, що він багато дечого не доповідав Сталіну, деякі донесення розвідників він клав «під сукно». Такий керівник, очевидно, влаштував оточення комуністичного диктатора і його самого.

Хочу нагадати ще один важливий факт, про який ми, розвідники, знали ще до війни. А було це якраз у період сталінських репресій проти військових. Так ось, генерал-полковник (прізвище, на жаль, не пам'ятаю) Далекосхідного військового округу (ВО), який керував НКВС цього ВО, утік до Японії і видав ворогу всі секрети. Знав він, звичайно, багато і готувався заздалегідь, бо навіть сім'ю свою зумів переправити з Ленінграда до Фінляндії. Далекосхідним ВО командував тоді прославлений Маршал СРСР Блюхер. Так за те, що цей генерал НКВС перебіг до японців, Блюхеру прийшлося заплатити власною головою...

Прощаючись з есаулом, я зрозумів, що мій обов'язок опікуватися ним і я про це, повернувшись додому, сказав мамі.

* * *

Повернувшись до Москви, я зайнявся з'ясуванням долі моєї коханої. По лінії зовнішньої розвідки вона не проходила, значить, була в складі розвідувально-диверсійних загонів розвідки Генерального штабу ЗС СРСР. З військовою розвідкою зв'язатись не склало особливих труднощів. І ось, я сиджу в свого колеги з військової розвідки і листаю особову справу радистки Маріци Славичек, псевдо «Сестрінка». Ось яка легенда була в моєї коханої. Закинута її група була на територію Польщі в червні 1939 року

за два місяці до окупації Польщі. Була вона майже по сусідству зі мною, адже військова одиниця – армія «Лодзь» влилася, після поразки Польських Збройних Сил, в Армію Людову, де знаходилась Уля. Група її проіснувала до літа 1942 року. Яким чином вона зникла, в документах не було сказано. І лише 1965 року я отримав нові дані про Улю. Тоді побував у польському місті Познань, куди був запрошений польським урядом як учасник спротиву нацизму на території Польщі. Виявилось, що поляки наші радіостанції не пеленгували, бо наша резидентура ділилася деякими агентурними даними, що стосувалися захисту Жечі Посполітої Польської – так тоді називалася Польська держава. Користуючись цією нагодою, я зв'язався з польськими спецслужбами, щоб вони з'ясували причину зникнення радянської розвідгрупи «Лодзь».

Польські колеги через кілька місяців поінформували мене, що група діяла в передмісті Ченстохова і була запеленгована гестапівцями. При спробі арешту групи та захоплення радіостанції керівник групи та радистка підірвали себе гранатою...

Довідавшись правду, я не наважився розповісти її есаулу. Нехай він сподівається на краще, на невідомість, ніж знає правду.

До речі, розшукуючи Улю, я вияснив про долю деяких моїх однокурсників по розвідшколі. Багато з них загинули, наприклад, група Арнольда загинула в рідній Прибалтиці, в Каунасі. Він весь час мріяв потрапити на свою батьківщину... Ось і потрапив навечно в рідну землю. Арнольд серйозно та активно вивчав премудрості розвідсправи і, певен, що він чесно й до кінця виконав свій обов'язок та не зрадив військовій присязі.

Мене Бог зберіг, але й я, надіючись на Бога, сам старався зберегти життя, використовуючи свій вишкіл. Не прийшлося мені стріляти з двох рук, на шелест, через кишню тощо. Зате я перевтілювався, накладав грим та діяв надзвичайно обережно в оточенні ворогів. Завдяки цьому, дякувати Богу, не «проколовся», хоч був не раз близько до того.

«А розвідник повинен бути докочаним та доскочаним, якщо діє ефективно, то збереже і себе, і доручену йому справу», – казав Рихард Зорге.

* * *

Вийшовши у відставку в 1967 році в чині генерал-лейтенанта, я залишив свою шикарну московську квартиру, взяв свою «Волгу», яку мені подарували при виході на пенсію, і з великим задоволенням повернувся у свою рідну станицю Сиротинську. Мамі на той час було уже 77 років і вона в основному жила біля доньки в Ростові, але за будь-якої нагоди намагалася відвідати рідну станицю.

Харитина Онисимівна вчителювала з мамою. Вона була чуть старша мене, похоронила недавно сина-альпініста, який трагічно загинув у горах, а чоловіка не стало на фронті – поліг у бою в кінноті генерала Плієва. А тому, залишившись самотньою, жила вона на нашій вулиці, через дві хати від нас. Ось і допомагала постійно мамі. А коли мама від'їжджала на зиму до доньки, то вона наглядала за нашим обійстям. Після того, як моя ненька відійшла у вічність, то вже я просив наглядати за господарством.

Тож я повернувся після своєї відставки додому, у станицю Сиротинську і попросив Харитину Онисимівну допомагати мені. Я тоді відбудовував своє обійстя, а вона готувала їжу майстрам, а заодно й мені. І так, поступово, вона стала членом моєї сім'ї. А крім мене, вона допомагає есаулу, бо я взявся його доглядати. Коли будівництво звершилось, я запропонував Христині Онисимівні перейти до мене жити. Вона погодилася мені допомагати, проте залишалася жити в своїй хаті. І лише коли я десь відлучався, то вона переходила в мою оселю, бо мама померла в 1969 році, коли я ще будувався. З цього місця генерал продовжив свою розповідь на диктофон, півку передала мені Харитина Онисимівна на похороні генерала.

* * *

– На похорон мами приїхали мій брат Гриша, сестра Тетяна та їхні діти. І хоч це був жалобний період, та я із задоволенням побачив своїх племінників, приїхала навіть жінка Остапа. Вона жила з другим чоловіком, але приїхала разом із сином. Усі вони щиро рекомендували мені знайти собі дружину або женитися на Христині, адже вона була всього на три роки старша за мене, але виглядала гарно й почувала себе добре. Звичайно, я розумів їхні рекомендації, але недосяжні вони були для мене. Мабуть, не в одного мене, а в усіх розвідників, які десятки років чесно й віддано працювали за кордоном, не було й не буде нормальної сім'ї. І я іноді дуже шкодую, що дав згоду тоді поміняти дійсну армію на долю розвідника. Чого я надзвичайного досяг? Краще було б відслужити належний термін в армії та повернутися до Улі й створити з нею свою сім'ю. А так, все в мене зараз є: багатства великого нема, але я дякую Богові, бо гріх казати, що я бідний. Шана й повага не обійшли мене стороною, але мене це мало гріє, бо всі ці привілеї не варті своєї сім'ї, любої дружини, діток, про яких постійно думаєш і піклуєшся про їхню кращу долю. Можливо мені потрібно було б пройти війну рядовим бійцем і, навіть, якби й загинув, то залишилися б мої нащадки, та й Уля, певен, була б жива. Але все йде від Бога, і що він нам посилає, те й ми приймати повинні без обурення та гніву. На те Його воля...

У такі роздуми я впадав іноді, але сприймав все мені відпущене. Життя моє наближається до кінця, і я хочу зробити максимум добра всім людям і, зокрема, есаулу, який мене приймає за сина, а я його за батька. А коли він помер, я все зробив, щоб пам'ять про старого козака не забулася. Спорядив йому і його дружині, як і своїй мамі, пам'ятники на могилах. Вони навіть покуються всі троє поряд. Допмагаю бідним, опікуюсь православним храмом у рідній станиці Сиротинській, але все це я роблю широко, як велить Святе Письмо: «Дающего рука да не оскудеет». І широко прошу Бога, щоб він прийняв цю мою жертву.

...Нарешті, я зареєстрував шлюб та обвінчався в церкві з Харитиною Онисимівною, бо вона дуже багато зробила для мене і гріх залишити її без матеріального статку. Якщо б я цього не зробив, а після моєї смерті знайшлися спадкоємці і вигнали її стару та немічну з оселі, в яку вона вклала багато сил і душевної теплоти, то я і в могилі перевертатимусь, не маючи належного Божого спокою. За все добро, зроблене тут на Землі, – воздасться добром на Небі. Кожному з нас там, у Небесній Висоті, пишеться Книга наших дій земних...

Так закінчив свою розповідь генерал радянської розвідки, донський козак зі станиці Сиротинської Анатолій Грива. А диктофонну плівку заповів передати мені в Україну.

* * *

Ось тримаю в тремтячих руках печальну телеграму про те, що помер генерал Анатолій Грива... Разом із великим розпачем і жалем пригадую слова М. Державіна: «Годинник, хоч і на ланцюжку, а час біжить безупинно...».

Негайно та швидко ми з Вікулею збираємось у дорогу, щоб віддати останню шану великій людині, яка присвятила людям усі 82 роки свого життя.

...Закінчилась панахида в Храмі і над могилою гримлять залпи рушничного салюту по Герою-генералу.

І ледь я встиг кинути на труну жменю землі, як прогрімилла громовиця й пішов теплий травневий дощик, а за якусь мить у небі з'явилася веселка. І я подумав: «А ось і Матір Божа спускається з Неба, щоб забрати душу раба Божого Анатолія». Та промовив тихо до дружини: «Мир – праху його, а душі – Царство Небесне!».

селище Гоща Рівненської області, Україна
грудень 2012 року – березень 2013 року

ЗМІСТ

Від автора	3
Частина I	5
Частина II.....	55
Частина III	193

Літературно-художнє видання
ВОЛОЩУК Степан Опанасович
ЗВІДКИ П'Є ВЕСЕЛКА ВОДУ

Роман-сповідь

Технічний редактор
Олег Бориліюк

Коректор
Ірина Кравчук

Підп. до др. 8.01.2014.
Формат 70x100¹/₁₆.
Папір офсет.
Друк офсет.
Гарнітура Mysl.
Ум. друк. арк. 19,5.
Обл. вид. арк. 19,5.
Тираж 300 прим.

Видавець О. Зень

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія РВ № 26 від 6 квітня 2004 р.
вул. Кн. Романа, 9/24, м. Рівне, 33022;
0362-24-45-09; 068-0250-674;
olegzen@ukr.net

Видруковано: Дятлик М. С.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія РВ № 11 від 12 червня 2002 р.
вул. Центральна, 58, с. Корнин,
Рівненський р-н, Рівненська обл.,
35304; тел. 0-362-20-53-37